

КРАЄЗНАВСТВО ЧЕРКАЩИНИ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Виходить з 1990 року

№ 10 / 2013

**60-річчю утворення
Черкаської області та
200-річчю від дня народження
Т. Г. Шевченка присвячується**

Черкаси
ВЕРТИКАЛЬ
2013

УДК 94 (477) “1360/1560”
ББК 26.891(4УКР-ЧЕК)
К 78

Редакційна колегія: канд. істор. наук **В. М. Мельниченко** (редактор), М. І. Борщ, канд. істор. наук **Т. А. Клименко**, докт. істор. наук **В. М. Лазуренко** (відповідальний секретар), канд. істор. наук, **Г. М. Голш**, канд. істор. наук **Т. М. Нераденко**, **В. Б. Страшевич**

К 78 Краєзнавство Черкащини. Збірник. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С.Г., 2013. – 248 с., іл.
ISBN 978-966-2783-39-1

У науково-популярному виданні, присвяченому 60-річчю утворення Черкаської області, вміщені матеріали та ілюстрації з історії Черкащини. Це – статті та краєзнавчі розвідки про відомих людей Черкащини, історію міст і сіл, хроніка краєзнавчих заходів, інформація про досвід організації дослідницької роботи. Увагу читачів привернуть такі рубрики як “Книжкова полиця”, “Подвижники краєзнавства”, поетичні твори. Їх автори – члени Національної спілки краєзнавців України та аматори краєзнавчої справи.

Видання розраховане на широку читацьку аудиторію, передусім – освітян, працівників культури, студентську та учнівську молодь, усіх, хто любить свій рідний край, шанує його славу історію та людей, що її творили.

УДК 94 (477) “1360/1560”
ББК 26.891(4УКР-ЧЕК)

Тираж випущено на замовлення управління інформаційної політики та зв'язків із ЗМІ Черкаської облдержадміністрації

ISBN 978-966-2783-39-1

© В. М. Мельниченко, 2013

ШЛЯХ ДОВЖИНОЮ В 60 РОКІВ

В. М. Мельниченко

ТАК ПОЧИНАЛАСЬ ОБЛАСТЬ

Поява на карті України 7 січня 1954 року нової області була закономірною і виправданою. Адже територія по обидва від Черкас береги Дніпра завжди була самодостатнім регіоном зі своїми історично сформованими самобутніми особливостями господарства, культури і побуту населення. Саме тут складалося етнічне ядро українства, формувалося козацтво і саме Черкаському краю судилося поєднати у собі найсуттєвіші риси буття усього українського народу.

Підтверджено історією. До Черкас з їх вигідним природно-географічним, оборонним і торгово-економічним розташуванням завжди тяжіли навколишні землі. З відродженням державного життя, що розпочалося тут після звільнення від монголо-татарського іга, починаючи з XIV століття місто незмінно було центром різних адміністративно-територіальних утворень: спочатку однойменного староства у складі Литви, а потім Польщі, в часи Хмельниччини – Черкаського полку, згодом – повіту у складі Київського воєводства Польщі, а з 1795 року – Вознесенського намісництва, а з 1797 року – Київської губернії Російської імперії.

Згідно із законом Української Народної Республіки від 6 березня 1918 року повіти й губернії мали бути скасовані, а натомість в Україні передбачалось утворити 32 землі, в тому числі і земля Черкащина з центром у місті Черкаси. Однак, цей закон з відомих причин не був реалізований і Черкаський повіт продовжував існувати.

В радянський час Черкаський повіт (не слід ототожнювати із сучасним Черкаським районом, площа якого удвічі менша ніж тодішнього повіту) проіснував до березня 1923 року, коли у

складі УСРР замість 102 повітів було утворено 53 округи, в тому числі й Черкаську округу з однойменним районом. Всього на території сучасної області було чотири округи Черкаська, Золотоніська, Шевченківська з центром у місті Корсунь і Уманська. Після укрупнення в 1927 році округ Черкаська округа стала називатися Шевченківською і включала 23 правобережні і лівобережні райони.

В 1930 році, як відомо, округи були ліквідовані і усі райони підпорядковувалися безпосередньо столиці, якою в той час був Харків. Однак, експеримент з двохланковою системою управління виявився неефективним і вже в 1932 році впроваджено трьохланкову систему управління регіонами. Було утворено перші 5 областей, кількість яких в подальшому збільшувалися. Правобережні райони розформованої Шевченківської округи відійшли до Київської області, а лівобережні – до Харківської, а з 1937 року – до новоутвореної Полтавської області.

Наступна і найбільш суттєва адміністративно-територіальна реорганізація відбулася у січні 1954 року, коли було утворено Черкаську область, яка відтоді й веде свій відлік як складова частина Української держави.

Січень 1954-го. Ідею про утворення нової області у складі Української РСР на офіційному рівні вперше було розглянуто 28 грудня 1953 року на засіданні найвищого політичного органу республіки – президії ЦК Компартії України. Головним мотивом доцільності утворення Черкаської області було “розукрупнення Київської області, наближення керівництва і обслуговування віддалених районів”. Дійсно, Київська область на той час була найбільшою в Україні, займаючи територію в 41 тис. кв. км. Протяжність її з півночі на південь складала 350 км. До її складу входило 53 райони.

Віддаленість південних районів Київської області (Христинівського, Уманського, Звенигородського, Шполянського, Смілянського та інших) від обласного центру по залізниці складала 200–325 км, що значно ускладнювало управління та обслуговування сільського господарства і промисловості цих районів.

Тому було вирішено найбільш віддалені 20 південних районів Київщини виділити в окрему область – Черкаську, доповнивши її 6 районами Полтавської, 2 – Кіровоградської і 1 – Вінницької області. На засіданні президії ЦК КПУ зазначалося, що пропонувані райони “за своїми економічними, природними і кліматичними умовами є однорідними, з провідною культурою в сільському господарстві – цукровим буряком і наявністю крупної цукрової промисловості.

Пропозиції політичного керівництва республіки були сформульовані у поданні Президії Верховної Ради УРСР. На основі цього подання 7 січня 1954 року було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про утворення у складі Української РСР Черкаської області”. Згідно цього документу до складу Черкаської області включалися:

- з Київської області: 3 міста обласного підпорядкування – Черкаси, Умань, Сміла та такі райони в тодішніх адміністративних межах: Бабанський, Буцький, Вільшанський, Городищенський, Жашківський, Звенигородський, Канівський, Катеринопільський, Корсунь-Шевченківський, Ладженський, Лисянський, Маньківський, Мокро-Калигірський, Ротмістрівський, Смілянський, Тальнівський, Уманський, Христинівський, Черкаський і Шполянський;
- з Полтавської області: Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський, Іркліівський, Шрамківський і Чорнобаївський райони;
- з Кіровоградської області: Златопільський і Кам’янський;
- з Вінницької області: Монастирищенський район.

На час утворення Черкаська область включала 29 районів і 3 міста обласного підпорядкування. Згодом, 12 лютого, до складу новоутвореної області з Кіровоградської області було передано Чигиринський район. “Затримка” з входженням району до Черкащини зумовлювалася тим, що у січні Чигиринщина опинилася в епіцентрі заходів з нагоди 300-річчя возз’єднання України з Росією, які в той час гучно і масштабно відзначалися на всесоюзному рівні.

Председатель Исполнительного комитета Черкасского областного Совета депутатов трудящихся.

*19/03/54
18/1-54*

В 104/7.

1954 Президиум Верховного Совета СССР принял постановление, в котором предусмотрено образование в составе Украинской ССР Черкасской области с центром в городе Черкассы.

1954 Президиум Верховного Совета СССР принял постановление, в котором предусмотрено образование в составе Украинской ССР Черкасской области с центром в городе Черкассы.

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

Об образовании в составе Украинской ССР Черкасской области

Утвердить представленные Президиумом Верховного Совета Украинской Советской Социалистической Республики об образовании в Украинской ССР Черкасской области с центром в городе Черкассы.

В состав Черкасской области включить города Черкассы, Умань, Сумы и следующие районы в их существующих границах: Бобровицкий, Бухачский, Городищенский, Канковский, Смелгородский, Каменский, Катеринопольский, Королево-Сенчиновский, Лодынский, Лисянский, Маньковский, Мокро-Калиторгский, Олександровский, Ротмистровский, Смелянский, Тальновский, Уманский, Уричипольский, Черкасский и Смолынский Киевской области; Гельмязовский, Дробовский, Золотовский, Прильвовский, Бражковский и Червонодонецкий Полтавской области; Златопольский и Комарский Кировоградской области и Монастирщинский район Винницкой области.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР - К. ВОРОШИЛОВ.

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР (подпись)

L. Neel

Москва, Кремль
7 апреля 1954

Указ Президії СРСР про утворення Черкаської області

В складі області тоді було ще 12 міст, 19 селищ міського типу, а всього 815 населених пунктів, підпорядкованих 453 міським, селищним і сільським радам. Загальна площа області на той час становила 21,1 тис. кв. км. Чисельність населення – 1 млн. 497 тис. чоловік, з них переважна більшість проживала в сільській місцевості – 1 млн. 236 тис. (82,6 відсотків). Серед населення новоутвореної області українці становили 93,9 відсотків, росіяни – 4,5, євреї – 0,9, білоруси – 0,3, поляки – 0,1 відсотка. Усього на Черкащині тоді проживали представники 49 національностей.

Центром новоутвореної області стали Черкаси, на той час районний центр з населенням близько 50 тис. чоловік. На право бути головним містом області досить реально претендували також Умань і Сміла, які для цього мали свої аргументи. Умань виділялася своїми історико-культурними традиціями, наявністю двох вищих навчальних закладів. Однак, при доброму автотранспортному забезпеченні, залізничний зв'язок міста обмежувався тупиковою віткою. До того ж місто вже тоді гостро відчувало дефіцит водних ресурсів, що значно знижувало перспективи його росту. Для Сміли її головного аргумента – залізничного вузла, виявилось замало. На користь Черкас спрацював, передусім такий вагомий чинник як розташування на перетині транзитних залізничної та автомобільної магістралей і важливої дніпровської транспортної артерії. Це в поєднанні з рівнинним рельєфом відкривало перспективи розвитку промисловості і міста взагалі.

Відразу після підписання Указу про утворення області розпочалася практична робота з його реалізації. Для вирішення організаційних питань щодо формування апарату управління та налагодження його роботи до Черкас прибула група працівників ЦК КПУ на чолі з Б. І. Вольтовським, який мав очолити майбутній обком партії і стати першим керівником області. Через двадцять років він, згадуючи січніві дні 1954 року, зазначав, що “старовинне одноповерхове містечко, в якому ще помітні були сліди війни, зустріло нас сніговими заметами і незвичною тишею – міського транспорту фактично не було. Комунальне господарство було слаборозвинуте...

У центрі Черкас. 1950-ті роки

У селах ще можна було побачити землянки, невеликі приземкуваті хатки”.

Не додавав прибулим організаторам області оптимізму і стан справ в сільському господарстві, що визначало тоді економіку регіону. На зборах партійного активу новоутвореної області, що відбулися на початку лютого у Черкасах, констатувалося, що в 1953 році врожай зернових становив лише 11,2 центнера з гектара (в 1940 році – 14,7 центнера), цукрових буряків – 160 центнерів, середньорічний надій молока на корову – 1582 л.

ДЕСЯТИРІЧЧЯ СТАНОВЛЕННЯ (1954–1964)

Становлення Черкаської області відбувалося в умовах назріваючих у суспільстві радикальних змін, своєрідною точкою відліку яких стала смерть Сталіна. У свідомості людей зріло розуміння необхідності відходу від минулого. Серед дій, що символізували початок хрищовської “відлиги” і процесу лібералізації, важливе значення мало скасування у вересні 1953 року позасудових органів, розпочате реформування сільськогосподарського виробництва, припинення кампанії проти націоналізму, зростання українського фактора у різних сферах суспільного життя.

Тоді люди жадібно ловили кожну новину, слідкуючи за подіями в центрі і пов’язуючи з прийнятими там рішеннями свої сподівання і надії на краще. Такою ключовою подією, що стала імпульсом до поглиблення і розширення лібералізації суспільного життя став XX з’їзд КПРС 1956 року, на якому було викрито культ особи Сталіна і пов’язані з ним злочини.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті Черкащини сприяла розпочата реабілітація жертв сталінських репресій. Зокрема, важливе значення для оздоровлення духовної атмосфери в середовищі інтелігенції краю мало повернення після багаторічних ув’язнень і заслань відомих громадських діячів Н. В. Суровцевої і Г. Ю. Храбана.

Повернувшись у 1957 році до Умані, Н. В. Суровцева, після 30 років перебування за сфабрикованими звинуваченнями у тюрмах і таборах, поринає у громадську роботу – допомагає впорядковувати фонди Уманського краєзнавчого музею, організовує виставку майстрів народної творчості, збирає матеріали про відомих людей краю, пише спогади. Її оселя стає осередком культурного життя Умані.

Знавши необґрунтованих репресій, майже 15 років провів в ув’язненні і засланні завідувач відділом народної освіти з Умані Г. Ю. Храбан. Після реабілітації він повертається до міста, де, очоливши краєзнавчий музей, з величезною наснагою займається дослідженням історії рідного краю, друкує наукові і науково-

популярні статті, нариси. Вінцем його багаторічної подвижницької наукової праці стала книга “Спалах гніву народного” про гайдамацький рух і повстання Коліївщини.

Всього в 1950-х і наступних роках, реабілітовано понад 15 тис. черкащан. На жаль, більшість із них – помертвено.

Без перебільшення перше десятиріччя молодій області було визначальним у подальшому її розвитку і становленні не тільки як адміністративно-територіальної одиниці, а й значного економічного та культурного регіону України. У ті, ще не далекі в часі від війни і повоєнної відбудови роки, самовідданою працею черкащан закладалися підвалини майбутніх здобутків краю. То були роки пошуку і вдалих рішень, досягнень і прорахунків.

Вони були першими. Після Указу про утворення області усі владні функції на її території виконувало затверджене ЦК КПУ оргбюро. На своєму першому засіданні 13 січня 1954 року цей тимчасовий орган розглянув питання про розміщення обласних організацій, про назву обласної газети, про розгортання соціалітичного змагання з Київською областю.

А незабаром, 10–11 березня відбулася перша обласна партійна конференція. Її делегати представляли 1714 первинних парторганізацій, які об’єднували 22860 членів партії і кандидатів в члени КПРС. Конференція сформувала керівні структури обласної організації Компартії України – обласний комітет партії та бюро обкому партії. В цих партійних ланках в той час зосереджувалися усі управлінські важелі і вони визначали весь комплекс завдань політичного, економічного та соціально-культурного розвитку області та здійснювали контроль за їх втіленням в життя.

До складу бюро обкому партії увійшли Б. І. Вольговський, С. Ю. Радомський, М. Є. Малущенко, І. К. Лутак, О. М. Андреев, Є. М. Гольцев, І. І. Ємець, кандидатами в члени бюро обрані В. Є. Фесенко, І. Х. Юнак. Першим секретарем обкому КПУ одноголосно було обрано 47-річного Б. І. Вольговського, який добре знав сільськогосподарське виробництво, працював на посадах агронома, співробітника науково-дослідного інституту колгоспного будівництва, обласного земельного відділу, першого

Керівники області з гостями із Польщі – перший секретар обкому партії Б. І. Вольтовський (перший справа) і голова облвиконкому І. К. Лутак (другий зліва). 1959 р.

заступника голови Київського облвиконкому. Другим секретарем обрано С. Ю. Радомського, секретарем – М. Є. Малущенка. Прикметно, що члени того першого бюро О. М. Андрєєв в 1965–1976 рр., а І. К. Лутак в 1976–1988 рр. обиралися першими секретарями обкому, залишивши помітний слід в історії Черкащини. А І. Х. Юнак в 1961–1985 рр. був першим секретарем Тульського обкому партії

Наступного місяця, 16 квітня, на першій сесії обласної Ради депутатів трудящих було завершено формування державного апарату. Головою облвиконкому обрано 34-річного І. К. Лутака – фахівця сільського сподарської галузі, добре обізнаного з Черкащиною по роботі на посаді керівника Христинівського райкому партії і завідувача сільгоспвідділу Київського обкому КПУ. Як і Б. І. Вольтовський – фронтвик.

Заступниками голови облвиконкому на першій сесії були обрані І. Х. Юнак, С. І. Якунін, Ф. П. Бурденюк, Л. Л. Снісаренко, секретарем облвиконкому – І. М. Селюков. Сесія затвердила також завідуючих відділами та начальників управлінь облвиконкому, утворила постійні комісії обласної Ради. Головою обласного суду став Г. І. Федорко.

Черкащина аграрна. Завершивши формування обласних ланок управління, керівництво області, максимально використавши командні та агітаційні можливості апарату, насамперед партійного, розгорнуло практичну роботу з налагодження економічного та соціально-культурного життя новоутвореної адміністративно-територіальної одиниці.

Виходячи з тодішньої аграрної спеціалізації області (82,6 відсотка населення проживало тоді в сільській місцевості), основна увага зосереджувалася на розвитку сільськогосподарського виробництва. Слід віддати належне першим керівникам області Б. І. Вольговському і І. К. Лутаку, які, добре знаючи людей і особливості більшості районів області по роботі в Київському обкомі партії та облвиконкомі, злагоджено і без розкачки взялися за справу і в стислі строки зуміли забезпечити помітні зрушення у аграрному секторі економіки краю.

Вже в червні 1954 року за результатами республіканського соціалістичного змагання було відзначено значне поліпшення роботи тваринницької галузі області, а Шполянський район

*Районна сільськогосподарська виставка у Кам'яниці.
Павільйон колгоспу "Жовтень". 1954 р.*

визнано переможцем. Наступного року урожай зернових в середньому по області становив 18,8, а цукрових буряків 217 центнерів з гектара. Цього ж року на кожні 100 гектарів сільськогосподарських угідь в господарствах було вироблено по 44,3 центнера м'яса і по 227,8 центнерів молока.

Динаміка росту сільськогосподарського виробництва Черкащини зберігалася і в наступні роки, досягнувши найвищих показників у 1957 – 1958 рр. Так, валовий збір зернових в 1958 році становив 1 млн. 422 тис. тонн, або на 548 тис. тонн більше ніж у 1953 році. З кожного гектара одержано по 20 центнерів зернових і по 275 центнерів цукрових буряків. До речі, від реалізації цукрових буряків того року господарства області одержали понад 65,6 млн. карбованців прибутків у тодішніх цінах, що перевищило усі грошові доходи від рільництва і тваринництва у 1953 році. На 100 гектарів сільськогосподарських угідь у 1958 році було одержано по 60, 8 центнера м'яса і по 374,8 центнера молока.

В тому ж році Указом Президії Верховної Ради СРС від 4 березня Черкаська область “за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва та заготівель зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів” була відзначена найвищою державною нагородою – орденом Леніна. З позицій сьогодення можна по-різному оцінювати цю подію. Але незаперечним є той факт, що за наю – сумлінна і нелегка праця багатьох тисяч наших працелюбних земляків, які своїми роботящими руками творили достаток для себе і для наступних поколінь.

Зрозуміло, що піднесення сільського господарства новоутвореної області було зумовлене не тільки особистими якостями керівників різних рівнів і, перш за все обласного, а й сукупною дією економічних чинників, що почали впроваджуватися за часів М. Хрущова. Передусім посилювалася матеріальна зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці: впродовж 1952–1958 рр. закупівельні ціни на зерно зросли майже в 7 разів, на картоплю – у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 раза.

Важливе значення для розвитку особистих господарств селян мало зниження податків, встановлення твердих сум оподаткування відповідно до розмірів присадибних ділянок. Здійсню-

вався перехід (хоча й не послідовний) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів і радгоспів. Позитивну роль відіграло застосування нових технологій, отримання колгоспниками паспортів та інші заходи періоду хрущовської “відлиги”.

Одним з важливих чинників було також зміцнення технічної оснащеності господарств, куди почали поставлятися трактори нових марок. Наприклад, в Монастирищенській район у 1955 році надійшло 73 гусеничні трактори, а в 1957 році район отримав вже 115 таких машин і 6 колісних трактори. В господарствах Тальнівського району в 1956 році працювало 493 трактори, 300 вантажних автомобілів, а восени на вийшли 44 бурякозбиральних комбайни та 50 бурякокопачів. Цього року колгоспи придбали ще 25 автомобілів. Поповнення господарств технікою тривало і в наступні роки. Якщо у 1953 році в області працювало 6387 тракторів (у переліку на 15-сильні), то в 1958 році – 9195.

Поліпшувався якісний склад керівників сільськогосподарського виробництва. В 1955 році на посади голів колгоспів Черкащини в рамках руху тридцяти тисячників було направлено

*На току колгоспу імені III Інтернаціоналу Золотоніського району.
1957 р.*

Збір урожаю в колгоспі імені Сталіна Смілянського району. 1958 р.

понад 150 добровольців – працівників управлінського апарату, науково-дослідних установ та інших відомств. У село Дубіївку Смілянського району (нині – Черкаського) з посади зоотехніка МТС райкомом партії було направлено В. В. Лепетеня, якого колгоспники 10 липня 1955 року обрали головою правління колгоспу “Червона Армія”. “Тридцятитисячнику” вдалося за короткий час економічно відстале господарство вивести в передовики і понад 40 років бути його незмінним керівником. У селі Козацькому Звенигородського району місцевий колгосп очолив інструктор сільгоспвідділу ЦК КПУ О. Ю. Зеленський, у Стеблеві Корсунь-Шевченківського району – працівник сільгоспспорганів І. Д. Башенко.

На кінець 1955 року 298 голів колгоспів мали вищу і середню освіту, в тому числі 193 – сільськогосподарську. Помітну роль у підготовці фахівців відігравав Уманський сільськогосподарський інститут, де щороку за спеціальностями “агроном-рільник” та “агроном-плодоовочевод” отримувало вищу освіту понад 100 випускників. Всього в 1954 році в цьому інституті навчалося 1100 студентів, в тому числі 240 – на заочному відділенні. При інституті почали діяти курси підвищення кваліфікації.

Проблеми індустріального розвитку. Після утворення області важливим завданням стало налагодження управління галузями економіки та соціальної сфери як єдиного комплексу. На той час в економіці Черкащини переважав аграрний сектор. Виходячи із такої структури, особливої уваги вимагав розвиток електроенергетики, транспорту та промислових галузей.

Досить швидко формувався територіально-виробничий комплекс навколо шахтарського міста Ватутіне, що постало в повоєнні роки в степу за 10 км від Звенигородки. Зростав видобуток бурого вугілля в розроблюваному поблизу міста Юрківському буровугільному басейні. Якщо в 1955 році видобуток вугілля тут складав 1,8 млн. тонн, то в 1958 році – 2,4 млн. тонн. Однотимчасно з шахтним способом наприкінці 1953 року розпочався відкритий видобуток вугілля небаченим в наших краях транспортно-відвальним мостом, який дістався ватутінським гірникам за репараціями з переможеної у війні Німеччини. Цей самохідний агрегат спроможний був розробляти

Транспортно-відвальний міст. 1954 р.

вибій висотою 50 метрів, знімаючи шар ґрунту на ділянці шириною понад 300 метрів, відсипаючи відвали висотою 65 метрів з потужністю 2100 кубометрів за годину. Висота відвального моста складала 82 метри, а вага – 8 тисяч тонн.

У зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС в 1959–1960-х роках здійснювалося заповнення створеного греблею найбільшого в Україні за площею водосховища 2252 квадратних кілометри. Разом з населеними пунктами Полтавської і Кіровоградської областей в зоні затоплення опинилися 36 сіл Черкащини, жителі яких переселялися в перенесені в інші місця села.

Так, в Чигиринському районі жителі сіл Рацеве, Калантаєве, Кожарки, Адамівка переселилися до “нового” села Рацеве. До розміщеного на новому місці села Тіньки були відселені жителі самих Тінок та сіл Бужин, Тарасівка, Шабельники. Змінило розташування старовинне село Боровиця. Односельцями переселеного із зони затоплення села Топилівка стали жителі села Мудрівка.

На Чорнобаївщині жителі переселених сіл Мойсенці та Демки вибудували нове село Придніпровське. До нового села Васютинці переселилися жителі сіл Старе, Налесні і самих Васютинців, а переселенці сіл Самовиця, Мутихи, Більки утворили село Ленінське. Жителі сіл Бузьки та Пищики утворили село Жовтневе. У нове село Москаленки переселилися мешканці Котлового та Москаленок. Село Нова Українка було створено вихідцями із села Митьки, а Жовтневий Промінь – з сіл Дубинка та Красне.

У Золотоніському районі вихідці із сіл Домантове, Коробівка, Бурдоноси поселилися у “новому” Домантовому, у Новодмитрівці живуть переселенці із колишніх сіл Хрести, Желізки, Липівське.

У Черкаському районі на новому місці продовжують свою історію села Леськи, Сагунівка й Ломовате, які згодом об'єдналися в одне село – Сагунівку. Жителі Худяків і Талдиків проживають у нових Худяках.

Одночасно з такими позитивними наслідками спорудження гідроелектростанцій на Дніпрі як екологічно безпечна і дешева

електроенергія та регулювання накопичення водних ресурсів для постачання дніпровської води в густонаселені райони індустріального Подніпров'я і Донбасу, а також степового Криму, ця акція мала й негативні наслідки. Крім затоплення значних площ родючих земель, десятки тисяч людей були відірвані від своїх прабатьківських осель і переселені в інші місця.

З початком добування бурого вугілля стала до ладу Юрківська брикетна фабрика. Нарощувала свої потужності Юрківська ТЕЦ, яка в 1960 році забезпечувала електроенергією три райони області – Звенигородський, Катеринопільський і Шполянський.

В 1958 році було завершено будівництво першої черги Уманської ТЕЦ потужністю 12 тис. кіловат, а в 1968 році на проектну потужність в 230 мегават вийшла Черкаська ТЕЦ. Вагомим поповненням енергобалансу області стало підключення її у 1960 році до Кременчуцької ГЕС. А в 1975 році вступила в дію Канівська ГЕС. Цілком виправданим було будівництво невеликих електростанцій на річках області – Гнилому Тікичі, Гірському Тікичі, Росі, Ятрані та інших.

В молодій області гостро постало питання електрифікації, оскільки більшість населених пунктів, передусім сіл, не була електрифікована. Розгорнулася робота з будівництва ліній електропередачі та підстанцій. Вже в 1955 році загорілися електролампочки в понад 5 тисячах оселей колгоспників, а в травні 1970 року до електромережі було підключено останні будинки сільських жителів.

Болючою проблемою залишалось транспортне сполучення, особливо з віддаленими від обласного центру районами. У весняне та осіннє бездоріжжя з Черкас до Умані та навколишніх районів можна було дістатися лише залізницею або гужовим транспортом. Тому одним із пріоритетних завдань стало будівництво автомобільної дороги з твердим покриттям Черкаси – Умань, яка мала з'єднати обласний центр з витягнутими зі сходу на захід правобережними районами. Люди старшого віку пам'ятають як на майбутній трасі від Черкас до Умані влітку під пекучим сонцем кипіла робота – підвозився камінь, пісок і

Будівництво дороги

десятки розкиданих вздовж траси бригад вручну клали бруківку. Пізніше таким же напівкустарним способом укладався й асфальт, який варили тут же у великих чанах. Та попри слабку технічну оснащеність шляхових служб вже на початку 1960-х років Черкаси були з'єднані з усіма районами надійними дорогами з твердим покриттям.

Удосконалювалися й інші види транспорту. На дільницях Знам'янка – Шевченко та Цвіткове – Городище пішли перші електропоїзди, на інших паровози були замінені тепловозами. В Черкасах 6 травня 1961 року вступив в дію новий річковий порт. Обласний центр мав повітряне сполучення з Києвом, Сімферополем, Одесою, а згодом з Москвою, Ленінградом та іншими містами. Регулярними стали авіарейси до більшості райцентрів, де також були зльотно-посадочні полоси і невеликі аеровокзали. Наприклад, в кінці 1960-х років із Звенигородки здійснювалися авіарейси до Києва, Хмельницького, Харкова, Полтави, Черкас та Умані.

Розвивалося машинобудування. На Черкаському машинобудівному заводі освоїли випуск нового устаткування для м'ясокомбінатів, консервних заводів та підприємств громадського

харчування; на Уманському – сільськогосподарських машин, кормозапарників, транспортерів; на Смілянському – устаткування для цукрової промисловості. Кам'янські машинобудівники освоїли виробництво обладнання для легкої і хімічної промисловості.

Наприкінці 1950-х років на Черкащині започатковується приладобудування. В 1957 році вступив у дію Уманський завод електровимірювальних приладів “Мегометр”. З його потокових і автоматичних ліній сходило понад 20 найменувань приладів. З 1962 року веде свою історію черкаський завод “Фотоприлад” (нині науково-виробничий комплекс “Фотоприлад”). Свою виробничу діяльність це підприємство розпочало на площах колишньої промартілі “Перемога”, випускаючи вироби, виготовлення яких було передано з інших підприємств, зокрема з київського заводу “Арсенал” – одного з найбільших виробників оптичних приладів та оптико-електронних систем.

Збільшувалися потужності традиційних для Черкащини галузей харчової промисловості – цукрової, маслоробної, борошномельної. У 1960 році виробництво цукру досягло 474,2 тис. тонн. Один лише Черкаський консервний комбінат щорічно почав виготовляти 80 млн. банок овочевих і м'ясних консервів.

В другій половині 1950-х років радянське керівництво взяло курс на прискорений розвиток хімічної промисловості як чинника розвитку усіх галузей економіки. У виконанні масштабних програм значне місце відводилося й Україні.

Одним із центрів майбутніх підприємств “великої хімії” стають Черкаси, де розпочинається спорудження підприємств хімічної промисловості, яка в майбутньому значною мірою визначала економічний розвиток краю. Першим потужним підприємством “великої хімії” став завод хімічного волокна, спорудження якого розпочалося в 1956 році. Перша черга цього підприємства стала до ладу в 1961 році, а друга – в 1964 році.

У серпні 1962 року уряд Української РСР затвердив проектне завдання на будівництво заводу азотних добрив Черкаського раднаргоспу в місті Черкасах. А вже у вересні розпочалося будівництво аміачного виробництва. У травні 1963

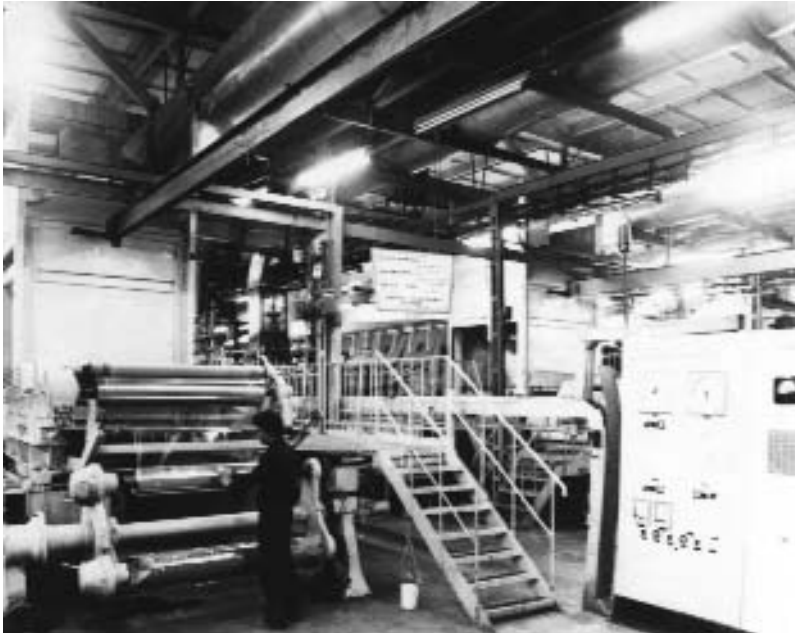
Цех заводу хімічного волокна. 1960-і рр.

року згідно постанови республіканського уряду відбулося об'єднання заводу азотних добрив із заводом іонообмінних смол, що будувався, і таким чином було визначено повну остаточну назву підприємства – Черкаський хімічний комбінат (нині – ВАТ “Азот”). Вже у грудні наступного року на комбінаті введено в дію відділення з виробництва аміачної води потужністю 432 тис. тонн у рік, а 14 березня 1965 року – здано в експлуатацію першу чергу виробництва аміаку потужністю 108 тисяч тонн щороку й отримано перший аміак.

Динамічний розвиток області у 1960-х роках створив передумови для перетворення її з аграрної в індустріально-аграрну. Індустріальне обличчя краю у цей період визначали машинобудування, зростаюча швидкими темпами хімічна промисловість, об'єкти паливно-енергетичного комплексу, легка та харчова промисловість.

Проте, одночасно з поступальним розвитком, в економіці області мали місце прорахунки і недоліки, породжені командно-адміністративними методами управління. На якості роботи негативно позначалися штурмівщина, розпорошення коштів, великі обсяги незавершеного будівництва. Низькою залишалася механізація вантажно-транспортних та інших трудомістких робіт.

Не на користь справі були непродумані реорганізації управління. Так, Черкаська область спочатку входила до

Заводські цехи

Київського раднаргоспу, потім до Черкаського, а згодом – знову до Київського. Плани нерідко складалися без достатнього економічного обґрунтування і часто мінялися. Зокрема, план 1962 року тресту “Черкасжитлобуд” зазнавав коригувань 13 разів, а тресту “Черкасхімбуд” – 16 разів.

Не сприяла злагожденості й здійснена з ініціативи М. С. Хрущова перебудова структури органів управління. У січні 1963 року Черкаський обком партії було поділено на два – промисловий і сільськогосподарський. Відповідну реорганізацію проведено в обласній раді депутатів трудящих – їх теж стало дві (відповідно – два виконкоми), в обласній раді профспілок, обкомі комсомолу, інших обласних відомствах. Таке ж “роздвоєння” керівних структур відбулося і на районному рівні.

Культурно-мистецьке життя краю. З утворенням області виникла необхідність реорганізації та утворення нових, обласного рівня, закладів гуманітарної, насамперед культурно-мистецької сфери. Гостро постало й питання будівництва в Черкасах відповідаючих вимогам приміщень обласної філармонії, театру, музею, бібліотеки, оскільки колишній райцентр їх не мав.

У молодому обласному центрі з другої половини 1950-х років поживляється культурне життя. Представники творчої інтелігенції гуртуються в творчі об’єднання, які стають ядром майбутніх обласних організацій творчих спілок письменників, художників, архітекторів, композиторів.

В Черкасах на базі художніх майстерень Київського обласного товариства художників 17 березня 1954 року було створено Черкаське обласне кооперативне товариство художників. А 16 листопада бюро обкому КПУ прийняло постанову про створення обласного літературного об’єднання, першим головою якого став І. А. Рябокляч. Почав видаватися альманах “Дніпрові зорі”.

Наступним кроком у формуванні мережі обласних культурно-мистецьких закладів стало рішення облвиконкому від 26 травня 1955 року про організацію з 1 червня того ж року обласної філармонії, яку тимчасово передбачалося розмістити у

приміщенні драматичного театру. Філармонія покликана була стати центром музично-мистецького життя краю і організації концертної діяльності. Важливе значення в реалізації цього завдання мало створення при обласній філармонії в лютому – квітні 1957 року самодіяльного Черкаського народного хору, якому згодом передбачалося надати статусу професійного.

З Києва до Черкас було запрошено випускників Київської консерваторії Миколу Давидовича Куца та Валентина Тарасовича Швиденка. Першого на посаду головного диригента-художнього керівника хору, а другого – головним хормейстером. Колишній соліст Львівського державного театру опери і балету імені Івана Франка Микола Семенович Воронін став першим балетмейстером-постановником хору.

Практично увесь хор складався з працюючої молоді – вчорашніх слюсарів, трактористів, доярок, будівельників, водіїв, представників інших робітничих і колгоспних професій, вихідців із художньої самодіяльності, яка була невичерпним живильним джерелом народного пісенного мистецтва Черкащини. Прогалини в освіті, відсутність фахової підготовки і не влаштованість побуту сповна компенсувалися закоханістю у пісню свого народу, творчим завзяттям і невичерпним ентузіазмом. Швидко зростала виконавська майстерність хору і його солістів, на основі чого формувалася своєрідна, характерна тільки для Черкащини, манера українського хорового співу, що завжди різнила і продовжує різнити черкашан від інших професійних колективів.

Ціною виснажливої і водночас самовідданої праці усіх – від рядових виконавців до керівника, щойно створеному колективу вдалося зробити, здавалося, неймовірне – хор у максимально стислі строки набув професійності, вражаючи глядачів своїми барвистими, як українські рушники, піснями.

Того ж року Черкаський народний хор блискуче виступив на Республіканському фестивалі молоді і студентів, який був попереднім етапом Всесоюзного фестивалю і наступного VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві. Виступи черкаських митців були тепло зустрінуті киянами. Особливою

популярністю користувалися пісні “Ой, у вишневому садочку”, “Ой, чий то кінь стоїть...” та інші народні твори, записані на Черкащині. Відгук у серцях глядачів знайшла пронизана тугою за рідним краєм пісня про долю українців на чужині “Чуєш, брате мій”, виконана хором акапело. А у липні Черкаський хор після чотирьох неповних місяці існування з тріумфом виступав у Москві, спочатку посівши друге місце серед 143 хорових колективів Радянського Союзу, а потім став лауреатом Всесвітнього фестивалю молоді і студентів.

Стрімко увірвавшись у світ професійного мистецтва, Черкаський народний хор розпочав свій нелегкий, але зігрітий людською вдячністю і любов'ю творчий шлях. Концерти хору в містах і районах області, під час гастролей в Україні, республіках СРСР та за кордоном супроводжувалися заслуженим і незмінним успіхом. Впродовж 1963–1966 років біля керма хору стояв А. Авдієвський – майбутній керівник ушлякеного хору імені Верьовки, нині Герой України. Під його керівництвом в

Черкаський народний хор

Виступ артистів Черкаського народного хору

Черкасах виросла ціла плеяда талановитих виконавців, які згодом, разом зі своїм наставником, поповнили провідний хор республіки імені Верьовки.

В рік утворення області набув статусу обласного стаціонарного Черкаський драматичний театр ім. Т. Шевченка, а в 1963 році він набуває статусу музично-драматичного. На його сцені здійснювалися постановки різноманітних за жанром та тематикою творів української та зарубіжної класики і сучасних авторів.

У репертуарі театру постійними стали шевченківські вистави. В перше десятиріччя області колектив неодноразово здійснював постановки спектаклів за творами Шевченка – “Назар Стодоля” (1960), “Мати-наймичка” І. Тобілевича за Т. Г. Шевченком (1961), “Марина” М. Зарудного за Т. Г. Шевченком (1964). В 1961 році до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка на сцені театру була здійснена постановка драматичної поеми “Дума про Кобзаря”.

В 1957–1963 рр. в Черкасах жив і творив відомий український поет і журналіст В. Симоненко. Працював у редакціях газет “Черкаська правда” (1957–1960 рр.), “Молодь Черкащини” (1960–1963 рр.), власним кореспондентом “Робітнича газета”. В

Черкассах він написав свої кращі твори, зокрема вірш “Лебеди материнства”, слова якого стали символом любові до рідної землі і свого народу:

*Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.*

Все помітнішу роль в житті черкащан після утворення області почали відігравати культурно-освітні установи. На час утворення області у районах і містах діяло 899 сільських, колгоспних та профспілкових клубів, 31 будинок культури, 1194 районних, міських, сільських, колгоспних та профспілкових бібліотек, 40 районних та міських кінотеатрів, 150 гужових і автомобільних кінопересувок, 90 сільських, колгоспних та профспілкових стаціонарних кіноустановок, які забезпечували культурне обслуговування та організацію дозвілля людей.

Справжніми осередками культури на селі в ті роки стали культурно-освітні установи Черкаського району, більшість з яких в перші роки існування області перейшли у нові приміщення, значно поліпшилося їхнє забезпечення книжковими фондами, музичними інструментами. Великою популярністю серед жителів району користувалися гуртки художньої самодіяльності, особливо хорового та драматичного жанру.

Охоче відвідували клуби жителі сіл Косенівка Бабанського (нині – Уманського), Старосілля та Валява Городищенського, Моринці Вільшанського (нині – Звенигородського), Озірна і Попівка Звенигородського районів.

Великою популярністю користувалися свята пісні і танцю. Масовістю відзначалися такі свята у містах і районах Черкащини в травні 1954 року, коли в них взяли участь понад 400 колективів художньої самодіяльності та 1500 окремих виконавців. У зведених хорах взяло участь 24960 чоловік, а у танцювальних жанрах – 1673 чоловіки. Найбільш масово свята пісні і танцю пройшли в Умані, де в зведеному хорі співало близько трьох тисяч осіб, у Чигирині – понад дві тисячі осіб.

Уміло будували свою роботу бібліотеки. Послугами Звенигородської районної бібліотеки для дорослих користувалося

8 тис. читачів. З метою кращого обслуговування населення бібліотека організувала 16 бібліотек-пересувок. До 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка в усіх бібліотеках району літературно-меморіальні куточки та книжкові виставки “Т. Г. Шевченко – наш великий земляк”. У бібліотеках Чорнобаївського району створені картотеки “Вивчай свій край”, виділені окремі підбірки краєзнавчої літератури. У бібліотеках сіл Скородистик, Красенівка, Велика Бірімка, Малі Канівці цього району зібрані матеріали і оформлені альбоми з історії сіл, до яких включені відомості про відомих земляків, виробничі справи господарств.

Для виступів безпосередньо на фермах, тракторних бригадах, польових станах та інших підрозділах за рішенням партійних організацій з числа учасників художньої самодіяльності в містах і районах створювалися спеціальні агітаційно-художні колективи – агітбригади.

Більше уваги стало приділятися музейній справі. В 1954 році функції провідної музейної установи новоутвореної області почав виконувати Черкаський міжрайонний музей, який згодом був реорганізований у обласний краєзнавчий музей. В 1950-х роках статус державних мали краєзнавчий музей в Умані, меморіальний музей в Каневі, Шевченковому і Кам'янці та музей Корсунь-Шевченківської битви. В 1960-х роках починають працювати міські та районні краєзнавчі музеї в Смілі, Золотоноші, Звенигородці та в інших містах та районах. Поширення набуває громадське музейництво.

Нові горизонти освіти. В 1954 році мережа загальноосвітніх закладів щойно утвореної області складалася з 964 початкових, семирічних та середніх шкіл загального типу, з них в містах – 79, в селах – 885. Шкільним навчанням було охоплено 234,6 учнів, в тому числі 200,2 учнів в сільських школах і 34,5 – в міських школах. Крім того понад 10 тис. молодих людей здобували освіту в 171 вечірній школі робітничої та сільської молоді.

В той час робилися спроби реформування освітньої галузі. В 1956 році створюється новий тип шкільних закладів – школи-

інтернати, до яких приймалися діти одиноких матерів, інвалідів, сироти. Школи-інтернати діяли переважно в районних центрах області.

Проголошений М. Хрущовим у квітні 1958 року курс на перебудову народної освіти був покликаний вирішити головне завдання – подолати відірваність закладів освіти від життя. У законі “Про зміцнення зв’язку школи з життям та про дальший розвиток народної освіти в СРСР” від 24 грудня 1958 року визначався перехід до обов’язкової 8-річної освіти для дітей віком від 7 до 15 – 16 років.

На виконання завдань реформи освіти в школах області організовувалося виробниче навчання і виробнича практика з метою поєднання навчання з продуктивною працею дітей (вся молодь віком 15–16 років повинна була включатися у посильну суспільно-корисну працю). Школи почали називатися середніми загальноосвітніми трудовими політехнічними з виробничим навчанням. Навчання в реформованих школах тривало 11 років, з них в останні три роки основна увага приділялася професійній підготовці в одній із галузей народного

Урок літератури в Кам'янській середній школі №1

Урок виробничого навчання

господарства. В старших класах шкіл почали готувати водіїв, механізаторів, будівельників та спеціалістів інших професій, які потім багатьом випускникам згодилися у житті.

На кінець першого десятиріччя відбулося й певне укрупнення шкіл. При загальному збіль-

шенні на кінець 1964/1965 навчального року учнів до 241,7 тис. загальна кількість шкіл дещо скоротилася і становила 910.

Розширювалася мережа закладів освіти, зокрема вищих навчальних закладів. До діючих Черкаського і Уманського педагогічних та Уманського сільськогосподарського інститутів приєднався у серпня 1960 року загальнотехнічний факультет Київського будівельного інституту (в майбутньому на його базі буде створено самостійний вищий навчальний заклад). Динаміка підготовки в області фахівців з вищою освітою характеризується такими показниками: в 1954/1955 навчальному році у вищих навчальних закладах Черкащини навчалося 5963 студенти, в 1965/1966 навчальному році – 10613. В середніх спеціальних навчальних закладах відповідно 10065 і 15014.

Утворення Черкаської області дало поштовх формуванню мережі науково-дослідних установ. В першому десятиріччі існування області науково-дослідну роботу проводили Черкаська обласна сільськогосподарська науково-дослідна станція, Мліївська науково-дослідна станція садівництва імені Л. Смирненка, Верхняцька державна дослідно-селекційна станція і Драбівська науково-дослідна станція рільництва при Українському науково-дослідному інституті землеробства. В наступні роки з розвитком промислового потенціалу краю почали функціонувати науково-дослідні установи з проблем хімічної, машинобудівної та інших галузей.

Преса. Рівно через місяць після указу про утворення Черкаської області, 7 лютого 1954 року побачив світ перший номер обласної газети, яка отримала типову для того часу назву “Черкаська правда” (в сусідній Київській області виходила “Київська правда”, в Кіровоградській – “Кіровоградська правда”). Газета була офіційним друкованим органом обкому КПУ і облвиконкому. Редактором обласної газети був призначений Є. М. Гольцев.

Перший номер “Черкаської правди” нічим не вирізнявся від наступних – короткий анонс “Сьогодні в номері”, об’ємна загальносоюзна інформація, майже на половину газетних шпальт – матеріали Берлінської наради міністрів закордонних справ під назвою “Шлях до об’єднання Німеччини”, лаконічна хроніка культурно-спортивного життя на четвертій сторінці.

Суто обласним проблемам присвячувалася лише передовиця і підвальна стаття першого секретаря обкому партії Б. І. Вольтовського на другій сторінці. Обидва матеріали, якщо не брати до уваги надмірне пропагандистське пишномовство, містили аналіз стану справ в новоутвореній області, визначали шляхи її подальшого розвитку.

В статті Б. І. Вольтовського після обов’язкової пафосної преамбули підбивалися підсумки першого місяця існування області. Про впевненість і оптимізм керівника області свідчить зроблений ним вперше на широку аудиторію висновок про те, що “Черкаська область має всі умови для того, щоб стати передовою в республіці... До складу області увійшли райони з високорозвинутим сільським господарством, які завжди служили школою передового досвіду. Шполянський, Черкаський, Іркліївський, Золотоніський, Жашківський і ряд інших районів славилися високими врожайми на великих площах, високою культурою землеробства і тваринництва”.

Головна газета області виходила великим форматом шість раз на тиждень і вже з 1 травня її тираж становив 40 тис. примірників. “Черкаська правда” разом з невеликим партійним бюлетнем “Блокнот агітатора” були тоді єдиним друкованими виданнями обласного рівня.

Одним з перших і нетрадиційних заходів щодо популяризації обласної преси стали проведені у червні змагання з водних видів спорту на приз газети “Черкаська правда”. Переможцем цих змагань стала збірна команда спортивного товариства “Іскра”.

В кожному районі були свої газети з такими ж невибагливими назвами – “Соціалістична Дробрівщина”, “Радянська Золотонощина”, “Колгоспник Жашківщини”, “Колгоспник Гельм’язівщини”, “Шлях колгоспника” (Монастирище), “Шлях колективіста” (Шпола), “Колективна праця” (Кам’янка). В колгоспах і на підприємствах видавалося 188 багатотиражних, як правило, малоформатних газет з разовим тиражем близько 140 тис. примірників.

З лютого 1960 року вийшов перший номер обласної газети “Молодь Черкащини” – органу обкому комсомолу. Її першим редактором був Г. В. Суховершко.

На двадцять четвертий день утворення області, 31 січня 1954 року вперше в ефірі прозвучали слова “Говорять Черкаси...”, що ознаменувало початок обласного радіомовлення. Спочатку радіоінформацією займався очолюваний І. Ф. Назаренком відділ, підпорядкований обласному управлінню культури. В листопаді 1957 року відділ перейменовано в обласну редакцію радіомовлення, а в квітні 1963 року набув статусу обласного комітету по радіомовленню і телебаченню. З 1958 року в колективі комітету почав працювати Л. А. Рябіщук, який згодом став його головою. За його активної участі комітет був реорганізований в обласну державну телерадіокомпанію. Тоді ж було збудоване нове приміщення, обладнане необхідною апаратурою.

Фізкультура і спорт. Невід’ємною частиною повсякденного життя черкащан в 1950–1960-х років були фізкультура і спорт. Спортивні секції та команди з різних видів спорту активно діяли практично в усіх населених пунктах області, захищаючи спортивну честь своїх колективів, міст та районів на змаганнях різного рівня.

Великою популярністю користувався футбол, який був справді народною грою – на футбольні матчі збиралося багато глядачів. Команди з Черкас, Сміли, Умані та Ватутіного досить успішно виступали в республіканських змаганнях, а “Буревісник” (Черкаси) в 1956 році стала переможцем всесоюзних змагань спортивного товариства “Буревісник”. А в 1958 році черкаський “Колгоспник” дебютував у першості СРСР серед команд майстрів класу “Б” і відтоді черкаська команда під різними назвами представляла Черкащину в чемпіонатах СРСР та України. Пам’ятною сторінкою історії клубу й футболу Черкащини був 1959 рік. Тоді черкаська команда в повному складі увійшла до збірної

Жіноча волейбольна та чоловіча футбольна команди с. Чапаєвка Черкаської області

команди сільських спортивних товариств СРСР і виборола звання чемпіона IV міжнародних сільських спортивних ігор у Болгарії.

Яскравими виступами увійшла в історію черкаського спорту жіноча гандбольна команда “Буревісник” (пізніше – “Освіта”) Черкаського педінституту, яка в 1963 році стала бронзовим призером першості СРСР серед команд класу “А”. Її гравці О. Цимбалюк, Р. Бондар, Г. Бабаченко, О. Вунтесмері, Р. Тюріна, Н. Жила входили до збірної команди СРСР.

Зміцнювалася матеріально-технічна база фізкультури і спорту. Важливою подією стало відкриття 9 листопада 1957 року найбільшого стадіону в Черкасах, трибуни якого мали 27 секторів і були розраховані на майже 15 тисяч глядачів. Відкриття запам’яталося черкашанам тим, що в ньому взяли участь футболісти основного складу київського “Динамо”, які зіграли товариський матч з черкаським “Колгоспником”. Цікава гра закінчилася з рахунком 3:1 на користь киян.

В 1960-х роках черкаські спортсмени заявили про себе і на міжнародній арені. Чемпіоном Олімпійських ігор 1964 року в Токіо з веслування на каное став черкаський авангардivecь А. Хіміч. Чемпіоном Європи 1966 року, двічі срібним призером світових першостей та неодноразовим чемпіоном СРСР з веслування ставав у 1960-х роках черкашанин В. Дрибас.

Отже, перше десятиріччя існування молодшої області засвідчило значний потенціал Черкащини, прагнення її жителів своїми руками творити на рідній землі добро і достаток.

Т. А. Клименко

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ

В сучасних умовах значно зростає потяг людей до пізнання своєї історії і природи, знайомства з подіями минулого, життям видатних людей, історичними пам'ятками. Важливу роль в цьому відіграє формування національної самосвідомості та історичної пам'яті і патріотичне виховання громадян, особливо молоді. В їх реалізації важливим чинником виступає історичне краєзнавство, вивчення і пропаганда історії рідного краю, яке виконує відповідальні науково-пізнавальні та виховні функції.

За останні роки ми є свідками і учасниками активізації краєзнавчої роботи в нашому суспільстві, що є закономірним явищем наукового і культурного життя України. Це повною мірою стосується і краєзнавців наймолодшої області нашої держави – Черкаської. Особливо потяг до краєзнавчих студій відчутний у зв'язку з 60-річчям утворення області.

Черкащина – один із найбагатших регіонів України за своєю історією, на якій яскраво можна прослідкувати всі формації розвитку людського суспільства, починаючи з сивої давнини. Це стверджують наукові дослідження археологів, істориків, знайдені археологічні матеріали, які є свідками розвитку первісного суспільства, виробничих відносин і культури наших далеких предків на території краю.

Далеко за межами Черкащини відома пізньопалеолітична стоянка, яка відкрита на території сучасного села Межиріччя Канівського району (датується 17–15 тис. років тому). Досліджені землеробські поселення трипільської культури (IV–III тисячоліття до н.е.) мешканці яких проживали на всій території правобережної Черкащини. Захоплюють своєю унікальністю знахідки скіфських курганів біля села Гладківщина Золотоніського району та на околиці Городища.

Археологами та краєзнавцями зібрані і досліджені цінні колекції матеріальної культури краю періоду раних слов'ян, Київської Русі.

Проведена певна робота у дослідженні історії Черкащини, починаючи з XIII ст., в тому числі й історії Черкас у зв'язку з відзначенням 700-річчя з часу заснування. Є фундаментальні наукові праці з історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на території краю, інших ватажків селянсько-козацьких війн проти поневолювачів.

Становлення краєзнавства в краї на науковій основі пов'язано з іменем М. О. Максимовича, який започаткував наукову критику, науковий аналіз в історичній науці XIX сторіччя. З краєзнавчих праць М. О. Максимовича розпочався науково-критичний підхід до вивчення краєзнавства не тільки на Черкащині, а й на Україні. Зокрема, наш земляк започаткував історію міст і сіл у краї [1, 5].

Особлива роль у вивченні історії краю відводиться матеріалам державного архіву Черкаської області – важливому джерелу пізнання загальносуспільних цінностей минулого. Державний архів області є безцінним джерелом документів для вивчення регіональної історії та краєзнавства, відкриває можливості підняти величезні пласти найцікавіших фактів і подій, які відбувалися в краї, введення в науковий оберт нових архівних джерел.

На підставі архівних документів створюється “мала історія” регіону, формується історична свідомість за такими напрямками практичної роботи по використанню документальних матеріалів, як залучення школярів, вчителів, викладачів, науковців, широкої громадськості до безпосередньої участі у пошуках, опрацюванні і всебічному вивченні зібраних матеріалів, їх оформленні і використанні. Одним з пріоритетним напрямком досліджень на сучасному етапі є краєзнавство. Краєзнавці Черкащини вивчають історію окремих місцевостей з урахуванням їхніх локальних відмінностей. За допомогою історико-краєзнавчих розробок перед історичною наукою відкриваються широкі горизонти для дослідження багатогранності

загальних процесів і особливостей, привнесених до них конкретною творчістю пошуковців у місцевих умовах [1, 4].

Яскравою сторінкою у розвитку краєзнавства в області стала праця краєзнавців та широкого громадського активу, верховиною якого є один з томів багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область”. На підставі, в більшості своїй, документів з фонду держархіву області (було опрацьовано більш як 140 фондів, друковану літературу та газетні матеріали) було підготовлено історико-економічний нарис про область.

Велику дослідницьку роботу здійснили відомі в Україні черкаські краєзнавці Г. Ю. Храбан та М. Ф. Пономаренко. За активну участь у написанні тому М. Ф. Пономаренку присвоєно почесне звання – заслуженого вчителя Української РСР. Під час роботи над томом в держархіві області відклався багатий джерельний матеріал. Вихід у світ зведеної праці про Черкащину підвів науковий фундамент під місцеве історичне краєзнавство. Вона стала настільною книгою краєзнавців та істориків, літописом нашого краю.

За допомогою архівних матеріалів значного поширення останніми роками набули такі основні напрямки роботи як науково-краєзнавчі дослідження пам'ятних місць і пам'яток історії, культури і природи краю, історичних подій, пов'язаних, особливо, з визначними історичними датами: 500 річчя козацтва в Україні; 400 років від дня народження Б. Хмельницького; 225 років Коліївщини; 350 років Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років; 185 років від дня народження Т. Г. Шевченка; 50 і 60 років Перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні; дати пов'язані з народженням видатних діячів держави, науки, культури і мистецтва, видатних полководців, інші події.

Краєзнавці брали участь в історичних читаннях “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, у роботі Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії, які проводив Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, в Шевченківських читаннях до 195-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, в науково-практичних конферен-

ціях, присвячених 50 та 60-річчю Перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні та багатьох інших заходах.

Краєзнавство, знання історії свого краю вносить в оточення людини високу ступінь духовності і культури, без чого людина не може осмислено існувати.

В цьому процесі одне з важливих місць займає також і державний архів області, багатий фондовий склад і зміст документів якого відображає вікову історію нашого регіону.

Активне використання фондів місцевих адміністративних установ, органів державної влади і державного управління, промислових і торгових установ, підприємств, організацій, навчальних закладів, особового походження, колекцій, фото-документів дореволюційного і радянського періоду значно підняли престиж державного архіву, підвищили інтерес до нього широких кіл населення Черкащини, а також дослідників з різних регіонів України та з-за кордону.

Тематика краєзнавчих досліджень різноманітна, з урахуванням вибору самих краєзнавців, яка є більш актуальна і принесе користь як в поглибленому вивченні історії краю так і у виховній роботі.

Матеріали архіву дали змогу кандидату історичних наук В. М. Лободаєву більш глибоко з'ясувати обставини становлення найбільш чисельних вільнокозачих громад у південних повітах Київщини. Це, зокрема, документи фондів “Курилівська волосна земська управа”, “Корсунська волосна земська управа”, “Черкаський повітовий комісар Тимчасового уряду”. Була використана періодична преса різноманітних місцевих громадських і революційних організацій та органів місцевого самоврядування Черкащини, в яких опубліковано повні тексти ухвалених вільнокозачими громадами статутів, розпоряджень про діяльність Вільного козацтва [2, 9].

Черкаськими науковцями підготовлений збірник матеріалів і спогадів “Героїзм і трагедія Холодного Яру” присвячений майже невідомій сторінці історії збройної боротьби українців в 1917–1930 роках на терені і в околицях Холодного Яру (нинішня Черкащина) за Українську Державу [3,1]. До збірника ввійшли відозви і витяги з доповідей голови Чигиринського

повітового виконавчого комітету, зведення інформаційного бюро Холодного Яру, тижневі держзведення Черкаського окрвідділу ГПУ, витяги з доповідей Черкаського Округного відділу ГПУ, список осіб позбавлених виборчого права у Мельниківській сільраді Медведівського району Черкаського округу за 1923 р., доповідь про політичний стан Черкаського округу в 1926 р. з фондів “Виконавчого комітету Чигиринської повітової ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів” і “Шевченківського округного виконавчого комітету ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів” які були оприлюднені вперше. За допомогою цих документів відтворено подробиці подій і подане офіційне бачення тогочасного стану суспільства.

Польське повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні – в Уманському повіті було досліджено черкаськими краєзнавцями за фондами “Уманського повітового суду” і “Звенигородського повітового суду”, які дозволили в повній мірі, з’ясувати розмах польського повстання 1863–1864 рр., встановити станову і національну приналежність його учасників, а також довідатись про вид і міру відповідальності, до якої було притягнуто повстанців [4, 52].

Велику роботу провели краєзнавці П. П. Соса, С. І. Кривенко, В. Б. Страшевич, О. А. Портянко, досліджуючи зміст і походження географічних назв історичного минулого краю. До складу топонімічної комісії, яка успішно працює в Черкасах, входять відомі краєзнавці Черкащини. Результатом їхньої самовідданої роботи стали історичний нарис “Вулиці Черкас” і брошура “Назви вулиць, провулків і площ м. Черкас (1893–1992)”

100-річний період, який охоплюють ці довідники, показує, що перейменування вулиць міста Черкас було досить частим явищем, і немає ніяких підстав вважати, що цей процес припиниться. Автори довідників встановили старі назви нині існуючих вулиць, площ та провулків за фондом “Черкаська міська дума” та довідниковими виданнями про місто Черкаси та його околиці, складених в 1893, 1908, 1911, 1914, 1916, 1923, 1942, 1956 рр. [5, 3]. Розробляючи цю тему краєзнавці мали на меті не тільки встановити історичні назви але й ознайомитись з

героїчною минувиною нашого стародавнього міста. За допомогою “Общего плана г. Черкасс Киевской губернии”, складеного в 1908 р. Черкаським міським землеміром Петром Дмитровичем Деєвим, було винайдено що у верхній (центральної) частині міста в ХІХ ст. всі вулиці забудовувалися відповідно до плану архітектора Гесте. Ним передбачалась забудова Черкас рівними кварталами з прямими вулицями.

За архівними документами фонду “Черкаська міська дума” було відтворено історію виникнення вулиць стародавніх Черкас.

Одним з найбільших напрямлень дослідницької діяльності черкаських істориків і краєзнавців є відтворення історії створення і функціонування церков і монастирів на Черкащині в минулому. Активно використовуються фонди “Адміністративний відділ Черкаського Шевченківського окружного виконавчого комітету робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, “Черкаська повітова церковна рада Української автокефальної церкви”, “Виконавчий комітет Черкаської міської ради депутатів трудящих”, друковані видання “Сказание о населенных местностях Киевской губернии”, “Весь город Черкасы на 1911 год”, “Адрес-календарь г.Черкасы на 1913 год” та ін. За архівними джерелами було з’ясовано, що Черкаси станом на 1910 рік мали такі православні церкви: 3 православно-приходські, 2 домові, 2 кладовищенські. Центральною і найбагатшою була Соборно-Миколаївська, яка знаходилась на площі тієї ж назви в центрі міста. Крім того, була одна католицька і одна старообрядова каплиці, 2 старообрядові монастирі (чоловічий і жіночий). Серед культових споруд були невеликі службові церкви та молитовні будинки. Діяло більше десяти єврейських молитовних будинків [6, 99].

Безперечне лідерство у вивченні цієї теми посідає відомий черкаський історик і краєзнавець Юрій Мариновський. Його глибокі знання історії рідного краю шляхом виявлення, опрацювання і публікування архівних першоджерел з їх обов’язковим науковим коментарем і поясненням заслуговує позитивної в науковому відношенні оцінки. Він вдало підбирає матеріали, які якісно археографічно опрацьовує. В збірнику документів

“Православні монастирі та терені сучасної Черкаської області до 1917 року” і альманасі “Черкаська минувшина – 2001” вперше було введено в науковий обіг більшість документальних матеріалів.

Відомих функціонуючих обителів на території сучасної Черкащини нараховувалось у різні історичні періоди більше трьох десятків, в тому числі католицьких і уніятських кляшторів. Так ним були виявлені гетьманські універсали, магнатські фондуши на монастирське володіння, офіційне листування, купчі, дарчі й духовні заповіти тощо, тобто така інформація, яка може показати монастирське буття з різних боків. У фондах “Мошногорський чоловічий заштатний монастир”, “Жаботинський Онуфрієвський чоловічий монастир”, “Уманський повітовий суд”, “Чигиринський повітовий земський суд” увагу дослідника привернули універсали гетьманів П. Дорошенка і І. Мазепи Мошногорському і Корсунському монастирям і “права” кн. Я. Яблоновського Мотронинській обителі, “право” кн. Ксаверія Любомирського старообрядцям – “пилипонам” 1782 року. Певний інтерес привернули документи про механізм дозволу відпуску казенного селянина з селянської громади і кріпака від його власника, кн. П. Лопухіна, до монастирів “в послушанство”. Виявлено багато подібних документів про відпуск кріпаків поміщиками Раєвським, Давидовим, Висоцьким та ін. Досліджені джерела, в яких мова йде про мошногірського ігумена – мученика Йасафата Раковича. Наведена в цих документах інформація поширює знання про конкретну ситуацію на Мошенщині і взаємовідношення місцевих настоятелів з церковними ієрархами, власниками земель, всередині яких були розташовані монастирі. Документи не тільки докладно наводять дані по кожній обителі, але й при цьому є змога порівняти різні аспекти монастирського життя, зробити певні узагальнення щодо власності і майна монастирів за конкретний час – про господарську діяльність, наявні земельні володіння і їх використання, кошти та їх витрати, прибутки, заощадження, кадрові питання, взаємовідношення з населенням тощо [7,14].

Іншим аспектом вивчення архівних джерел є розвиток науки і освіти та суспільно-політичної думки в краї від давніх-давен і

до сучасності. Опрацьовані архівні матеріали з фондів повітових земельних управ, народних училищ, гімназій, семінарій, міських дум, волосних правлінь, повітових бюро професійних союзів, райвиконкомів рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів істориками, краєзнавцями, науковцями А. І. Кузьмінським, Л. І. Прокопенко, Г. В. Суховершком у хрестоматіях з історії культури Черкащини “Духовна спадщина Черкаського краю” дали змогу громадськості повніше ознайомитися з історичними джерелами про суспільно-політичні погляди на Черкащині, визначних політичних і громадських діячів, вчених, письменників, митців, діяльність яких пов’язана з Черкащиною, дізнатися про історію розвитку науки і освіти.

Не можна не зупинитись і на темі шевченкознавства. Готуючи матеріали історико-документального нарису в рік 185-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, відомі на Черкащині краєзнавці В. М. Мельниченко і П. П. Соса (тодішній голова Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців) прагнули внести свій посильний внесок до загальнонародного літопису життя великого сина і духовного генія України. На основі залучення широкого кола джерел і літератури краєзнавці висвітлили перебування Т. Г. Шевченка у Черкасах. Зокрема, у фонді “Інспектура народної освіти Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів” знайдено відомості про друзів Шевченка, у будинку яких він неодноразово зупинявся. Поданий цікавий матеріал з особового фонду “Нехорошев Степан Степанович” про самотній і воістину народний за своїм змістом прояв глибокої людської поваги до Шевченка і поклоніння жителів Черкас і навколишніх сіл його пам’яті – започаткований після його смерті обряд символічних запитин на весілля. За спогадами місцевих жителів напередодні весілля молода зі старшою дружкою йшли на козацьку могилу за містом або до “Хреста Шевченка” на міському кладовищі, де клали шишку і запрошували Тараса Григоровича” на хліб, на сіль, на весілля” [8, 41].

Духовна спадщина, вшанування і увічнення пам’яті великого Кобзаря є постійною темою досліджень черкаських шевченкознавців, студентів, вчителів і краєзнавців.

Заслужують на увагу такі цікаві дослідження краєзнавців, як золотарство Лівобережної Черкащини, сукновальний промисел в селі Панському (Червоному) на Черкащині, неперевершена постать Б. Хмельницького, історія релігійних конфесій, археологічна тематика, родоводи видатних діячів української держави, тощо.

Аналіз матеріалів досліджень дозволяє констатувати, що формування історичної свідомості громадськості неможливе без тісного і органічного зв'язку з глибоким вивченням нею знань про історію свого краю. Незаперечним є те, що засвоєння краєзнавчої інформації відбувається сьогодні під впливом суперечливих та соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на сучасному етапі, що в свою чергу вимагає підвищеної уваги до цієї важливої сфери діяльності. Зрослий інтерес до минулого, неоднозначні трактування багатьох його сторінок, в тому числі і місцевих, надають краєзнавчим дослідженням особливої актуальності.

-
1. Краєзнавець Черкащини. – Ч., 1990.
 2. Лободаєв В. М. Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.) / В. М. Лободаєв. – К., 2001.
 3. Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996.
 4. Яковлівські читання. – Ч., 2000.
 5. Кривенко С. І. Назви вулиць, провулків і площ м. Черкас (1893–1992) / С. І. Кривенко, О. А. Портянко, П. П. Соса. – Ч., 1992.
 6. Пам'ятки Черкас. – Ч., 1998.
 7. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року / Ю. Мариновський. – Ч., 1997.
 8. Мельниченко В. М. Шевченко і Черкаси / В. М. Мельниченко, П. П. Соса. – Ч., 1999.

У (ПОЗАЧЕРГОВИЙ) З'ЇЗД НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

23 січня 2012 року в історичному приміщенні столичного Будинку вчителя відбувся V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України у зв'язку з необхідністю обрання нового складу керівних органів Спілки та її Голови після смерті 12 вересня 2011 року засновника та понад 20 років незмінного керівника Спілки, видатного державного, наукового і громадського діяча, академіка, Героя України Петра Тимофійовича ТРОНЬКА.

До Києва прибуло 134 делегати та численні гості. На адресу з'їзду надійшли привітання від Президента України В. Ф. Януковича, Прем'єр-міністра України М. Я. Азарова, Голови Верховної Ради України В. М. Литвина, Президента Національної академії наук України академіка Б. Є. Патона, міністра освіти і науки, молоді і спорту України Д. В. Табачника та міністра культури України М. А. Кулиняка. Делегати і гості з'їзду хвилиною мовчання вшанували пам'ять членів Спілки, котрі відійшли у вічність: Героїв України П. Т. Тронька та М. І. Сікорського, Р. П. Семко та інших.

Зі звітом про роботу Правління Національної спілки краєзнавців України з жовтня 2008 року по січень 2012 року виступив в.о. Голови НСКУ О. П. Реєнт. Він також окреслив проблеми діяльності Спілки на найближчий час і перспективу.

В ході обговорення доповіді О. П. Реєнта, делегати та гості з'їзду поділилися думками з приводу поліпшення роботи професійної творчої спілки, урізноманітнення та підвищення ефективності її науково-дослідницької, творчої, пам'яткоохоронної та просвітницької діяльності. Наголошувалось на необхідності посилення взаємодії з аматорським краєзнавством, іншими творчими спілками, органами влади, архівними і музейними установами, закладами освіти і науки, з молоддю.

Також було внесено ряд слушних пропозицій щодо зміни деяких положень чинного Статуту НСКУ та покращення державної підтримки краєзнавчого руху в Україні і Спільки.

Головою Національної спільки краєзнавців України обраний відомий український вчений та громадський діяч Олександр Петрович Реєнт, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, кавалер ордена “За заслуги” III ступеня, лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки. Він обирався заступником Голови НСКУ.

З’їзд також обрав новий склад Правління і Ревізійної комісії НСКУ, вніс зміни до Статуту, прийняв Постанову за підсумками його роботи, а також Звернення до української громадськості і Президента України з пропозиціями про увічнення пам’яті видатного організатора краєзнавчого руху України, Героя України, академіка П. Т. Тронька.

Делегація Черкаської області з Головою НСКУ О. П. Реєнтом

На з'їзді заступниками Голови НСКУ обрано Богдана Андрушишина, проректора Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова; Григорія Клепака, працівника Адміністрації Президента України (на громадських засадах); Руслану Маньковську, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, відповідальним секретарем НСКУ – Володимира Дмитрука, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України.

В роботі з'їзду взяла участь делегація Черкаської області у складі делегатів Т. Клименко, В. Лазуренка, В. Мельниченка (Черкаси), І. Кривошеї (Умань), С. Остапової (Сміла), О. Шамрая (Кам'янка), В. Щербатюка (Лисянка) та запрошених А. Морозова і С. Корновенка. В обговоренні доповіді взяв участь В. Мельниченко.

Членом президії правління НСКУ від Черкаської області обрано В. Мельниченка, членом ревізійної комісії – В. Лазуренка.

Виступ на з'їзді голови правління Черкаської обласної організації НСКУ В. М. Мельниченка

Шановні делегати і гості з'їзду!

Прийміть щирі вітання і найкращі побажання від краєзнавчої громади Черкащини – краю Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького.

Наш з'їзд має особливе значення не тільки своєю позачерговістю, а й тим, що ми вперше на такому рівні підводимо підсумки нашої роботи не як аматорського об'єднання, а як професійної Спілки зі статусом національної. Крім того Спілка краєзнавців серед інших творчих спілок, що мають переважно художньо-мистецьке спрямування, вирізняється тим, що вона об'єднує людей, які свій творчий потенціал реалізують у науково-пошуковій, а також просвітницькій роботі.

Три роки, що минули від попереднього з'їзду були позначені становленням і перебудовою роботи осередків Спілки на якісно

Виступ В. М. Мельниченка

дозвільні лабіринти, сформовано і продовжують формуватися первинні осередки у містах і районах області. На Черкащині вони об'єднують понад 70 фіксованих членів.

Яким бачиться подальший розвиток Спілки?

З врахуванням напрацьованого досвіду і вимог часу на сьогодні, на мою думку, одним з головних пріоритетів в практичній роботі усіх ланок має бути перш за все – *підвищення професійності краєзнавчої роботи*, оскільки Спілка за своїм статутом є професійним об'єднанням. Цього можна досягти, залучаючи до краєзнавчої роботи працівників, передусім науково-освітньої сфери, архівних та музейних установ, історико-культурних заповідників,

У цьому зв'язку я повторю висловлену на недавньому пленумі тезу про те, що в подальшому зміцненні і розгортанні роботи нашої Спілки повинна зростати об'єднавча роль саме вищих навчальних закладів (а на сьогодні це – університети). Адже краєзнавство, перш за все історичне, утвердилося як самостійний науковий напрямок. Згуртування краєзнавчого руху навколо наукових центрів сприяє підвищенню наукового рівня краєзнавчих досліджень, допомагатиме як професійним, так і громадським дослідникам оволодівати і застосовувати на практиці сучасну методологію наукового пошуку.

новому рівні. На прикладі роботи Черкаської обласної організації можна стверджувати, що організаційний період завершився – пройдено усі юридичні процедури і

І цілком логічно, що саме науковці, передусім вищих навчальних закладів на сьогодні є ядром регіональних організацій Національної спілки краєзнавців. В Черкаській обласній організації дослідники рідного краю з науковими ступенями складають 49 %.

Іншим, не менш важливим завданням вбачається *просвітницько-виховна робота*, посилення її впливу на формування світогляду громадян засобами краєзнавства. Це особливо актуально. Адже духовна антикультура, що нестримним потоком лється з усіх видів інформаційних каналів, наносить великої шкоди духовності і моралі, передусім молодого покоління нашої держави.

Усвідомлюючи важливість цієї справи обласна організація спрямовує зусилля на посилення співпраці із закладами освіти. Члени Спілки очолюють і є членами журі учнівських олімпіад, науковими керівниками і рецензентами конкурсних робіт Малої академії з історичного краєзнавства.

Цього року, напередодні шевченківських днів, ми разом з управлінням освіти і науки, молоді та спорту підводимо підсумки вже третього, ініційованого Спілкою обласного конкурсу юних краєзнавців. Беручи участь в цьому конкурсі, діти вивчають і пишуть історію своїх населених пунктів, життя і діяльність відомих людей рідного краю, прилучаються до його культурної спадщини. Кращі учнівські роботи друкуються в журналі “Краєзнавство Черкащини”.

Започатковано видання навчальних посібників з історії рідного краю, в тому числі й з міністерськими грифами. В останні роки побачили світ комплексний посібник “Моя Черкащина”, посібники з історії Уманщини, Чигиринщини, Лисянщини.

Широкої популярності серед громадськості краю набув відкритий рік тому сайт нашої організації “Краєзнавча Черкащина”. За цей час його відвідало 73 тисячі користувачів. Серед них – педагоги, учнівська та студентська молодь, усі, хто цікавиться історією і сучасністю рідного краю.

Сьогодні наша організація працює над розробленням Програми розвитку краєзнавства в області до 2020 року. Близьчим часом вона буде подана до обласної ради та обласної державної адміністрації і винесена на розгляд сесії обласної ради.

Своєрідними орієнтирами в роботі краєзнавців області є знаменна дата в житті України і нашого краю – 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка, яке буде відзначатися в 2014 році. Того ж року виповнюється 60 років утворення Черкаської області.

Також хотів би висловити *деякі пропозиції і побажання*.

Зокрема, було б добре, щоб правління Спілки та й усі ми, більш активно використовували можливості засобів масової інформації, передусім радіо і телебачення для інформування громадськості про роботу Спілки, поширення знань про самобутність регіонів нашої держави.

Напевне, було б правильно, якби президія правління звернулася до керівництва областей з пропозицією про включення представників Спілки до складу громадських гуманітарних рад при обласних адміністраціях, які визначають пріоритети в гуманітарній сфері. Адже, без перебільшення, краєзнавство є важливим чинником сучасних державотворчих процесів. Тому необхідно показувати і доказувати його суспільну значимість, в тому числі й беручи участь в консультативно-дорадчих органах місцевих органів влади.

На завершення хотів би передати думку, висловлену одним із фундаторів нашої Спілки, другом і товаришем Петра Тимофійовича Тронька, делегатом усіх наших з'їздів, в тому числі і сьогоднішнього, Михайла Єфремовича Іщенка з Канева, який, на жаль, не зміг прибути. Він запропонував, а всі черкащани підтримали, провести 12 липня, в день народження Петра Тимофійовича, круглий стіл, присвячений його пам'яті, життю, державній, науковій та громадській діяльності цієї великої і мудрої людини.

Роботу правління у звітному періоді пропоную оцінити задовільно.

Від імені Черкаської обласної організації НСКУ, її делегації на з'їзді і від себе особисто вношу пропозицію обрати головою правління Національної спілки краєзнавців України Реєнта Олександра Петровича. Черкащани переконані, що він гідно продовжуватиме справу, започатковану Петром Тимофійовичем Троньком.

Дякую за увагу.

ЗУСТРІЧ З ДИРЕКТОРОМ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

1 березня 2012 року в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулася зустріч члена правління Національної спілки краєзнавців України, директора Українського інституту національної пам'яті, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Валерія Федоровича Солдатенка з краєзнавчим активом області. Серед присутніх – науковці, працівники Державного архіву Черкаської області, обласного краєзнавчого музею, освітяни, журналісти, студенти.

В. Ф. Солдатенко

Під час зустрічі В. Ф. Солдатенко розповів про основні напрями роботи очолюваного ним інституту, порушив актуальні проблеми всебічного вивчення історичного минулого українського народу, формування поваги до власної історії. Він зазначив, що потрібно розширювати хронологічні і тематичні рамки дослідницької роботи, в тому числі і засобами краєзнавства, яке в сучасних умовах є дієвим засобом формування історичної пам'яті громадян Української держави. Великі можливості для цього має Черкащина,

минуле якої пов'язане з ключовими подіями вітчизняної історії.

Вчений і громадський діяч відповів на питання учасників зустрічі та представників засобів масової інформації.

В. Ф. Солдатенко вручив членські квитки НСКУ учениці 10 класу Золотоніської школи №2 Дарині Нагаєвській та професору Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького С. В. Корновенку.

На завершення зустрічі голова Черкаської обласної організації НСКУ В. М. Мельниченко подякував В. Ф. Солдатенку за змістовну інформацію і зазначив, що вона буде використана

краєзнавцями в практичній роботі. Крім того, спілкуючись з відомим українським вченим, краєзнавці переконалися наскільки відповідальною і кропіткою є робота з дослідження історії.

ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ НСКУ В ЧЕРКАСАХ

В Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького 30 вересня – 1 жовтня відбулося засідання Президії правління Національної спілки краєзнавців України за участю голів регіональних організацій спілки. Як зазначив голова Національної спілки краєзнавців України О. П. Реєнт, місцем проведення такого заходу Черкащина обрана не випадково – адже тут напрацьовано значний досвід організації краєзнавчої роботи

Головне питання порядку денного – обговорення пропозицій до Державної програми розвитку краєзнавства в Україні до 2025 року, яка буде внесена на розгляд уряду. У своїй доповіді голова НСКУ О. П. Реєнт акцентував увагу на посиленні дослідницько-пошукової та просвітницької роботи, підвищення дієвості краєзнавчих заходів. Внесені пропозиції будуть узагальнені і включені до Державної програми розвитку краєзнавства.

Важливим розділом програми представники областей визначили шевченківську тематику, зокрема відзначення

200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Вони закликали краєзнавців, членів творчих спілок, науковців і дослідників-аматорів, працівників освіти і культури, усіх, хто займається краєзнавчими дослідженнями і виховною роботою, активізувати вивчення і популяризацію спадщини Великого Кобзаря в Україні та за її межами.

У Зверненні зазначено, що змістом цієї роботи і внеском у національну духовну скарбницю має стати участь у реалізації державної цільової програми “Шевченківський дім”, оновленні експозицій музеїв та музейних кімнат, шевченківських світлиць, проведення тематичних читань, літературно-краєзнавчих конкурсів та інших заходів з вшанування пам'яті Тараса Шевченка, які б стали складовою частиною всенародної Шевченкіани.

На засіданні Президії гостро стояло питання про поліпшення організаційної роботи регіональних осередків Спілки, адже досі значна частина з них не завершила в установленому порядку своєї реєстрації, не веде належної роботи з обліку членів Спілки. Про це йшлося у виступах

*Учасники засідання президії НСКУ біля головного корпусу
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

*Доповідь голови Національної спілки краєзнавців
України О. П. Реєнта*

заступника голови правління Спілки Р. В. Маньковської та відповідального секретаря В. І. Дмитрука.

Учасники засідання Президії обговорили питання про вручення премії імені Дмитра Яворницького 2012 року, рекомендації до друку журналу “Краєзнавство” № 3 та інші питання.

Відбувся обмін досвідом роботи в регіонах України

Учасники заходу ознайомилися з експозиціями музею “Кобзаря”, обласного краєзнавчого музею, археологічного музею Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, роботою Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” та історичними місцями Чигиринщини.

В роботі Президії взяв участь і виступив заступник голови Черкаської обласної ради В. П. Касян.

ШЕВЧЕНКІАНА ЧЕРКАЩИНИ

В. М. Мельниченко

ОБРАЗОТВОРЧА ШЕВЧЕНКІАНА ЧЕРКАЩАН

Образи Т. Г. Шевченка та його літературних героїв знайшли втілення в багатьох живописних, графічних і скульптурних творах черкаських митців та уродженців Черкащини.

Вагомий внесок в образотворчу Шевченкіану зробив наш земляк Іван Сидорович Їжакевич. Відомий український живописець, графік, народний художник УРСР народився 18 січня 1864 року в селі Вишнопіль Уманського повіту (нині – Тальнівського району). Працював у галузі станкового й монументального живопису, книжкової та журнальної ілюстрації.

До образів Шевченкової поезії І. С. Їжакевич звертався протягом усього життя, створивши велику кількість творів, присвячених життю і творчості Кобзаря. Ілюструвати твори Т. Г. Шевченка почав ще в 90-х роках ХІХ століття, виконавши малюнки до балади “Причинна” (1893–1894), поем “Гайдамаки” (три ілюстрації 1895), “Катерина” (1895, 1896), поезії “Перебендя” (1897), драми “Назар Стодоля” (1898).

В радянський час художник звертається до сюжетів із життя Шевченка. Його пензлю належать такі картини як “Хата батьків Шевченка у Кирилівці” (1921), “Тарас Шевченко – пастух” (1928), “Т. Г. Шевченко в майстерні В. Щиряєва” (1933), “Зустріч Т. Г. Шевченка з сестрою Яриною” (1935) та інші.

До Шевченкіани Івана Сидоровича належать його картини за мотивами творів Т. Г. Шевченка “Катерина” (1925), “Кріпаків міняють на собак”, “Право першої ночі”, “На панщині”, “Уманська різня” (1926–1928), кілька варіантів за мотивами вірша “Мені тринадцятий минало” (1935–1938). Неперевершеним є цикл ілюстрацій І. С. Їжакевича до ювілейного видання “Кобзаря” 1939 року, в якому він узагальнив свій багаторічний досвід інтерпретації поетичної спадщини Шевченка. Ці

ілюстрації здбули широке визнання, багато разів передруковувалися.

У співавторстві з Ф. Коновалюком наш земляк виконав малюнки до поем “Сон” (“У всякого своя доля”), “Єретик”, “Кавказ”, “І мертвим, і живим...”, “Юродивий” (1950), малюнки на обкладинки окремих видань поем “Катерина” і “Наймичка” (1951) [1, 264–265].

Ім'я талановитого художника і педагога Іллі Максимовича Шульги (1878–1938), уродженця села Кропивна Золотоніського району, ще й досі мало відоме широкому загалові. Репресованого митця довго не згадували в Україні і лише після реабілітації в 1950-х роках його ім'я повернулося у царину української культури. Художник неодноразово звертався до шевченківської тематики, створивши портрет Кобзаря, полотна “Тарас Шевченко на етюдах”, “Могила Тараса Шевченка в Каневі”, “Катерина” [2].

Ще один український художник, наш земляк Іван Іванович Падалка (1894–1938), родом із села Жорнокльови Золотоніського повіту (нині – Драбівський район) став жертвою сталінських репресій. Працював як живописець, графік, художник-монументаліст, у галузі декоративно-прикладного мистецтва. Проявив себе як художник-ілюстратор, в тому числі до “Кобзаря” Т. Г. Шевченка. Також вивчав і досліджував художню спадщину Т. Г. Шевченка, написав статтю “Тарас Шевченко – художник”, яка в 1926 році була надрукована в журналі “Нове мистецтво” [3].

Особливе місце в образотворчій Шевченкіані посідає творчість уродженця славного своїми шевченківськими традиціями села Зелена Діброва Звенигородського повіту (нині – Городищенський район) відомого українського художника, внучатого племінника Т. Г. Шевченка по сестрі Катерині Фотії Степановича Красицького (1873–1944).

Шевченкіана Красицького розпочалася двома олійними портретами 1899 року. В малому за розмірами ескізі Шевченко зображений у білій сорочці, червоній краватці і сірій жилетці. Красицький прагнув розкрити в портреті Шевченкові думки,

почуття, переживання, викликані тяжким становищем українського народу, якому він так бажав кращого життя, якого він так хотів бачити вільним. Кобзареве обличчя суворе, і навіть похмуре: поет заглиблений у невеселі думи. Кольоровою літографією художник видав портрет Шевченка у 1905 році. На ньому Шевченко зображений у смушевій шапці, погляд очей зосереджений, гострий. Портрет став своєрідним подарунком простим людям, оскільки його ціна складала всього 20 копійок. Його придбали книготорговці Росії, Америки, Австралії, Канади, Франції.

У творчому доробку Красицького велика кількість й інших живописних та графічних портретів Т. Г. Шевченка, серед яких: для обкладинки журналу “Шершень” (1906), “Шевченко в шапці” (1906, 1907, 1910, 1925, 1932), “Портрет Шевченка з закликком на пожертвування на пам’ятник поета (1909), “Портрет Шевченка з бородою” (1934, 1937). Пізніше він створив жанрові композиції “Шевченко в майстерні” (1937), “Шевченко в творчому екстазі”, “Шевченко на Чернечій горі”, “Шевченко над Дніпром” (1938), “Смерть Шевченка” (1941). Красицький намалював багато краєвидів тих місць, де жив і бував Шевченко, ілюстрував його твори [4, 327].

Ще один наш земляк – Іван Макарович Гончар (1911–1993) – відомий український скульптор, художник, етнограф, колекціонер, лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, родом із села Лип’янка Шполянського району. З дитячих років пройнявся почуттям щирої любові та шани до Шевченка.

“Шевченківська тема в скульптурі мене завжди приваблювала. Я задумав на цю тему створити цілу серію образів Великого Кобзаря. Наближалась видатна дата від дня народження Тараса, яка мала урочисто відзначатись в майбутньому 1939 році. Мені стало відомо, що цій даті буде приурочена ювілейна художня виставка. Отже, я вже осінню 1938 року виношую образ в скульптурі малого Тараса в науці у дячка, яка потім вилілася в образ Тараса-водоноші”, – згадував І. М. Гончар [78].

Однією з його перших скульптурних робіт постала композиція “Тарас-водоноша” (1938, бронза), в якій митець

через спогади власного тяжкого дитинства розкриває страждання в наймах малого Тараса. Оригінал скульптури зберігається в Національному музеї Т. Г. Шевченка в Києві, а авторські повторення – у Шевченківському Національному заповіднику в Каневі та інших музеях. Статуя “Молодий Тарас Шевченко” (1949) постає новаторською роботою в українській скульптурній шевченкіані. Митець долає усталене на той час вирішення образу поета у зрілому віці. Його Тарас – це сповнений енергії, творчої наснаги і власної гідності юнак, котрий щойно закінчив петербурзьку Академію мистецтв. Обличчя Шевченка – одухотворене і благородне, чоло високе і ясне. Ця скульптура по праву стала одним із кращих творів української шевченкіани. Її авторське повторення зберігається в Національному історико-культурному заповіднику “Батьківщина Тараса Шевченка” на Звенигородщині.

Впродовж 1959–1963 років І. М. Гончар працює над скульптурною композицією “Тарас Шевченко з сестрою”, в якій передає трагізм української долі. Це зустріч рідних після довгої розлуки і страждань минувшини та безнадійність на щасливе майбуття.

Скульптурна шевченкіана Івана Гончара доповнюється його художніми роботами, виконаними на основі зібраного ним історико-етнографічного матеріалу: “Дума про Тараса” (1978), “Тарас Шевченко на Україні” (1989), а також графікою: “Стара чумацька хата в селі Шевченкове на Черкащині (XIX ст.)» (1963), “Вітряки в селі Шевченковому” (1963), “Шевченко Тиміш, внук Тараса Шевченка” (1964), “Хата Тимоша в селі Шевченковому” (1964). Усі графічні малюнки виконані автором з натури.

У колекції, зібраній І. М. Гончаром, шевченківська тема представлена двома картиною “Янгол зі свічкою” та іконою “Святий Микита”, які, на думку Івана Макаровича, дуже нагадують картини молодого Шевченка і можуть належати його пензлю. У меморіальній книгозбірні І. М. Гончара зберігаються рідкісні книжки, серед яких, зокрема, друге видання нецензуrowаного “Кобзаря” (Прага, 1876), “Жизнь и произведения

Тараса Шевченка” (упоряд. М. К. Чалий, 1882), книга С. Н. Кулябки “Т. Г. Шевченко” (1884), “Кобзар. Гайдамаки” (1886), “Жалобний марш М. Лисенка до 27-х роковин смерті Т. Г. Шевченка (1888) та інші видання” [5].

Серед творців черкаської Шевченкіани чільне місце посідає відомий черкаський художник Іван Онисимович Кулик (1923 – 1995), який понад сорок років працював в українському станковому живописі. Одна з перших його картин “Старі Моринці. Відлига” не випадково була присвячена Шевченковим Моринцям, адже Іван Онисимович народився саме в цьому селі, де настільною книгою в сільських хатах, поряд з Біблією, був “Кобзар”.

Ще змалечку хлопець познайомився з творами свого геніального земляка-односельця. Полум’яне, правдиве слово Тараса глибоко запало в дитячу душу. Під впливом прочитаного виникали дивні образи, які хотілося малювати олівцем і фарбами. І, мабуть, не випадково, що перші свої роботи перемальовував із картин Тараса Шевченка.

В створеній І. О. Куликом за роки наполегливої творчої праці галереї відомих постатей української культури і літератури чільне місце посідає шевченківська тема. Передусім, це “Портрет Т. Г. Шевченка”, картини “Шевченко в Корсуні”, “Шевченко серед дітей”, “Батьківщина Кобзаря – село Моринці”, “І. С. Козловський співає в Моринцях” та багато інших [6, 119–126].

Творча спадщина майстра налічує понад п’ятсот творів. Людина надзвичайно щедрої вдачі, Іван Онисимович подарував людям 256 картин. В 1967 році сто картин подарував рідному селу – Моринці, а згідно його заповіту п’ятдесят робіт передано в школу мистецтв, що у селі Шевченкове, дружиною художника Луїзою Макарівною.

Вражають своїм колоритом твори шевченківської тематики у виконанні одного із фундаторів українського станкового декоративного розпису заслуженого майстра народної творчості Макара Корнійовича Мухи (1906–1990), родом із села Пруси (нині – Михайлівка Кам’янського району). В колекції

Черкаського обласного художнього музею зберігаються такі роботи народного майстра як “Квіти Т. Шевченку”, “Иди доню, знайди долю”, “Де ті залізні стовпи”, “Учітеся брати мої, думайте, читайте”. В композиціях цих творів поєднуються орнаментальні і сюжетні зображення. Так у творі “Иди доню, знайди долю” віночком із невеликих квітів і листя обрамлено коло, в якому в повний ріст на тлі умовного краєвиду з тополями, вітряками зображена Катерина з дитиною на руках, а у творі “Учітеся брати мої, думайте, читайте” розкрита книга з написом, мольберт з фарбами, пензлями і пером (символи Шевченка-поета, Шевченка-художника) зображені у верхній частині листа щільно заповненого рослинним орнаментом, домінуючим елементом якого є яскраві крупні квіти [7, 114].

Багата і різноманітна палітра творів шевченківської тематики сучасних черкаських митців – картини “Шевченко в Черкасах”, “Шевченко і кобзар”, “Шевченко в Млієві”, “Т. Г. Шевченко біля дуба М. Залізняка” В. Клименка, “Кобзарські думи”, “Та не однаково мені...”, “Оселя діда Т. Г. Шевченка” І. Бондара, “Шевченко в Черкасах” Є. Найдена, “Пісня Кобзаря” О. Дяченка, “Т. Г. Шевченко” О. Жури, “Думи мої, думи...” та “Тече вода в синє море” (Т. Г. Шевченко) І. Фізера, “Реве та стогне Дніпр широкий...” І. Кругляка, “Чому не йде...” “Молодий Шевченко” В. Сірого, “За що не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм” В. Мухова, “Проводи Тараса” А. Клименко, “За вас правда, за вас сила і воля святая” В. Цимбала, диптих “За сонцем хмаронька пливе” Т. Куліш, портрети Шевченка М. Нестеренка, Ю. Озерана, Т. Сосуліної, Д. Нарбути і В. Олексенка, ілюстрації до поеми “Гайдамаки” В. Жигала, гобелени “Шевченко”, “Шевченко в солдатчині” А. Недосеко, “Причинна” Н. Недосеко [80; 121; 122].

Шевченківська тематика є домінуючою в творчості уродженця села Гнилець Звенигородського району художника Миколи Петровича Лихошви. В доробку М. П. Лихошви, який нині працює в Київському державному інституті декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені М. Бойчука, вона представлена такими роботами живопису і графіки як “Земля,

яку сходил Тарас малими босими ногами”, “Вітряк по дорозі Будище – Моринці”, “Село Хлишнівка”, “Моринці, хата в який народився Тарас Шевченко”, “Дворик села Шевченкове”, “Околиця села Зелена Діброва”. Усі вони виконані з великою любов’ю, відзначені барвистим різномайттям соковитості літніх кольорів, мов живі створюють сонячний, радісний настрій [120].

Оригінальними за своїм вирішенням є екслібриси, присвячені пам’яті Т. Г. Шевченка, у виконанні черкащан А. Алексєєва та В. Співака, плакети “Т. Г. Шевченко”, “Україною... 1859 р.”, “В неволі тяжко” та медалі “А серцем лину на Україну...”, “Минули літа молодії”, “Останній путь” В. Крючкова. Привертають увагу виконані в техніці витинанки роботи М. Теліженка – “Портрет Т. Г. Шевченка”, “У просторі Тарасових думок”, “Отчий світільник”. В техніці ковки виконав роботу “Натхнення до портрета” І. Лавріненко [8; 9; 10].

Творчість Шевченка стала невичерпним джерелом творчого натхнення і для інших черкаських митців.

Черкаську Шевченкіану доповнюють скульптурні твори: “Думи мої, думи мої...” А. Шилімова, “Погруддя Т. Г. Шевченка” В. Кравченка, С. Грабовського, “Погрудний портрет Т. Г. Шевченка” В. Головка. Вкладав душу й талант у художнє оформлення і постановку спектаклів шевченківської тематики на сцені обласного музично-драматичного театру лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Д. Нарбут. Шевченківські мотиви самотньо і неповторно інтерпретують у вишивці О. Теліженко (“Вогонь душі Тараса”, “Село на нашій Україні”) та у розписах – Т. Гордова (“Закувала зозуленька в зеленому гаї...”, “Зацвіла в долині червона калина”).

У 2008 році на Черкащині започатковано проведення виставок “Черкаські художники у вінок шани Великому Кобзареві”, які кожного року стають центральною подією Шевченкових березин в обласному центрі. В їх експозиціях представлені твори живопису, графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, об’єднані тематикою шевченкових творів, шевченкового світобачення, відбитих сприйняттям митців нашого часу.

Представлені на щорічних шевченківських виставках роботи засвідчують значний творчий потенціал художників Черкащини, їх високу громадянську позицію та відчуття особистої причетності і відповідальності за розвиток національної культури як важливого чинника сучасних державотворчих процесів.

1. Їжакевич Іван Сидорович // Шевченківський словник: У 2-х томах. – К., 1976. – Т. 1.
2. 20 липня 1878 року народився художник, педагог Ілля Максимович Шульга // [Електронний ресурс]. Режим доступу: arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/tsey_den_v_istorii/2006/.../2896.html /.
3. Яровий І. Іван Падалка: від ярлика “ворога народу” до пам’ятника в бронзі // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://memorial.org.ua/education/draw/19/index.htm> /.
4. Красицький Фотій Степанович // Шевченківський словник: У 2-х томах. – К., 1976. – Т. 1.
5. Марченко-Пошивайло Т. Шевченкіана Івана Гончара [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q=палермо&ie/>.
6. Грабовецький В. В., Неумитий В. М. Моринці. Сторінки історії та вшанування Кобзаря. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2008.
7. Бондаренко Т. О. Твори Макара Мухи в колекції Черкаського художнього музею // Музейний альманах. Наукові матеріали: статті, есе. Випуск 2. – Черкаси: 2011.
8. Художники Шевченкового краю / Упоряд. Іщенко Ю. П., Фізер І. В. – Черкаси: Брама, 2008.
9. Мистецька шевченкіана музею “Кобзаря” / Упорядник – О. Шарапа. – Випуск другий. – Черкаси, 2010.
10. Каталог виставки “Черкаські художники у вінок великому Кобзареві / Упорядник – О. Шарапа. – Черкаси, 2008.

І. Вакула

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ЛИСТІВКА ЯК СИМВОЛ УКРАЇНИ

Основа будь-якого музею – це колекція. Процес колекціонування триває безперервно, роками, як саме життя.

Філокартія (ілюстрування поштових листівок) – це захоплюючі пошуки, цікаві знахідки, подорожі у минуле, сучасне й майбутнє. Листівки є щедрим джерелом для всіх хто цікавиться історією, культурою, звичаями та традиціями рідного краю. У кожній своїй зміст, своя історія створення і видання, свій шлях до колекції. Батьківщина поштової картки – Австро-Угорщина. Її появу пов'язують із поштовим радником Прусії Генріхом Штефаном, який ще в листопаді 1865 року запропонував увести в поштовий обіг листки для відкритого повідомлення “Postblatt”. Однак, у друкові, перші листівки з'явилися 1 жовтня 1868 року за ініціативи професора економіки Віденської військової академії Еммануїла Германа. За характером відтвореного матеріалу вони бувають – фотонатурні, художні, репродукційні.

В Україні поштова картка з'являється на межі ХІХ–ХХ ст. Досить довгий час вона не входила в коло зацікавлень музейних працівників. Тим, що давня українська листівка дійшла до нашого часу в доволі щедрому розмаїтті, передовсім маємо завдячувати колекціонерам-філокартистам. Біля витоків цього виду колекціонування стояли такі відомі постаті як І. В. Бугачевич, М. С. Забочень, І. М. Гончар, В. М. Яцюк, Т. І. Максим'юк.

Історія філокартії в Шевченківському національному заповіднику розпочинається з 1972 року. На сьогодні вона нараховує понад 1400 предметів музейного значення.

Шевченківська тематика, що є визначальною в колекції, складається з таких розділів: “Портрети Т. Шевченка”, “Образ поета в скульптурі”, “Шевченко-художник”, “Життя Шевченка мовою живопису і графіки”, “Твори за мотивами поезій Шевченка”, “Українські пісні на слова Шевченка”, “Види

*Канів. Загальний вигляд з Дніпра на могилу Т. Г. Шевченка.
Вид. Т. Бутвина. 1915 р. №8*

могили у Каневі” та багато інших. Працівниками заповідника сходжено безліч стежок до збирачів і товариств колекціонерів, надіслано і отримано відповіді на масу листів, опрацьовано чимало доповідей і лекцій про філокартію з метою отримання експонатів. За кожною новою річчю, що надходить до колекції, стоїть кропітка праця музейників.

Однією з перших листівок, що надійшли до фондової колекції Шевченківського національного заповідника, є листівка “Канів. Загальний вигляд з боку Дніпра на могилу Тараса Шевченка”, на

*Біля могили Т. Шевченка.
Вид. А. Ріхтер. Київ. 1911 р. №417*

якій зображено довголітнього охоронця Тарасової гори Івана Олексійовича Ядловського в саду біля Шевченкової могили. Ліворуч бачимо хатинку – перший музей “Тарасова світлиця” збудований на народні кошти. Надрукована вона у канівському видавництві Теодора Бутвина в 1910 році.

Листівка “Біля могили Т. Шевченка”, що вийшла в світ 1911 року у київському видавництві А. Ріхтера, дає змогу зрозуміти як виглядала могила з чавунним хрестом, який був встановлений 20 липня 1884 року. Це унікальна можливість помандрувати в часі, побачити, як виглядала Тарасова гора більше століття тому, як змінювався вигляд могили великого Кобзаря.

Особливу цінність становлять художні репродукційні листівки, оскільки на них відтворені роботи українських художників.

Неодноразово бував на Тарасовій горі видатний український художник, заслужений діяч мистецтв УРСР Микола Бурачек і завжди результатом його поїздок були малярські твори. Після приїзду митця до Канева у 1928 році, виходять в світ листівки “Хата на могилі Тараса Шевченка”, “Тимчасовий пам’ятник на могилі Тараса Шевченка, поставлений радянською владою”, “Загальний вигляд Чернечої гори”.

21 травня 1990 року Канів відвідав видатний український філокартист Микола Степанович Забочень, якого, не без підстав, називали “живою енциклопедією української листівки”. Будучи палким шанувальником творчості Тараса Шевченка, і небайдужим до цього святого місця він пода-

М. Бурачек. Тимчасовий пам’ятник на могилі Т. Г. Шевченка.

Державне видавництво України. Харків. 1929 р.

рував музею шість унікальних старовинних поштових карток з краєвидами Тарасової гори, серед яких “Привіт з України (З портретом пензля А. Монастирського)”. Це барвиста ошатна комбінована листівка-

Привіт з України (з портретом пензля А. Монастирського. Вид. невідоме. 1910-ті роки

монтаж з портретним зображенням Т. Шевченка та могилою поета в Каневі. Такі поштові картки – це теплі привітання, отримавши які здавалося що тримаєш маленьку частку України в руках. Мальовничі українські краєвиди: широкі лани, білі хати з солом’яними стріхами, мальви та соняшники, дівчата і хлопці в українських костюмах, ставки біля яких ростуть старі похилі верби, вітряки – ці символи об’єднували українців між собою. Вони були надзвичайно різноманітними, але на кожній обов’язково постає портрет Тараса Шевченка, як безперечний символ української державності.

Ю. Вербіцький. Пам’ятник Т. Шевченку в Каневі. Харків

*Могила Тараса Шевченка.
Вид. Д. Маркова. Київ. 1910 р.*

Нинішнього вигляду могила набула у 1939 році. Такою її презентує художня листівка “Пам’ятник Тарасу Шевченку в Каневі. Харків. 1959 р.” Митець надзвичайно вдало обрав перспективу – перед нами постає пам’ятник Кобзарю, синє безкрає небо, Дніпро-Славутич, який широко розливається щовесни, біля канівських гір, широкополі лани. Одразу стає зрозумілим чому колись поета полонив цей чарівний куточок України.

Сучасна фотонатурна листівка, що входить до комплекту “Шевченківський національний заповідник. Могила Тараса Шевченка м. Канів” ще одне свідчення того, що Тарасова гора в усі часи залишається місцем, яке надихає митців на творчість, зворушує уяву художників, поетів, фотографів.

Усі ці поштові картки яскраво свідчать про невмирущу славу великого Кобзаря та величезну пошану до нього. Їхня тематика невичерпна, безперечно варта уваги, з кожним роком інтерес до неї все більше зростає, тому колекція Шевченківського національного заповідника постійно поповнюється.

Р. В. Танана

ГАЗЕТИ “КАНЕВСКАЯ НЕДЕЛЯ” – 100 РОКІВ

Серед багатотисячної фондової колекції музею Кобзаря в Каневі зберігається кілька чисел місцевої газети “Каневская неделя” за 1913 рік.

Засновниками цієї газети були наші славні земляки брати Олексій та Григорій Варави (в майбутньому відомі письменники, які друкувалися під псевдонімами: Григорій – В. Стеблик, Олексій – Олекса Кобець).

Про це свідчить оголошення, вміщене в першому номері: *“Приймаються записування на російсько-українську щотижньову газету-журнал “Каневская неделя”. Записну плату треба посилати на адресу: г. Канев, Киевской губернии, Алексею Петровичу Вараве. За гроші, надіслані на другу адресу, редакція не відповідає”*. Звичайно, їх підтримала частина свідомих земських службовців.

У цей час брати Варави працювали у Канівській міській управі. Разом з ними працював і близький друг Григорія Варави – Яким Ермолаєв – український письменник, який друкувався під псевдонімами: Яким Самотній, Яким Супига, Українець. (В управі працював також батько Якіма і брат Йосип).

Всі вони були палкими шанувальниками Тараса Шевченка, дуже часто приходили до його могили. Про це засвідчують їхні численні записи, автографи на сторінках книг вражень.

Тут, біля Кобзарєвої могили, друзі мріяли про щасливе майбутнє. В одному із записів вони зазначають: *“Довідалися до могили. Сумно і тихо на ній... Коли-то оддише вона і покажеться в своїй великій і святій красі? Коли не буде того утиску? Коли настане світ, що розжене темряву яка за полудила собою душі і серця людей? Ждемо того часу, коли “світ ясний невечірній тихенько засяє” і освітить повним світом твою, Тарасе, велику душу темному братові. 5 квітня 1905 року”*.

В іншому записі від 2 травня 1906 року друзі пишуть: *“В час великого напруження народного, одчаю і надій на кращу будучину,*

ми схиляємось над твоєю могилою, великий поете, і бажаємо, щоб твої слова “І світ ясний не вечірній тихенько засяє” якомога скоріше сповнилися”.

Любов до українського поета їм прищепив їхній учитель, талановитий педагог, журналіст, письменник, вірний охоронець Шевченкової могили Василь Степанович Гнилосиров. Тому цілком закономірно, що на сторінках “Каневської неділі” можна зустріти дуже багато матеріалів про Тараса Шевченка, його могилу, Василя Степановича Гнилосирова, композитора Миколу Лисенка та про інших патріотів України.

Звертає на себе увагу художнє оформлення кожного номера газети, яке, ймовірно, виконував Григорій Петрович Варава, адже в цьому ж році він здійснив художнє оформлення братової збірки поезій “Ряст”. Про малярський хист Григорія Петровича згадував і його син Станіслав Григорович (нині покійний) на літературно-мистецькому вечорі у музеї Кобзаря з нагоди 110-ї річниці з дня народження Г. П. Варава: *“Пригадую, як батько часто малював. Зробив копію картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Малював він і портрет Т. Шевченка, який висів на стіні у нашій хаті. І чи то він так вдало був повішений ,чи то так майстерно виконаний, що де б не став у кімнаті, а Тарас завжди дивиться на тебе”.*

Виконував Григорій Петрович і портрет свого близького друга Володимира Винниченка. До наших днів збереглася його картина “Вигляд з гори Московки на Дніпрову гору” (полотно, олія, 1915 р.), яка експонується у відділі Шевченківського національного заповідника “Від давнини до сучасності”.

З ім'ям Григорія Петровича пов'язане і оформлення території Шевченківського заповідника у 1920-х роках. За його проектом зроблено стильові арки біля підніжжя Тарасової гори і коло самої могили. Для обох арок Григорій Петрович виконував і портрети Т. Г. Шевченка. Тож цілком можливо, що художнім оформленням газети займався саме Григорій Петрович.

Особливо привертає увагу перша сторінка кожної газети. Назва підкреслена національним орнаментом, враження підсилюється зображенням української природи, Дніпра, і,

звичайно, Кобзареві могили. На першому плані, праворуч, сидить юнак з книгою в руках.

Цікавий і різноманітний перший номер газети, який вийшов, як уже згадувалось, 11 січня 1913 року. З першої сторінки читач міг довідатися, що газета буде виходити один раз на тиждень – у п'ятницю Тут же вміщені умови передплати: *“На рік – 2 крб. 50 коп.; на півроку – 1 крб. 50 коп.; на 3 місяці – 85 коп.; в роздріб – 6 коп. за 1 шт.”*

На другій сторінці у вступній статті “Від редакції” повідомляється про назрілу потребу видавати газету: *“Видаючи цю газету, ми не ставимо перед собою широких завдань ,ми будемо намагатись більше висвітлювати безпартійні події російського і українського життя ,постійно знайомити провінцію з її ж особистим життям. На нашу думку ,такі завдання найбільш відповідають запитам провінції, тим більше, що останнім часом більшість великих газет зовсім не друкують матеріалів із провінцій”.*

На 3–5 сторінках звертає привертає увагу стаття “Про хуліганство”. Дуже слушні питання порушує її автор “В. С.” (можливо, це скорочений варіант псевдоніма “В. Стеблик”, яким підписувався Григорій Варава). В ній розповідається про хуліганство взагалі і, зокрема, в Каневі: *“...А хіба в нашому Каневі немає хуліганів, хіба пияцтво на Тарасовій горі, на могилі великого Страдника Т. Г. Шевченка, про яке навіть газети писали, хіба це пияцтво на святому місці не хуліганство?...”*

Щоб запобігти таким явищам, автор пропонує більше уваги приділяти просвітництву, відкриттю шкіл, бібліотек. А далі наголошує на тому, щоб усі книги, які є в народних бібліотеках, були зрозумілі для народу, щоб і *“письменний і неписьменний міг розібратися, що в тих книжках пишеться, і що на тих читаннях читається...і чому нашій Канівській народі або й нашому земству не подумати про те, щоб завести читання для народу... мовою, якою народ говорить у сім'ї і скрізь між собою...”*

Ця пропозиція ще більше підтверджує, що дану статтю написав Григорій Варава, адже він завжди турбувався про розвиток української мови, якою говорили його батьки, якою

написаний Шевченків “Кобзар”. Любов до української мови виховав у нього його вчитель Василь Степанович Гнилосиров, для якого, за свідченням ще одного його учня, уже згадуваного вище, Якіма Єрмолаєва” українська мова була святинею”.

На п'ятій сторінці вміщена також поезія одного із засновників газети Олексія Варава (під псевдонімом “О. Кобець”) “В передсвітньому тумані”. В ній автор висловлює віру в щасливе майбутнє свого народу:

*Нехай темрява панує,
Хижі тіні сновигають
Скоро ранок – серце чує,
Коли пісня пролунає,
Скоро сонце засіяє.*

В цьому ж номері, на 7-й сторінці, вміщена поезія і Якіма Самотнього “На могилі Т. Г. Шевченка”. Тут хотілося би зазначити, що цю поезію наш земляк написав ще у 1904 році. Нею він розпочав 5 травня другу книгу вражень у першому народному музеї Кобзаря – Тарасовій світлиці (1904–1906 рр.).

Ця книга зберігається в Інституті Рукописів ЦНБ НАН України імені В. Вернадського. Переглядаючи її, я помітила, що нумерація сторінок порушена. На 2-ій сторінці запис датується 24 липня 1904 року. А на 12-ій сторінці бачимо вірш Якіма Самотнього “На могилі Т. Шевченка” і під ним стоїть дата “5 травня 1904 р.” Вірш написаний гарним каліграфічним почерком і цілком ймовірно, що саме цим віршем наш земляк розпочинав книгу вражень у 1904 році. Та при підклеюванні відірваних аркушів була порушена нумерація сторінок.

Наступний номер газети (4–5–6) вийшов 1 березня на 14 сторінках. В ньому можна прочитати оповідання “В дорозі” та поезію “Над морем життя” Олексі Кобця, статтю “Дещо про культурність” автор В. С. В ній автор, як і в попередній статті “Про хуліганство”, знову порушує питання про освіту, культуру людей...

Видавці газети були зацікавлені в тому, щоб жителі Канева і Канівського повіту читали не тільки місцеву газету, а й інші видання. Тому в цьому числі газети вони й подають оголошення

на передплату літературно-критичного, громадського українського щомісячника “Українська хата”, української газети “Рада”, журналу “Украинская жизнь” (видавався у Москві).

7–8 число газети присвячене 52-им роковинам з дня смерті Т. Г. Шевченка. На першій сторінці – портрет поета, над ним – “Жертуйте на пам’ятник Т. Шевченку в Києві”. Ліворуч і праворуч від портрета – поезія Олекси Кобця “Великому сіячеві”, присвячена Т. Шевченку.

В цьому ж числі газети звертає на себе увагу і стаття, присвячена 52-им роковинам з дня смерті Тараса Шевченка. Хоч її автор не залишив свого підпису, та, ознайомившись з нею, стає зрозумілим, що її підготував Яким Самотній:

“52 роки минуло, як смерть приспала на своїх холодних руках Великого Кобзаря України. 52 роки зникли без вороття... На протязі їх були часи, коли слово Великого вчителя, навіть його ім’я пошепки ширилося по Вкраїні – говорити вголос було небезпечно.

Одначе, не зважаючи на всі заборони, поставлені коло його слова, воно розірвало їх і гучно залунало по всій Україні... Ми віримо, що з кожним разом роковини, присвячені його пам’яті будемо зустрічати не серед таких невідрадних обставин, які панують тепер. Ми віримо, що ніяка темна сила не зламає його вистражданої слави, не потушить огню котрий запалило його слово і упевнено скажемо, що скоро-скоро “Світ ясний, невірний тихенько засяє...”

Вже вкотре Яким Самотній згадує ці слова Тараса Шевченка. Вперше їх він цитує у своєму записі до книги вражень у Тарасовій світлиці 5 квітня 1905 року: *“...Ждемо того часу, коли “світ ясний ,невечірній тихенько засяє...”* А через рік, 2 травня 1906 року, до книги вражень він записав: *“В час великого напруження народного одчаю і надії на кращу будучину ми схиляємось над твоєю могилою великий поете і бажаємо, щоб твої слова “і світ ясний, не вечірній тихенько засяє” якомога скоріше сповнилися”*.

Отже, ці слова ще раз переконують нас у тому, що цю статтю писала до газети людина, сповнена любові і поваги до Великого Кобзаря. А саме таким і був наш земляк, учень Василя Степановича Гнилосирова – Яким Єрмолаєв (Яким Самотній).

У 7–8 числі газети є також стаття Якіма Самотнього “Пам’яті Гнилосирова”, присвячена 12-ій річниці з дня смерті талановитого педагога.

Яким Самотній був улюбленим учнем Василя Степановича, тому з такою любов’ю і теплою він пише про свого вчителя: *“Хто із канівців, не пам’ятає Василя Степановича або не чув про нього? Такі люди лишають по собі глибокий слід, якого не в силі стерти роки. І ми певні, що всі, власне “канівчани, а тим паче, ті, котрі спілкувалися з ним, добре пам’ятають старого смотрителя Гнилосира, як, звичайно, прозивали його міщани... Таких учителів тепер дуже і*

дуже мало. Василь Степанович був рідним батьком для своїх учнів... З кожним учнем він говорив, як із своєю дитиною, рідною українською мовою..."

Звертають на себе увагу в цьому числі газети і дві поезії нашого земляка, присвячені Великому Кобзареві: "На могилі Т. Шевченка" та "Т. Г. Шевченкові".

В 9 числі газети вміщена ще одна стаття Якіма Самотнього "Про Лисенка", присвячена першій річниці з дня смерті композитора. У ній автор не тільки добрим словом згадує композитора, його внесок у розвиток української класичної музики, але й висловлює свої міркування щодо української нації, української мови: *"...Кожний народ, котрий відрізняється від другого народу не тільки мовою, одягом, звичаями, а ще й піснею уже є окремою нацією, а не частиною якоїсь нації ,виходить, що він живе власним духовним життям. Лисенко, поклавши на ноти майже всі, які тільки є, українські пісні, написавши ноти до творів Т. Шевченка і кілька опер, виявив у звуках цих пісень перед усім миром, що українці є окремою нацією..."*

Цим Лисенко підвів нас – українців, до інших освічених народів і показав їм, що ми – нація, котра живе власним духовним життям... Як Тарас Шевченко показав мирові всю красу, скромність нашої мови від інших мов світу, так само Микола Лисенко показав надзвичайну красу нашої пісні і скромність її звуків від пісень інших народів. Тому ми так шануємо його, тому ставимось до нього з надзвичайною повагою..."

Переглядаючи газету, можна помітити, що кожне число містить багато цікавого матеріалу про життя за кордоном, в Росії, в Україні, міську і повітову хроніку. І ми пишаємося тим, що зазначені числа "Каневської неділі", яка виходила в нашому місті 100 років тому, зберігаються у фондах нашого Шевченківського національного заповідника.

ОСЕРЕДКИ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ

Т. М. Нераденко

МАЛА АКАДЕМІЯ ВИХОВУЄ ПАТРІОТІВ РІДНОГО КРАЮ

Черкаське територіальне відділення Малої академії наук України розпочало свою роботу в 1993 р. Працювали три відділення: історичне, філологічне, фізико-математичне. В першому обласному конкурсі-захисті брали участь 49 учнів-членів МАН, а саме територіальне відділення мало близько десяти філій та осередків в містах і районах області [1, 8].

З кінця 1990-х – на початку 2000-х рр., після виходу ряду нормативних документів щодо роботи з обдарованими дітьми робота відділення МАН значно активізується. Помітно зростає кількість учасників конкурсу-захисту наукових робіт, починають працювати всі відділення Малої академії наук: історико-географічне, філологія та мистецтвознавства, хіміко-біологічне, фізико-математичне, обчислювальної техніки та програмування, науково-технічне.

У 2006 р. філії Малої академії наук діяли в усіх містах і районах. Вони створювалися і працювали на базі позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, при районних відділах освіти. Кожного року кількість учасників обласного етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту зростала і на початку 2000-х років складала 330–350 учнів-членів МАН щороку. До роботи у МАН залучено близько 120 осіб, з них: 5 докторів наук, 92 кандидата наук, 18 педагогів загальноосвітніх навчальних закладів, 5 педагогів позашкільних навчальних закладів [1, 10].

Найбільше учасників давали історико-географічне відділення (84–87 учасників) та відділення філології та мистецтвознавства (78–82 учасника). Фізико-математичне і хіміко-біологічне відділення мали трохи меншу, але стабільну кількість учнів (70–74 і 60–64 учасників відповідно).

Що стосується районів та міст області, то найбільшу кількість учасників постійно давали Черкаси, Сміла, Умань, Золотноша, Кам'янський та Корсунь-Шевченківський райони. Добре працювали Городищенський, Звенигородський, Канівський, Маньківський, Черкаський, Чорнобаївський, Шполянський райони, які із року в рік мали відносно стабільну кількість учасників та призерів обласного етапу конкурсу-захисту МАН.

З лютого 2007 року територіальне відділення МАН трансформується в окремий структурний підрозділ Черкаського обласного Центру еколого-натуралістичної творчості – Малу академію наук учнівської молоді. Її керівником стає досвідчений фахівець роботи з обдарованою молоддю Н. О. Драник [2]. З нею почали працювати методисти: кандидат історичних наук Нераденко Т. М. – історико-географічне відділення, Розіна Н. В. – відділення філології та мистецтвознавства, Муренко В. В. – хіміко-біологічне відділення, Хоменко Л. М. – науково-технічне відділення, Власенко В. Л. – фізико-математичне відділення, Бондаренко Ю. О. – відділення обчислювальної техніки та програмування. Згодом в МАН почали працювати Тегін А. О. і Пасічник А. Л. (відділення технічних наук), Пустовіт Т. М. (хіміко-біологічне відділення), Зоря В. Г. (відділення філології на мистецтвознавства), Білогородський Ю. С. (відділення комп'ютерних наук).

Увага колективу зосереджувалася на вирішення таких завдань як створення системи заочної (дистанційної) роботи з обдарованою сільською молоддю (через функціонування заочних профільних шкіл); налагодження співпраці із “Всеукраїнською віртуальною школою МАН”; науково-методичне забезпечення діяльності районних (міських) філій МАН; створення експериментальних майданчиків із проблем пошуку і підтримки науково обдарованої молоді. Важливе місце посідала співпраця з вищими навчальними закладами та академічними установами з проблем науково-методичного забезпечення роботи МАН.

Результати роботи Черкаського територіального відділення МАН у 2007–2013 рр. засвідчують його поступальний розвиток [3, 17–39].

*Директор Інституту історії України НАН України, академік
В. А. Смолій, призер (друге місце) Всеукраїнського конкурсу (секція
“Археологія”) 2013 року Іван Хоменко (Чорнобай) та президент МАН
України, член-кореспондент НАН України С. О. Довгий*

Науково-дослідницькою діяльністю в МАН охоплюється щороку близько 800 учнів 8–11 класів навчальних закладів області. З них – 85 % охоплено навчальним процесом у МАН. В останні роки спостерігається зменшення учнів загальноосвітніх навчальних закладів на 5 %. Натомість зросла кількість учнів-вихованців позашкільних навчальних закладів на 3 % та учнів ліцеїв, гімназій, спеціалізованих шкіл – на 2 %.

Загалом протягом 2007–2013 рр. у обласному етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту наукових робіт МАН взяли участь понад 5000 тисяч старшокласників. Аналіз розподілу учасників цього етапу конкурсу за місцем проживання показав стабільне щорічне зростання кількості учнів із сільської місцевості та районних центрів (з 54 % у 2007 році до 64 % у 2013 році). Ця тенденція є наслідком проведення системної роботи в районах щодо популяризації науково-дослідницької роботи в МАН та залучення більшої кількості дітей сільської місцевості до цього виду діяльності. Водночас є тенденція до зменшення

кількості учасників конкурсу серед мешканців міст обласного підпорядкування (з 26 % у 2007 році до 18% у 2013 році).

Сьогодні у складі Черкаського територіального відділення Малої академії наук України працює 12 відділень: мовознавства; літературознавства, фольклористики та мистецтвознавства; історії; філософії та суспільствознавства; наук про Землю; технічних наук; комп'ютерних наук; математики; фізики і астрономії; економіки; хімії та біології; екології та аграрних наук. В них функціонують 64 наукові секції. Діяльність відділень координують 6 методистів МАН на чолі із заступником директора обласного Центру еколого-натуралістичної творчості, Малої академії наук учнівської молоді. Навчально-консульта-тивні заняття на підставі укладених угод про співпрацю проводяться в 43 групах в Черкасах (на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаського державного технологічного університету, інших навчальних закладів, установ обласного центру) та в 22 групах в Умані (на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини).

Показовими є результати обласного етапу конкурсу-захисту учнівських наукових робіт МАН в 2013 році, в якому взяли участь команди учасників із 26 районів та міст області. Окремо була представлена команда від професійно-технічних навчальних закладів (10 учасників) та позашкільних навчальних закладів: Черкаського обласного центру еколого-натуралістичної творчості, Малої академії наук учнівської молоді (14 учасників), Центру туризму, краєзнавства, екскурсій та спорту учнівської молоді Черкаської міської ради (8 учасників), Уманського будинку дитячої та юнацької творчості (2 учасники), Уманської міської станції юних техніків Уманської міської ради (1 учасник).

На розгляд журі представили науково-дослідницькі роботи 662 конкурсантів, які виконали роботи у 63 секціях. Аналіз кількості учасників у відділеннях засвідчив, що найбільший інтерес учні проявили до проведення досліджень у секціях: історичне краєзнавство (33 учасники), українська мова (29 учасників), українська література (28 учасників), англійська

мова (26 учасників), мистецтвознавство (25 учасників), світова література (24 учасники), фольклористика (21 учасник), хімія (21 учасник), релігієзнавство (21 учасник). Найменшу кількість науково-дослідницьких робіт подано у секціях: економічна теорія, німецька мова, французька мова, кліматологія та метеорологія, селекція та генетика, безпека інформаційних та телекомунікаційних систем, науково-технічна творчість та винахідництво.

Члени журі конкурсу, до складу якого увійшли науково-педагогічні працівники Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Черкаського державного технологічного університету, досвідчені працівники загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів області, відзначили широкий спектр наукової тематики, актуальність переважної більшості науково-дослідницьких робіт, належний

**Команда Черкаської області (відділення “Історія”) – переможень
Всеукраїнського конкурсу МАН 2013 року.**

**Зліва направо: Анастасія Глушенкова (Черкаси), Марія Сіренко
(Черкаси), Ренат Бондаренко (Корсунь-Шевченківський район),
керівник – Т. М. Нераденко, Дарина Нагаєвська (Золотоноша),
Іван Хоменко (Чорнобаїв)**

рівень виконання наукових досліджень та оформлення робіт, особливо – високий рівень їх захисту [4, 1–4].

Сьогодні у кожному районі області діють районні (міські) відділення Черкаського територіального відділення МАН України. В окремих районах і містах вирішено питання про створення районних та міських Малих академій наук – у Смілі, Чорнобаї, Маньківці, Кам'янці, Черкаському районі.

Відрадно, що учасники конкурсів учнівських робіт з проблем краєзнавства мають не тільки високі кількісні показники, а й якісні. Відділення “Історія” Черкаського територіального відділення, в якому готуються роботи з краєзнавства, в 2010 та 2013 роках посідало перші місця в рейтингу серед областей України.

Важливим чинником успішної роботи територіального відділення Малої академії наук є співпраця з Черкаською обласною організацією Національної Спілки краєзнавців України. Члени НСКУ є керівниками учнівських наукових робіт та виступають в ролі консультантів, беруть участь у роботі журі.

В практику спільної роботи з НСКУ та інших зацікавлених організацій увійшло проведення масових краєзнавчих заходів, серед яких варто виділити щорічний обласний конкурс юних краєзнавців Черкащини, який проводиться в рамках обласного етапу конкурсу-захисту МАН з метою активізації учнівського краєзнавчого руху як важливого засобу патріотичного виховання.

Його організаторами є територіальне відділення Малої академії наук України, навчально-науковий інститут історії та філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, обласна організація Національної спілки краєзнавців України. У 2013 році проведено Четвертий обласний конкурс юних краєзнавців Черкащини, який присвячувався 500-річчю міста Чигирини.

Переможці і лауреати конкурсу нагороджуються грамотами Черкаського територіального відділення Малої академії наук України і Черкаської обласної організації НСКУ та бібліотечками краєзнавчої літератури. Нагородження здійснюється в ході проведення обласного етапу конкурсу-захисту – на початку публічного захисту науково-дослідницьких робіт [6; 7].

Активну участь у конкурсах краєзнавчих досліджень беруть учні Черкас (17), Сміли (6), Золотоноші (6), Умані (5), Кам'янського (13), Чорнобаївського (8), Тальнівського (7), Черкаського (7), Катериношільського (6), Чигиринського (6), Корсунь-Шевченківського (5), Городищенського, (4) Христинівського (4), Шполянського (4), Лисянського (3) та Уманського (3) районів.

Формуванню навиків краєзнавчих досліджень сприяє участь школярів у краєзнавчих конкурсах і конференціях, які проводяться в різних містах і районах Черкащини. Наприклад, районні учнівські науково-краєзнавчі конференції в Кам'янці, міські в Смілі, учнівські краєзнавчі конференції “Чигиринщина в історії України” в селі Суботів, краєзнавчі конференції “Велич Чигиринського краю” в Чигирині, “Залізнякаві читання” в Медведівці. За наслідками більшості таких заходів видаються збірники їх матеріалів.

Самостійним напрямом краєзнавчої роботи з учнями є організація і проведення літніх археологічних експедицій, під час яких учні-члени МАН беруть участь у розкопках відомого поселення доби нео-енеоліту Молюхів Бугор поблизу села Новоселиця Чигиринського району, а пізніше, протягом навчального року, вивчають знайдені археологічні колекції та

Учні – члени МАН, на археологічних розкопках Молюхового бугра. 2011 р.

досліджують результати розкопок в кабінетних умовах.

У розкопках поселення манівці беруть участь з 1999 року. Протягом 13 польових сезонів, вони ра-

зом з черкаськими школярами та київськими студентами, розкопали понад 1100 кв. метрів поселення, відкрили та дослідили цікаві об'єкти – “рів”, систему “стовпів”, давній могильник з 6 похованнями, сліди жител неолітичного періоду, житлово-господарський комплекс енеолітичної доби, велику кількість господарських ям різних історичних періодів, ін. В ході розкопок було знайдено понад 115 тисяч знахідок, які досить яскраво характеризують матеріальний комплекс мешканців Потяминня в V–III тисячоліттях до н.е. Вони представлені неолітичною та енеолітичною керамікою, крем'яним інвентарем, виробами з каменю, рогу, кістки, міді [11; 12]. До унікальних знахідок відноситься: глиняні статуетки – вепра, зубра, собаки (або бика), коня; перші мідні вироби – ніж, шило, проколка; та ін.

Окрім археологічних розкопок, учні-члени МАН в ході експедиції здійснюють польові етнологічні та історичні дослідження за темами, обраними для вивчення в Малій академії наук України.

Після експедиції, вже під час навчального року, школярі здійснюють камеральну обробку колекцій з поселення у кабінетних умовах (навчальному класі) за такими формами: складання колекційного опису; шифровка знахідок; проведення реставраційних та відновлювальних робіт; малювання знахідок, складання таблиць за окремими категоріями; фотографування знахідок, складання фототаблиць в електронному вигляді; підготовка знахідок для зберігання в музейних фондах (додаткове миття, сушіння, очистка та ін.); упаковка знахідок та приготування колекції до транспортування до місця постійного зберігання.

За час існування територіального відділення МАН в області умілими педагогами і організаторами краєзнавчої роботи серед учнів зарекомендували себе Безверха Т. М. – заступник директора, учитель історії Кам'янського еколого-економічного ліцею; Боїн Л. М. – директор, вчитель історії Шполянського навчально-виховного комплексу “Загальноосвітня школа I–III ст. №2 – ліцей”; Ганіч Г. В. – вчитель історії Уманської загальноосвітньої школи I – III ст. №3; Дяченко Г. В. – вчитель історії та право-

знавства Чигиринської загальноосвітньої школи I–III ст. № 1 імені Богдана Хмельницького; Заїка В. М. – вчитель історії Золотоніської спеціалізованої школи №2 інформаційних технологій; Колесник Л. В. – вчитель української мови і літератури Косенівського навчально-виховного комплексу; Кравченко О. А. – вчитель історії Чигиринського навчально-виховного комплексу “Дошкільний навчальний заклад – спеціалізована школа I–III ст. № 2”; Кропивка Н. В. – вчитель географії Дубіївської загальноосвітньої школи I – III ст.; Лазуренко В. М. – професор Черкаського державного технологічного університету; Логвиненко Л. В. – вчитель історії Зарічанського навчально-виховного комплексу “Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ст.”; Любива Н. Г. – учитель історії Чернобаївської гімназії; Міняйло О. О. – вчитель географії Тальнівського економіко-математичного ліцею; Нераденко Т. М. – методист Черкаського територіального відділення Малої академії наук України, кандидат історичних наук; Плотнікова О. В. – вчитель історії Смілянської спеціалізованої школи I–III ст. № 5; Середенко Л. І. – вчитель географії Червонослобідської загальноосвітньої школи I – III ст. №2; Следь І. І. – вчитель історії Чернобаївської загальноосвітньої школи I–III ст. № 2; Сторожук Г. В. – вчитель української мови та літератури Єрківської загальноосвітньої школи I–III ступенів; Тютюнник А. В. – вчитель української мови і літератури Бубнівсько-Слобідського навчально-виховного комплексу; Цапенко Г. О. – вчителю історії Смілянського навчально-виховного комплексу “Загальноосвітня школа I–III ст. – колегіум”; Чорненко Л. І. – вчитель української мови і літератури Чернобаївської гімназії; Шамрай О. Г. – начальник відділу освіти Кам’янської райдержадміністрації, вчитель-методист Кам’янської загальноосвітньої школи I–III ст. № 1, кандидат історичних наук; Шевченко Г. С. – вчитель історії Черкаського гуманітарно-правового ліцею; Щербина М. М. – вчитель історії Черкаської загальноосвітньої школи I – III ст. № 32; Юлдашева Л. П. – вчитель художньої культури Тальнівського економіко-математичного ліцею; Янворська Л. А. – вчитель історії Єрківської загальноосвітньої школи I–III ст. та ін.

На допомогу вчителям та юним краєзнавцям видається та направляється до бібліотек області краєзнавча методична та науково-популярна література. Вона готується за різними напрямками краєзнавчої, музеєзнавчої, пам'яткоохоронної, туристичної діяльності, по роботі з талановитою молоддю в системі позашкільної освіти і Малій академії наук України [13]. Серед останніх, які наочно ілюструють співпрацю МАН з черкаським краєзнавством слід назвати: Навчальна програма “Золота підкова Черкащини” (краєзнавчий факультатив для ЗОНЗ та краєзнавчий блок до програм ПНЗ). Методична розробка. – Черкаси, 2006. – 64 с.; Краєзнавчий залік в навчально-виховній діяльності Центру туризму, краєзнавства, екскурсій та спорту учнівської молоді міста Черкаси. Методичні рекомендації. – Черкаси, 2007. – 78 с.; Програма краєзнавчого гуртка історико-географічного відділення Малої академії наук. – Черкаси, 2007. – 39 с.; Учнівська краєзнавча школа Малої академії наук Центру туризму, краєзнавства, екскурсій та спорту учнівської молоді // програмне забезпечення, досвід роботи, методичні рекомендації. – Черкаси, 2009. – 52 с.; Тези учасників III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту МАН 2003–2009 рр. в історико-географічному відділенні. Черкаська область. – Черкаси, 2009. – 74 с.; Навчально-комунікативний тренінг в Малій академії наук / програма, електронні презентації/. Методична розробка. – Черкаси, 2010. – 114 с.; Навчальна програма “Археологи-краєзнавці”. – Черкаси, 2011. – 134 с.; Археологія Черкащини. Посібник-довідник. – Черкаси, 2011. – 307 с.; Методичні рекомендації щодо організації та проведення літньої археологічної експедиції учнів-членів Малої академії наук України (на прикладі експедиції “Молюхів Бугор”). – Черкаси. 2012. – 54 с.; Археологія Чигиринини. Науково-популярне видання. – Черкаси. 2012. – 505 с.; ін. [14; 15]. З цією літературою можна ознайомитися в бібліотеках міста та у Черкаському територіальному відділення МАН України.

Отже, Черкаське територіальне відділення Малої академії наук України є надійним партнером Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України та

активним учасником краєзнавчого руху Черкащини. Воно залучає учнівську молодь до проведення наукових краєзнавчих досліджень, до участі у конкурсах, конференціях, експедиціях, сприяє краєзнавчій освіті і вихованню патріотів рідного краю і України.

1. Нераденко Т. М. Мала академія наук. Черкаське територіальне відділення (1993 – 2007). – Черкаси, 2007. – 41 с.
2. Драник Н.О. Нераденко Т. М. Мала академія наук учнівської молоді // Педагогічний вісник. – № 3 (49). – 2007. – С. 8 – 13.
3. Драник Н.О., Нераденко Т.М. Черкаське територіальне відділення Малої академії наук України /1993 – 2012/: з досвіду 20-річної діяльності. – Черкаси, 2012. – 66 с.
4. Наказ № 72 від 03.03.2012 року “Про підсумки проведення II етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України у 2011 – 2012 навчальному році”.
5. Архівні матеріали Черкаського територіального відділення Малої академії наук України за 2008–2012 рр.
6. Дослідження переможців Першого обласного конкурсу юних краєзнавців Черкащини. Число 5 / Юний краєзнавець Черкащини. Число 4–6 / Під ред. Т.М. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2012. – С. 87–190.
7. Дослідження переможців Другого обласного конкурсу юних краєзнавців Черкащини. Число 6 / Юний краєзнавець Черкащини. Число 4–6 / Під ред. Т. М. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2012. – С. 191–330.
8. Залізнякові читання: матеріали Першої учнівської наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 22 травня 2009 р. – Черкаси: СУЕМ, 2009. – 124 с.
9. Залізнякові читання: матеріали Другої учнівської наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 травня 2010 р. – Черкаси: видавець Ю. А.Чабаненко, 2010. – 222 с.
10. Залізнякові читання: матеріали Третьої учнівської наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. – Черкаси: видавець Ю. А.Чабаненко, 2011. – 248 с.

11. Нераденко Т. М. Дослідження юних // Географія, краєзнавство, туризм. – №8. – К., 2004. – С. 20-23.
12. Нераденко Т. М. Учнівська археологічна експедиція (1998–2008) // Педагогічний вісник. – № 4. – 2008. – С. 16-20.
13. Нераденко Т.М. – археолог, краєзнавець, педагог (до 35-річчя наукової діяльності). – Черкаси, 2009. – 26 с.
14. Нераденко Тетяна Археологія Черкащини. Посібник-довідник. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – 307 с.
15. Нераденко Тетяна Археологія Чигиринщини. Науково-популярне видання. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2012. – 505 с.
16. Пам'ятки архітектури та природи Черкас. Число 1 / Юний краєзнавець Черкащини. Число 1–3 / Під ред. Т.М. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 5-75.
17. Церкви і монастиря Черкащини. Число 2 / Юний краєзнавець Черкащини. Число 1 – 3 / Під ред. Т. М. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2011. – С. 76–163.
18. Видатні діячі історії та культури Черкащини. Число 3 // Юний краєзнавець Черкащини. Число 1–3 / Під ред. Т. М. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 164–283.
19. Тези фіналістів Всеукраїнського конкурсу-захисту Малої академії наук України 2003 – 2011 рр. Число 4 / Юний краєзнавець Черкащини. Число 4–6 / Під ред. Т. М. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2012. – С. 5–86.
20. 10 подорожей Черкащиною для учнівської молоді України / збірка туристичних маршрутів / Відп. ред. Т. Н. Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – 206 с.
21. Нераденко Тетяна. Таємниця Молюхова Бутра (або про що розповідають археологічні знахідки черкаських школярів). – Черкаси, 2013. – 287 с.

ПОДВИЖНИКИ КРАЄЗНАВСТВА

М. І. Борщ

ЩОБ ТА СЛАВА НЕ ПРОПАЛА

А вона й не пропаде, якщо її зберігати, хай по крихті, стане кожен черкащанин. Таким було життєвим кредо відомого краєзнавця Олександра Найди, лісничого Креселецького лісництва Чигиринського району. Незабаром виповниться 15 років як він пішов в інші світи, а зроблене ним пам'ятають і дякують йому.

У 1941 році він був студентом четвертого курсу лісотехнічного інституту і пішов на фронт. Воював на Україні, на Кавказі, а закінчив війну в Австрії. У 1944 році врятував генерала Ласкіна під час Корсунь-Шевченківської битви, за що був нагороджений орденом

О. А. Найда

Вітчизняної війни II ступеня. Олександр Андрійович брав участь у форсуванні Дніпра в районі Канева.

Лісничим він розпочав працювати теж на Черкащині у березні 1947 року в Прохорівському лісництві Золотоніського району. На місці форсування Дніпра, що напроти могили Т. Г. Шевченка, ним був посаджений лісовий масив.

З 1961 року Олександр Найда призначається лісничим Креселецького лісництва Чигиринського району, яке він палко полюбив. Глибокі знання історії краю дозволяли краєзнавцю

днями водити екскурсії лісовими дорогами і просіками, але він хотів більшого: відшукати і увічнити найпам'ятніші місця Холодного Яру.

Лісничий Найда склав лісову частину карти історико-культурного заповідника "Чигирин". Дякуючи його настирливості у лісовому масиві та по ярах встановлено понад 30 пам'ятних знаків про найзначущі історичні місця. Найбільше захоплювався лісничий Найда тисячолітнім дубом Максима Залізняка. Турботливий лісничий часто навідувався до свого любимого найстарішого дерева, постійно слідкував за його розвитком. Він дбав про нього як про найдорожчу людину. Коли дуб захворів, він разом з своєю дружиною Марією Михайлівною зібрав у чигиринців багато алое, приготував з нього кілька десятків кілограм соку і восени підживив коріння тисячолітнього велета. Це весною воскресило сили могутнього красеня і він пишно розцвів зеленим кучерявим листям.

Велика любов Тараса Шевченка до Холоднороського лісу запалила в душі лісничого Найди бажання встановити Креселецькому лісництві, в центрі урочища, погруддя великого Кобзаря.

Він міг розповідати годинами про історію Мотронинського городища, валів, печер. Міг згадувати про козацькі полки Богдана Хмельницького, знав багато легенд і переказів, які чув і читав у багатьох джерелах. Краєзнавець вивчав унікальні археологічні об'єкти, знайомив відвідувачів з могилами-курганями, доказував про знаходження тут доісторичного міста. Це, дякуючи йому, ми побачили на лісових стежках меморіали: Гайдамацька Січ, де повстанці випалювали метал, збиралися таборами. Там нас зустрічає камінь, на якому козаки карали зрадників.

У нашого “лісового академіка” були гостями і слухачами відомі працівники культури і літератури – Наталія Ужвій, Галина Уланова, Іннокентій Смоктуновський, Олесь Гончар, Юрій Мушкетик, Расул Гамзатов та багато інших знаних людей.

В. П. Козоріз

ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕННЯ НА ЗЕМЛЯХ СЕЛА ВЕЛИКИЙ ХУТІР

У другій половині XVIII сторіччя за царювання Катерини II в Російській імперії проводилася активна переселенська політика, внаслідок якої на українські землі, переважно південні, переселилося багато вихідців з європейських країн – німців, сербів, румунів, молдаван тощо. Ця політика зачепила і село Великий Хутір, яке на той час належало до Золотоніської сотні Переяславського полку й відносилось до так званих “казенних кантакузінських маєтностей”. У Рум’янцевському описі Лівобережної України, датованому 1767–1769 роками, знаходимо відомості про те, що управителем цих маєтностей на той час був прем’єр-майор Микита Ашанін, який мешкав у

Великому Хуторі і виконував адміністративно-розпорядчі функції [1]. Йому ж довелося займатися і безпосереднім розселенням іноземних колоністів, які в 1767 році почали прибувати на великохутірські землі.

21 серпня 1767 року генерал-губернатор Мало-

росії граф Рум'янцев дав ряд доручень (ордерів) своїм підлеглим щодо облаштування на новому місці іноземних переселенців та їх грошового забезпечення. Одне з них було адресоване Канцелярії малоросійського скарбу, яка через комісарів Переяславського і Золотоніського повітів мала акумулювати необхідну суму коштів. Інше – управителю казенних кантакузінських маєтностей Микиті Ашаніну, якого призначили розпорядником цих коштів і наглядачем над іноземними переселенцями.

*Портрет Петра Румянцева-
Задунайського*

“Будучи известен из репорта Вашего о прибывших на отведенные земли на поселение Ромунского народа пятидесяти шести семей, в числе ста тридцати трёх душ, при поверенном их Куке, я прилагаю Вам копии, сделанные об них в Канцелярии Опекунства Иностранных постановлений и Ее Императорским Величеством конформированные...”, – писав П. Рум'янцев Ашаніну. У цьому ж ордері він детально описав порядок розподілу та видачі грошових позичок іноземним переселенцям. Зокрема, ті з них, що виявили бажання займатися на новому місці торгівельним промислом (купці) або якимось ремеслом (цехові), на своє облаштування отримували по 100 карбованців, а хлібороби – по 70. Крім цього, кожна сім'я отримувала по 30 крб. на харчування, а сім'ям хліборобів додатково виділяли ще й 10 крб. на придбання посівного матеріалу. Для проїзду ж переселенців від російського кордону до місця поселення кожна сім'я отримувала на харчування ще по 5 крб. [2, 257 – 259].

Таким чином, держава планувала переселити на великохутірські землі 100 сімей румунських вихідців, на облаштування

яких було виділено 12 300 крб. Ці кошти мали видавати переселенцям рівними частинами протягом трьох років. До того ж, М. Ашанін мав слідкувати за їх цільовим використанням. Тобто, кошти виділялись тільки на визначені статті витрат, серед яких на першому місці було придбання будівельних матеріалів, сільгоспреманету, інструментів, посівного матеріалу, худоби і фуражу, а також наймання робітників і майстрів, які мали будувати хати [3].

За задумом царських урядовців, на місці колонії іноземних переселенців поблизу Великого Хутора мало вирости містечко зі своїм самоуправлінням – магістратом. *“Месту их поселения считается городом от дня прибытия их на оное”,* – писав Микиті Ашаніну П. Рум’янцев і просив, щоб той разом з *“поверенным Ромунського народу Куком”* провів з ними бесіду на предмет недопущення безпорядків та утисків місцевого населення. Але бажаному взаєморозумінню між одними й іншими перешкоджав мовний бар’єр. У зв’язку з цим 3 вересня 1767 року граф Рум’янцев звертався до Переяславської полкової канцелярії з таким листом: *“Поселяющиеся при Великом Хуторе иностранные колонисты по недовольному своему знанию Российского языка, просят на их общий кошт, определить им писаря. Онае Канцелярия, вспомагая в показанной их нужде, имеет приискать способных кого к тому людей, и нашед, отправить оного на показанное поселение, где о своих выгодах с требующими может договориться [4, 263]”*.

Того ж дня граф Рум’янцев направив ордер бригадиру і коменданту Переяславському Брет-Шнейдеру з проханням відрядити у Великий Хутір шістьох гарнізонних солдатів і одного капрала, які мали поступити в розпорядження прем’єр-майора Микити Ашаніна *“в рассуждение поселяющихся там иностранных колоний”*. Про те, чим була викликана така необхідність, можемо тільки здогадуватися. Тим більше, що раніше М. Ашанін скаржився, що серед іноземних поселенців траплялися непорядні люди, *“которых невоздержанность привела уже на худые дела”*.

Як бачимо, облаштування на великохутірських землях іноземних поселенців супроводжувалося цілою низкою

проблем, які доводилося вирішувати графу Рум'янцеву. Про це свідчить і його листування з єпископом Переяславським і Бориспільським Гервасієм. У квітні 1769 року П. Рум'янець звертався до єпископа і просив дозволу проводити у місцевій великохутірській церкві релігійні відправи *“выходцам Ромунаського народу, поселяющимся в Переяславском полку при Великом хутори”*. Своє прохання граф пояснював тим, що переселенці не мають у своїх поселеннях власних храмів, хоча й належать до православної віри. До того ж багато з них не розуміють російської мови, а тому, відвідуючи великохутірську церкву, відчувають великі незручності. У зв'язку з цим Петро Рум'янець просив духовну особу *“о повелении духовным властям, чтоб невозбраняемо было священникам Греческого исповедания в сию колонию вышедшим, для объявленных колонистов, в церкви Великохуторянской на Волоском языке отправлять священнослужение по дням, на которые условятся они с тамошним приходским священником [5, 27 – 28]”*.

Як видно з відповіді Гервасія, прохання графа Рум'янцева було повністю задоволене, хоча на цьому проблемі іноземних переселенців не закінчилися. Того ж 1769 року вони скаржилися графу Рум'янцеву на своє скрутне матеріальне становище та на утиски з боку управителя казенної економії Микити Ашаніна. Колоністи вимагали визначити з-поміж своїх одноплемінників чотирьох суддів та збудувати окрему церкву. Очевидно, варіант із проведенням у діючій великохутірській церкві почергових релігійних відправ у визначені дні їх не задовольняв. Не влаштовувало переселенців і те, як вирішуються інші питання, пов'язані з їхнім розміщенням на новому місці та матеріальним забезпеченням.

Тут потрібно пояснити, що переселення іноземців на терени Російської імперії і їх правовий статус регулювалися низкою законів, які й визначали суть переселенської політики. Так, маніфестом від 14 жовтня 1762 року Сенату наказувалося приймати всіх іноземців, які бажають переїхати до Росії, за винятком євреїв. А 22 липня 1763 року було видано ще два законодавчі акти: маніфест про дарування іноземним пере-

селенцям прав і пільг та указ про заснування Канцелярії опікунства над іноземними переселенцями, яка підпорядковувалась безпосередньо імператриці. Відповідно до маніфесту, всі іноземці, які виявляли бажання записатися в купці або ж оселитися колоніями на вільних і зручних для землеробства землях, мали присягнути на підданство Російській імперії. Після цього їм гарантувалося право на вільне віросповідання за своїм обрядом, звільнення на певний строк (від 5 до 30 років) від податків і зборів, надання на 10 років безпроцентної позики для зведення будинків, отримання достатньої кількості землі, право власної внутрішньої юрисдикції тощо [6].

19 березня 1764 року ці положення були закріплені у спеціальному законі “Про колоністів” та в колоніальному статуті, яким і послуговувалися переселенці. Тому вони наполегливо домагалися від представників царської адміністрації виконання обіцяних їм прав і привілеїв. Не дивує й те, що звернення та скарги колоністів розглядалися на найвищому рівні, а для їх перевірки навіть створювали спеціальні комісії. Одну з них очолював надвірний радник Малоросійської колегії Олександр Башилов, який особисто приїздив до Великого Хутора й на місці перевіряв скаргу тутешніх переселенців. Висновки цієї комісії були викладені ним у рапорті на ім'я графа П. Рум'янцева, а той переадресував їх зі своїми вказівками князю Платону Мещерському, тогочасному правителю Малоросії. Зважаючи на інформативність цього документа, наводимо його повністю, мовою оригіналу.

“Ордер.

1769 г. Г. Генерал-майору Князю Мещерскому.

Препоручивши пред сим Вашему Сиятельству, в полное распоряжение об колонии иностранных выходцев, заводимья в Малой России, посылаю при сем рапорт мне поданный от Г. Надворного Советника Башилова, со всеми приложениями в оном упомянутыми, в изследовании о разных мне принесенных, от колонистов поселяющихся при Великом хуторе, жалобах на майора Ашанина и предписывая за рассмотрением всего того к

исполнению, Вашему Сиятельству следующие:

1-е) По их вложенной тут просьбе, согласую я определить над ними четырех Суддей, по избранию общему из людей достойных и известного поведения, которые бы рачили о сохранении в их обществе всякого благочиния и порядка. Сим выбранным к знанию их должности прилично предписать ко исполнению, переведены с Немецкого языка на Российский, устав данный, о содержании полиции, домостроительства и полевого хазяйства, колонии Беловежской, чтобы и сие селение тоже порядки в своем обществе, и распространении хазяйства хранило.

2-е) Строеение церкви вновь в сем селении излишнее для них было бы, поелику малое число их не в состоянии собою оную пристойно содержать; но в замен и в сем случае, их требования, писал я к Архирею Переяславскому, чтобы не возбраняемо было попам вышедшим в сию колонию, в тамошней Великохуторской церкви на Греческом языке отправлять литургию и прочия священнослужения, чем они и довольны быть могут.

3-е) Просящихся в Гусарские полки в службу, отправить всех к Г. Генерал-Майору и Обер-Коменданту Киевскому Ельчанинову, для дальнейшего препроваждения, где полки в которые они определены быть хотят, находятся, ибо все старые Гусарские полки назначены в первую армию: давши прежде из них каждому по тридцать рублей сверх всяких выдач, которые в ссуду они получили из казны по своем выходе, которых не ставить в зачет при теперешнем снабдении. Но ежели они сверх ссуды казенной, на свой капитал произвели какое домостроительство, то за то, по оценке, из казны возвратит им деньги, а построенное останется для других поселенцев, которым при даче, оное на счет поставят.

4-е) Как все сии колонисты по освидетельствованию на месте, Господином Башиловым, от крайней нищеты изнемогают, и без подмоги казенной, ни как обойтись не могут, то Ваше Сиятельство прикажите под порукою всего общества ссуду им потребную, по прилагаемым ведомостям, произвести; разобравши между ими, кому быть мастеровыми и купцами, и которым остаться хлебопашцами. После сего вспоможения подтвердить их избранными Судьям, дабы они за всяким хозяином смотрели,

чтобы по своему состоянию прилежное упражнение продолжал в обзаведении себе потребным хозяйством, и недопускали бы, чтобы полученное вспоможение теряли на предосудительные прихоти.

5-е) Запретить им в поселение свое принимать из таких людей, которые уже в нашей земле, до того пребывания и жительства имели, в разуме таком, что таковым не будет принадлежать никакая ссуда определяемая для одних выходцев.

6-е) Вашему сиятельству оставляю учинить рассмотрение по их просьбе, что касается о дозволении употреблять им лес, определенный, бывшему поверенному Куке, на огорожу дворов и постройку земледельческих орудиев.

7-е) Принесенные от них жалобы на майора Ашанина в бое и других обидах, поелику при следствии о противном удостоверили своими показаниями самые их священники, ненаводя однакож винности достойной взыскания на майора Ашанина. Но Ваше сиятельство, для переду, рекомендуйте сему майору, чтобы он свои поступки против сих колонистов учреждал по уважению, что он имеет дело с иностранцами... необычными к порядку, в которой их приводить наиболее надобно средствами умеренности..." [7, 27 – 28].

Як бачимо з цього документа, представники тодішньої царської адміністрації вживали серйозних заходів для облаштування іноземних поселенців і задоволення їхніх невідкладних потреб. Про це свідчить і те, що у 1776 році, тобто через 10 років від початку заселення, поселення колоністів поблизу Великого Хутора вже мало свою церкву, в якій служило 3 священники, а також своє самоуправління в особі старости чи отамана. На цей час, за даними сповідальних відомостей Петро-Павлівської церкви, у містечку було 394 жителі, які проживали у 71 дворі. Серед них зустрічаємо прізвища Сандиг, Мунтянів, Мудрянів, Сандулів, Стоянових, Рибаків, Сербинів, Грузинів, Болгаринів тощо [8].

Але, напевне, існуючі умови життя та господарювання не влаштовували колоністів, від яких до того ж вимагали бути в "послушаний" у комісара-наглядача Микити Ашанина. Та, мабуть, той не дуже переймався правами переселенців або навпаки – колоністи не визнавали його повноважень і між ними

виникали різні конфлікти та суперечки. Через це, найсміливіші з колоністів, порушуючи взяті на себе зобов'язання, почали втікати із свого поселення за Дніпро, у нейтральну зону. Так колоніст з Волощини Василь Гаврилов, його дружина і трое дітей, а також Трохим Опанасенко з дружиною хотіли втекти через Домантово на правий берег Дніпра. Вони домовилися із жителем Домантового Леонтієм Шамраєм та його сином Андрієм, які своїм човном мали перевезти втікачів на інший бік річки. Але їх піймали і передали до Золотоніського суду. За ухвалою суду Л. Шамрая і його сина покарали ударами батога (кожному по триста ударів), а після цього “врезав ноздри” відправили на вічне заслання. Гаврилову і Опанасенку дали по 100 ударів батогом і віддали на поруки [9].

Про втечі колоністів неодноразово доповідав у Малоросійську колегію і прем'єр-майор Микита Ашанін. У 1777 році він надіслав до колегії список із 17 втікачів за якими рахувалось 3708 крб. 91 коп. боргу. Також комісар повідомляв, що у 1769 році 25 колоністів були відправлені у гусари [10].

Краєзнавець Костянтин Сакун, який свого часу досліджував це питання, посилаючись на архівні джерела, писав, що великохутірські колоністи всіляко опиралися поневоленню, а їхньою боротьбою керував поселенець Кука. Дізнавшись про це, царський уряд заарештував його і посадив “на хлеб, воду под караул”, тобто ув'язнив, а заворушення поселенців придушив. Після цього незадоволені панщиною і своєю “крайней скудностю” сімнадцятеро чоловік втекли шукати “пропитання”, частина переселенців подалася в гусари, а решта, скорившись тяжкій долі, залишились жити в Хуторі [11].

Варто нагадати, що на цей час (1777 рік) Великий Хутір і прилеглі до нього поселення вже були власністю таємного радника і сенатора Петра Завадовського, який управляв ними через свого брата Івана Завадовського та довірену особу, дійсного статського радника Григорія Фридрикевича (деякий час він володів селами Золотоношка і Нехайки). У 1776 році в листі до нього Завадовський просив не порушувати прав, наданих колоністам, поселеним при Великому Хуторі, хоча й не

уточнював, хто саме і чим порушив ці права [12, 493]. Тоді ж, за сприяння Петра Завадовського, на території великохутірської колонії була споруджена церква Первоверховних апостолів Петра і Павла, у якій спочатку служило аж три священики. З цього можемо зробити висновок, що П. Завадовський був зацікавлений у тому, щоб утримати іноземних переселенців на великохутірських, тобто своїх, землях і привичаїти їх до місцевих умов. Проте, напевне, його зусиль виявилось замало.

20 квітня 1783 року в листі до П. Рум'янцева Завадовський просив посприяти у вирішенні ситуації з колоністами, дозволивши переселення їх у обезлюднілі міста. *“Осмеливаюсь привести вашему сиятельству всенижайшую прозьбу о деле моем с волохами в Переяславском полку, чтобы, буде можно, переселить их. Я бы пополнил и издержки казенныя, лишь бы избавитья такого соседства, которое служит к соблазну и развращает моих мужиков”*, – писав він правителю Малоросії [13, 58]. А 9 серпня того року в черговому листі до Рум'янцева П. Завадовський вже дякував йому за *“данное повеление ко успокоению владения моего от волохов”* [14, 60].

Як бачимо з наступних документів, у 1783 році почалося переселення румунських колоністів з великохутірських земель на південь, до новоутвореного Катеринославського намісництва, де вони могли почувати себе вільніше. Причому, це питання знаходилося на особистому контролі у цариці, якій, напевне, також скаржилися колоністи. Про це свідчать два листи, адресовані графом Рум'янцевим Катерині II, у яких він звітував про виконання її доручень щодо переселення згаданих колоністів. У одному з них граф Рум'янцев доповідав цариці, що переселення *“Волохов, Болгар и других иностранцев поселившихся на землях села Великого Хутора”* він передоручив київській Казенній палаті, а в другому звітував про те, що ці іноземці з приставленим до них офіцером відправляються до Кременчука. А ще П. Рум'янцев повідомляв, що *“деньги на перевоз их имения, и престарелых и малых, також церковных разных вещей и иконостаса, всего триста семдесят восемь рублей и чытыре копейки потребные, отпуцены из суммы определенной на чрезвычайные расходы по Киевской губернии”* [15, 28].

Фрагмент сповідальної книги сільської церкви Петра і Павла, до якої були притисані румунські колоністи

Список душ в селі Петри і Павла

Список душ в селі Петри і Павла

Вид душ	Мужч.	Жен.	Діт.	Всього	Мужч.	Жен.	Діт.	Всього
Поповъ	3							
Духовні	2				16	15		
Женъ людъ		4						
Духовні	3		2					
Мещанскіе		2	3					
Царствануцкі	24							
Мужч. людъ	76				166	186		
Духовні	4		42					
Мещанскіе	67		45					
Всего	151	155	44	46	182	201		

Список душ в селі Петри і Павла

Фрагмент сповідальної книги сільської церкви Петра і Павла, до якої були притисані румунські колоністи

Ті ж іноземці, що відмовилися від переселення у південні степи й залишилися на великохутірських землях, згодом втратили свої привілеї й були прирівняні до звичайних кріпаків, які відробляли ка-

Церква в селі Великий Хутір, заснована в 1775–1776 рр.

зенну панщину та інші повинності. У 1784 році колонія іноземних поселенців при В. Хуторі зменшилася до 33 дворів, у яких мешкало 64 дорослих особи “польских выходцев, называемых бойками” та 125 їхніх дітей. Серед них були родини священика Михайла Федорова, отамана Костянтина Галацана (очевидно, старости), а також Івана Литвина, Тимофія Грициченка, Івана Болюха, Семена Чабана, Миколи Куліна, Олександра Сандула та інших. Серед жителів колонії згадуються і три родини Волохів – Йосипа Федоровича, Гаврила Костянтиновича та Миколи Гавриловича, загалом 22 члени сімейств [16]. Пізніше на місці колонії, яка проіснувала близько 20 років, виник новий населений пункт – Бойківська Слобідка, до складу якої увійшли Великохуторянська слобідка та хутір колоністів, що отримав назву “Волощина”.

За даними сповідальної книги Петро-Павлівської церкви, у 1815 році в селі Бойківська Слобідка проживало близько 30 родин, члени яких були прямими нащадками колишніх румунських колоністів [17]. Особливо активно розрослися родини Рибаків, Сандиг, Мудрянів, Лопуляків, Писанюків та інші. Так, у сповідальній книзі Петро-Павлівської церкви за 1842 рік записано 14 членів родини Сандигів, 12 – Лопуляків, 10 – Рибаків, 8 – Писанюків і т. д. [18]. Тривалий час представники цих родин ще вирізнялися серед корінного населення чорнявим

або кучерявим волоссям, але згодом мішані шлюби усунули й ці відмінності, засвідчивши повну асиміляцію колишніх іноземців з місцевим людом. Сьогодні громада Великого Хутора – єдине ціле, і лише історична назва однієї з частин села (Волощина) нагадує про давні зв'язки корінного населення з представниками інших народів, яких доля назавжди занесла в Україну.

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК). – Ф. 57, оп. 1, кн. 240, арк. 1.
2. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских // Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. – М. – 1865 г.
3. Там само.
4. Там само.
5. Черниговские губернские ведомости. Год семнадцатый. – № 4, – 1854. (Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малоросии).
6. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России. – СПб, 1869.
7. Черниговские губернские ведомости. Год семнадцатый. – № 4, – 1854. (Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малоросии).
8. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 801, опис 1, спр. 525.
9. ЦДІАК. – Ф. 763, оп. 1, спр. 500, арк. 63–64.
10. Там само.
11. Прапор Жовтня, – 1963. – 10 жовтня.
12. Киевская старина. – Т. XXX.– сентябрь 1890 г. (Документы, известия и заметки. Три письма гр. П. В. Завадовского 1775 и 1776 г.)
13. Письма графа П. В. Завадовского к фельдмаршалу графу П. А. Румянову 1775–1791 годов. – Сп.Б., 1901.
14. Там само.
15. Черниговские губернские ведомости. Год семнадцатый. – №4. – 1854.
16. ДАПО. – Ф. 706, опис 3, спр. 26.
17. Там само, спр. 44.
18. Там само, спр. 56.

М. М. Щербина

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ГОРОДИЩИНИ

З давніх давен у нашому краї, як і по всій Україні, поряд з українцями оселялися представники інших племен і народів. За часів Київської Русі це були тюркомовні племена чорних клобуків. Згодом з'явилися литовці, поляки, росіяни та представники інших національностей. Їх потомки і сьогодні складають ту спільноту, що зветься українським народом. Частиною його є євреї.

Вперше на українських землях євреї з'явилися в грецьких містах-колоніях Північного Причорномор'я і Криму в I ст. до н. е. З IX ст. вони оселяються в містах Київської Русі. Після монголо-татарської навали в XIV–XV ст. нова хвиля міграції євреїв із Польщі стала поширюватися на українські землі. Щодо нашого краю, то поява євреїв на Черкащині відноситься до XVI–XVII ст. Історичні документи свідчать, що єврейські поселення в першій половині XVII ст. існували вже у Корсуні, Черкасах, Умані. Стосовно території сучасної Городищини точних даних про появу євреїв не існує. Проте цілком ймовірно, що під час Коліївщини 1768 року, коли гайдамаками було вбито багато польської шляхти та євреїв, євреї в самому Городищі вже проживали.

Однак трагічні події гайдамаччини не відвернули євреїв від уже освоєних земель. Сприяла їх розселенню і політика Катерини II, яка перша з російських самодержців дозволила їм вільно оселятися у південних просторах імперії.

Частка євреїв серед населення нашого краю значно зросла у XIX ст. Про їх кількість і розселення можна дізнатися точніше, оскільки збереглися архівні документи та дореволюційні статистичні описи і підрахунки. Так, в державному архіві Черкаської області є оригінали метричних книг із записами про народження, шлюб, розлучення, релігійні реєстри, розкладка відомостей податей різних єврейських громад нашого краю.

Серед 13 існуючих на той час громад є і єврейська громада Городища (по ній нараховується 12 справ за 1846–1862 роки) [1].

Єврейські громади здійснювали в межах свого розселення нагляд за виконанням приписів начальства, займалися розкладкою і виконанням податків, громадських зборів, податей, опікувалися пристарілими, покаліченими і хворими одновітрянцями, вибирали із свого середовища посадових осіб тощо.

Щодо статистики розселення то її можна простежити за трьома джерелами. Перше з них – “Статистическое описание Киевской губернии, изданое тайным советником Иваном Фундуклем” в 1852 році. Так, він свідчить, що в Городищі мешкало кріпосних селян – 2155 чол., вільних – 35, євреїв – 295 (тобто євреї склали 13 % населення), в містечку Вільшана відповідно – 1016, 31 та 340 (тобто 32 %) [8, 476]. Як бачимо, у Вільшані вони становили майже третину населення.

Другим, більш повним і цінним джерелом є “Сказание о населенных местностях Киевской губернии” Леонтія Похилевича за 1864 рік. Дані цього автора можна вибрати у таблицю, зробивши підрахунок питомої ваги єврейського населення:

Назва населеного пункту	Чисельність усього населення	Чисельність євреїв	Питома вага євреїв (%)
Городище	9888	3064	30
Свинарка	1992	23	1
Мліїв	4358	79	1,8
Орловець	3940	38	0,9
Орловецька	906	14	1,6
Буда	4601	238	5
В'язівок	3731	850	23
Вільшана			

Слід зауважити, що в даній таблиці цифри по Городищу є об'єднаними, оскільки Л. Похилевич дає підрахунок по самому містечку та по поселенню цукрового заводу окремо. Свинаркою в дореволюційний час називалося село Петропавлівка. Що ж до аналізу цих даних, то ми бачимо, що євреї вже проживали не лише у містечках, а і в селах (хоча становили там незначний відсоток). Найбільша їх кількість проживала, які раніше, в Городищі і Вільшані. Порівняння із 1852 роком показує, що у Вільшані кількість євреїв за 12 років збільшилася у 2,5 рази, а у Городищі більше ніж у 10 разів. Отже, можна стверджувати, що це були єврейські містечка, де євреї становили майже третину чи чверть населення. Для порівняння вкажемо ще ряд міст і містечок нашого краю. Так, на 1864 рік євреї становили 9 % населення у Черкасах, 32 % у Звенигородці, 35 % у Катеринополі, 46 % у Шполі, 56 % в Умані, 60 % у Тальному, 44 % у Корсуні, 25 % у Чигирині [5].

Третім джерелом у вивченні цього питання є “Список населених мест Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета” за 1900 рік. Проте воно має свої особливості. Дані даються не по окремих населених пунктах, а лише по повітових центрах та центрах волостей. Більша частина сучасної Городищини входила тоді до Черкаського повіту і мала такі волості: В'язівська волость (із 11346 чол. жителів євреїв було 686 чол., тобто 6 %), Городищенська волость (відповідно 25312 чол. і 2802 чол., 11 %) та Орловецька волость (12208 чол. і 410 чол., 3 %). Північно-західна частина району входила до Звенигородського повіту і мала там Вільшанську волость (із 16573 чол. жителів євреїв було 1953 чол., тобто 11 %).

Єврейське населення завжди дбало про збереження своєї релігії та приділяло увагу вихованню і освіті свого молодого покоління. Так на 1900 рік єврейські синагоги були у Городищі (їх було 3), Вільшані (2), Млієві (1) та молитвений будинок в Орловці. Що ж до початкових навчальних закладів, то єврейська талмуд-гора була лише у Городищі [7]. У 1910 році в містечку була закладена і єврейська лікарня. Вона мала 6 ліжок і утримувалася на суми коробочного збору. Лікарня надавала

Городище. У 1910 р. це була єврейська лікарня (нині – приміщення райвійськкомату). Фото 2009 р.

щення районного військкомату і на будівлі ще видно викладений цеглою напис: “Еврейская больница”.

В місцях проживання євреї селилися, як правило, в центрі і були досить активною частиною населення. Вони доклали чимало зусиль в питаннях соціально-економічного розвитку краю, особливо у сфері торгівлі і надання різноманітних послуг. Їм належали численні торгові лавки, крамниці, майстерні тощо.

Короткий, але досить цікавий опис житла, побуту і окремих традицій євреїв подає місцевий краєзнавець Володимир Чос: “Євреї проживали компактно, хати будували щільно одна біля одної. Подвір’я були маленькі, часто спільні на кілька родин. Підсобного господарства не тримали. Внутрішній устрій хати визначався родом занять власника. В хатах була тіснява, чистою, за дуже невеликим винятком, не вирізнялися. Але якими б бідними та занехаяними не були єврейські хати, серед них не було жодної під солом’яною стріхою.

Побут євреїв мало чим відрізнявся від побуту робітників – вони теж дуже багато працювали. Старші люди відвідували синагогу. Молодь виходила в центр містечка. Між українцями та євреями відзначалося мирне співіснування, було багато приятелів, навіть поодинокі змішані шлюби. Особливістю побуту євреїв було шанування суботи. Того дня нічого не робили, взимку

також допо-
могу з без-
коштовною
видачею лі-
ків бідним
євреям [4,
53]. У 1912
році вона
стала земсь-
кою. При ній
була аптека і
аптечний
склад. Нині
це примі-

навіть не топили груби, а наймали для цього українських дітей, за гроші звичайно” [10, 106].

Однак в роки громадянської війни і особливо за радянської влади кількість євреїв почала невпинно зменшуватися. Початок цьому поклали єврейські погроми 1918–1919 років. Так, єврейський погром у Городищі здійснили у травні 1919 року загони григор'євців, а в кінці липня того ж року – солдати Денікіна [3, 52].

В 1920-х роках радянська влада почала планомірну політику розселення євреїв. Цьому сприяло Всеукраїнське товариство землевлаштування працюючих євреїв (скорочено ОЗЕТ). Євреї переселялися в Крим, Запорізьку, Криворізьку округи УСРР та Біробіджанський район РСФРР. Одна із 19 філій цього товариства, що існували на Черкащині, діяла в Городищі [2].

Масове знищення євреїв було здійснене німецько-фашистськими загарбниками під час Другої світової війни. Свій „Бабин Яр” є і під Городищем, де гітлерівці знищили влітку 1942 року значну частину єврейського населення міста та сусідніх

Реконструкція центру м. Городище. На задньому плані колишній будинок заможного єврея Салтанова. Фото 1968 р.

населених пунктів. Пам'яткою про цю трагічну подію є обеліск і братська могила на автотрасі Городище – Мліїв. Ще живі очевидці цієї події. Серед них Галина Артеменкоіз Млієва та Прокіп Лелека з Черкас. Ось, що згадує Галина Артеменко: “Німецька влада запропонувала всім євреям Городища взяти цінні речі і вийти на дорогу. Обіцяли, що відправлять до Палестини. Але це була смертельна пастка. Того дня всім жителям містечка заборонили виходити на вулицю. Лише з горища чи здалеку, з берегу річки, можна було побачити сумну і тривожну картину: колона з євреями рушила в напрямку до села Мліїв. І там, перед Млієвом, поруч дороги, вони всі були розстріляні”.

*Братська могила на місці
розстрілу громадян єврейської
національності у 1942 р.
Фото 2012 р.*

В повоєнний час кількість євреїв у Городищі була вже зовсім мала, хоча люди старшого віку пам'ятають, що до споруджений площі Миру у 1968 році в центрі міста ще були приміщення колишніх єврейських крамничок і майстерень.

Деякі із євреїв Городища емігрували навіть до Ізраїлю. Одна з них однокласниця моєї дружини. В середині 1970-х років, коли їй видавали паспорт, вона наполягла, щоб її записали українкою, по матері. А коли з'явилася можливість покинути СРСР, то в нагоді став батько євреїв і його прізвище.

Сьогодні про колишнє єврейське містечко майже ніщо не нагадує, окрім могил на кладовищах міста та залишки окремого єврейського цвинтаря поблизу автовокзалу. І це лише частина колишнього кладовища, все інше попало під забудову дороги, автозаправки і самої автостанції. Вони зроблені на могилах. Серед декількох десятків кам'яних плит та монументів, що ще збереглися є написи на плитах: дати життя і смерті та російськомовні написи прізвищ та імен похованих. Крайніми датами є 1933, 1936, 1937, 1940, 1947 і 1957 роки. А серед прізвищ: Фурман, Штернберг, Архангородський, Жавотовський, Бродський, Богуславська, Шполянська та інші. До речі, деякі прізвища підведені білою фарбою і мають позначки про відвідування цих могил родичами. Отже, це історична місцевість і її треба зберегти, а ще краще впорядкувати. Це було б справедливо стосовно тих, хто був колись частиною історії нашого краю.

Чи залишилися євреї в межах сучасної Городищини? Офіційної статистики не існує. Дехто просто не афішує свою належність до них, особливо в родинях зі змішаним шлюбом. Є дані

лише по громадській організації Черкаський благодійний єврейський фонд “Хесет дорот” (“Турбота покоління”). Вона має 14 підопічних у Городищі і 2 у В’язівку. Єврейські корені має жителька Вільшани Валерія Малютіна. Вона вже 20 років мешкає в селищі, хоча прописана в Києві. Єврейської національності і нинішній житель Хлистунивки реемігрант Михайло Каплун. Ще в молодості, працюючи на “Запоріжсталі”, він одружився з молодою україночку Тетяною Дудник з Городищини. У 1980 році, вже дорослий син із сім’єю, перший виїхав до Ізраїлю. Через рік забрав батьків і сестру. 16 років родина прожила в Ізраїлі і Канаді. Власне там, вже маючи канадське громадянство, лишилися діти і шестеро онуків. А пенсіонерів Тетяну і Михайла Каплунів ностальгія повернула на Україну. Вже декілька років вони із задоволенням господарюють у власній садибі у Хлистунивіці.

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. – 393.
 2. ДАЧО. – Ф.Р – 378.
 3. Демартино А. Південна частина Київської губернії за доби єврейських погромів 1918–1920 рр. – К., Генеза, 1998.
 4. Духовна спадщина Черкаського краю. Хрестоматія з історії культури Черкащини. Книга третя. – Черкаси: БРАМА-ІСУЕП, 2000. – 208 с.
 5. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 768 с.
 6. Сергійчук В. І. Єврейські погроми в Україні 1914–1920 роки. – К., Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 519 с.
 7. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – 1896 с.
 8. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником Иваном Фундуклеем. – К., 1852.
 9. Хонигсман Я. С., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). Часть первая. – К., 1992. – 156 с.
 10. Чос В. Городище: велика історія маленького міста. – Черкаси: видавець Ю. Чабаненко, 2011. – 314 с.

Г. М. Голиш

СВЯТИТЕЛЬ ЛУКА (В. Ф. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦЬКИЙ) – ЗЦЛЮВАЧ ДУШІ І ТІЛА

Ця непересічна постать гармонійно поєднала в собі дві іпостасі, об'єднані поняттям “святий”. З одного боку, він вершив святу справу зцілення хворих і поранених, ставши вченим-медиком зі світовим ім'ям. З іншого і паралельно з першим – самовіддано й беззавітно пропагував слово Боже, жертвовно служив православ'ю, мужньо зносив пекельні муки владних переслідувань і зрештою був причислений до сонму святих. Це Валентин Феліксович Войно-Ясенецький – медичне світило з професорським званням, він же – святий Лука, архієпископ Сімферопольський і Кримський. Цікаво, що в його довгій і напрочуд незвичайній життєвій «одіссеї» є хай і закороткі в часі, але доволі рельєфні золотоніський та черкаський епізоди, отож наш край також долучився до становлення великого достойника. Прикро, але факт: далеко не всі з наших краян мають бодай приблизне уявлення про цю без перебільшень унікальну людину, про це засвідчили наші вибіркові опитування людей, яких важко запідозрити в нестачі інформації (зокрема, викладачів, студентів, учнів). Це й спонукало автора запропонувати шановному читацькому загалу цей матеріал, в якому зроблено спробу кількома штрихами окреслити велике життя, що є невгасимим взірцем для наслідування.

Валентин Феліксович народився 15 (27 за новим стилем) квітня 1877 р. у м. Керч. Рід Войно-Ясенецьких – доволі древній, відомий ще з XVI ст., його представники служили на значимих посадах при дворі королів Речі Посполитої. Микола Войно-Ясенецький був каштеляном Новогрудським, а Констянтин – Мінським (XVII–XVIII ст.) [1, 939]. Щоправда, посту-

пово цей знатний рід суттєво збіднів: дід Валентина був уже селянином, щоправда небідним, а батько – простим провізором. Наприкінці 1880-х рр. родина перебралася до Києва, оселившись в центрі міста на Хрещатику. Валентин виховувався на православних чеснотах, цим опікувалася його мама, Марія Дмитрівна. Чималу роль у формуванні світогляду підлітка зіграв і чинник безпосередньої близькості до унікального центру православ'я, яким була й залишається Києво-Печерська лавра. Уже в юному віці виявився неабиякий хист майбутнього святителя до малювання, тому він поєднував успішне навчання в Київській гімназії з відвідуванням занять у художньому училищі. Пристрасть до живопису була настільки великою, що Валентин по закінченню гімназії уже подумував про вступ до Петербурзької академії художеств. Утім після болісних роздумів віддав перевагу навчанню на юридичному факультеті Петербурзького університету. Затримався він у столиці лише один рік і в 1898 р. повернувся до рідного Києва, де за порадою самого Льва Толстого опановував лікарський фах на медичному факультеті університету св. Володимира, був старостою курсу, навчався блискуче, виявляючи особливу зацікавленість до не вельми популярної серед студентів анатомії.

“Відбулася цікава еволюція моїх здібностей, – писав він пізніше у своїх мемуарах, – уміння тонко малювати і моя любов до форми перейшла в любов до анатомії. Із художника, що не вдався в живопису, я став художником в анатомії і хірургії”. Закінчуючи університет у 1903 р., В. Войно-Ясенецький зазначив, що *“вивчав медицину з винятковою метою: бути все життя сільським, музичьким лікарем, допомагати бідним людям”* (перекл. з рос. авт.) [2, 10 – 13].

Проте, хоча людина й виношує плани, вершить усім сущим Бог.

В.Ф. Войно-Ясенецький – студент Київського університету

Вдарили громи російсько-японської війни і дипломований лікар у складі медичного загону Червоного Хреста навесні 1904 р. відбув на Далекий Схід, де йому попри молодий вік і відсутність лікувальної практики було довірено завідування хірургічним відділом. Він відразу зарекомендував себе талановитим хірургом, проводячи складні операції на кістках, суглобах і черепі і саме тут, неподалік від театру бойових дій, пройшов свої перші університети воєнно-польової хірургії. У далекій Читі сталася ще одна доленосна подія в житті Валентина Феліксовича: він поєднав свою долю з Ганною Ланською (донькою управителя помістя в Наддніпрянській Україні), котра була сестрою милосердя в тому ж таки загоні і порушила дану нею обітницю безшлюбності, не встоячи перед привабливістю і розумом молодого хірурга [3]. По завершенню війни подружжя опинилося спочатку в Сибірській, а потім і в Курській губернії, де Войно-Ясенецький завідував сільськими лікарнями [2, 15, 16].

А потім – знову Україна, що вабила його “ланами широкополими, і Дніпром, і кручами”. У 1908 р. Войно-Ясенецькі приїждять на Черкащину, очевидно, аби бути ближче до рідні, батьків Анни Ланської, яка вже давно вмовляла чоловіка прийхати нарешті в її рідні місця.

Саме на 1908 р. і припадає час його лікарської діяльності на Золотоніщині, про що згадується в нарисі М. Поповського [4]. Втім біограф лише називає м. Золотоношу

*Дружина Войно-Ясенецького –
Галина Василівна*

як місце перебування там майбутньої знаменитості, при цьому нічого не говорить про ні про його мету, ні про рід зайнятості. Досі не виявлено жодного документу, який би підтверджував інформацію в інтерпретації Поповського. Можливо, Золотоноша згадується як центр повіту, на теренах якого певний час перебував Войно-Ясенецький. Проте порівняно недавно нам вдалося виявити історичне джерело, яке переконливо засвідчує, що в тому ж таки 1908 році Валентин Феліксович виконував обов'язки лікаря Деньгівської дільничної лікарні, до речі, однієї з 14-ти на території повіту. Якщо ж брати межі сучасного Золотоніського району (територіально він утричі менший, ніж колишній повіт), то в Деньгах знаходилася одна із 4-х дільниць. У додатку до звіту Золотоніської земської управи за вказаний рік знаходимо списки лікарського складу і, зокрема, читаємо: *“По денегскому участку. Врач фонь-Крузе уволен от службы 21 июня 1908 года, а его место занял врач Ясенецкий-Войно, который уволен по прошению сь 15 сентября 1908 г., и до истечения года должность врача денегского участка оставалась вакантной”* [5, 22]. Отож, достеменно відомо, що в Деньгах Валентин Феліксович працював упродовж менше трьох місяців.

Роботи на дільниці вистачало, адже за кількістю населення, що підлягало медичному обслуговуванню, вона посідала почесне 3-тє місце в повіті після Золотоніської й Гельмязівської, опікуючися здоров'ям майже 22 тис. мешканців (9 % населення повіту) з 21 села і хутора [5, 18]. Звісно, на жаль, відсутня та й важко виокремити медичну статистику 3-х місяців (часу роботи Войно-Ясенецького на вказаній дільниці), але цифри переконливо демонструють виразну тенденцію активізації медичної допомоги в Деньгах саме на 1908 рік. Скажімо, від січня по 15 вересня вказаного року лікарями фон-Крузе і Войно-Ясенецьким було прийнято 2500 хворих, загальне число відвідувань становило 4670, 190 відвідано на дому (при 247 відвідувань, враховуючи повторні). Окрім цього, в зазначений період вакциновано 5545 дітей. І ще один цікавий факт: саме в той час на скромній Деньгівській лікарській дільниці було проведено аж 229 хірургічних операцій [5, 31]. Маємо всі

підстави пов'язувати цей певний сплеск статистики хірургічних втручань з великою довірою тамтешнього населення до хірурга від Бога Войно-Ясенецького, який і в Деньгах продовжував відточувати свою майстерність. Як впливає зі спогадів деньгівських старожилів, він устиг залишити по собі захопливі відгуки його пацієнтів. Селяни відзначали не лише його вражаючу компетентність, але й зворушливу чуйність, послідовну безкорисливість та фанатичну відданість справі.

Войно-Ясенецькому, як земському лікареві, було визначено зарібок в сумі 1200 крб. на рік. Окрім того, виплачувалася надбавка розміром 300 крб. та квартирні – 120 крб [5, 35]. Отже, пересічно щомісячна винагорода тогочасного лікаря становила 135 крб. Такий зарібок хоча й був доволі скромним, проте достатнім для безбідного життя. Для аргументації цієї тези звернемося до цінових показників поч. ХХ ст. Наприклад, якщо взяти продуктову групу товарів, то пуд гречки тоді коштував 1,3 крб., десяток яєць – 30 коп., кілограм м'яса – 25 – 30 коп, кілограм вершкового масла – 1 крб [6, 252].

В. Ф. Войно-Ясенецький був завідником служб Божих, які проходилися в місцевому храмі – кам'яній Аристратиго-Михайлівській церкві. Вона була споруджена ще в 1833 р. стараннями преосвященного Софронія, єпископа Воронежського і Черкаського, в класичному стилі з доричними колонами, ошатними банями і стала помітним центром духовності Златокраю. На ті часи вказана церква мала близько 3,5 тис. парафіян [7, 99].

Принагідно зауважимо, що Деньги вже на той час були далеко не рядовим селом, адже ще в ХІХ ст. саме звідси пішли у високі наукові світи доктор філософії П. П. Канівецький, доктори права Григорій та Василь Демченки, а деньгівчани С. П. Шелухін (міністр судових справ уряду УНР) та А. М. Вовк (генерал-хорунжий, військовий міністр українського уряду в екзилі) стали відомими українськими державотворцями [8, 214, 215].

У фондах Державного архіву Черкаської області міститься метричний документ Свято-Троїцької церкви із записом про народження 16 вересня 1908 р доньки Войно-Ясенецьких Оленки. У графі “Звання, ім'я, по батькові і прізвище батьків”

записано: *“Лікар Валентин Феліксович Ясенецький-Войно і його законна дружина Галина Василівна, обоє православні”* (перекл. з рос. авт.). А “воспреемниками”, тобто хрещеними батьками, указані присяжний повірений Володимир Ясенецький-Войно (брат Луки) і дворянка Марія Ясенецка-Войно (його мама)

У списку службовців Черкаського міського товариства самоврядування у розділі “Юридичний відділ” зазначено, що міським юрисконсультом працював там Ясенецький-Войно Володимир Феліксович. Знаходилося це товариство за адресою Суворівська, 53, нині це – вулиця Байди Вишневецького [9, 7, 181 зв].

Довідкове видання “Весь город Черкассы за 1911 годъ” у списку абонентів телефонної мережі подає номер телефона батька Луки – Фелікса Ясенецького-Войно – 108. Тут же вказано, що по місту Черкаси присяжних повірених було троє, в тому числі – Ясенецький-Войно Володимир Феліксович. Він приймав з 17-ої до 19-ої вечора, а його помічником був Ясенецький-Войно Павло Феліксович. Тобто обидва брати Валентина Феліксовича жили в Черкасах і працювали разом [10, 97, 104].

Напрацювавши практичний досвід, вже на той час відомий лікар Войно-Ясенецький відбув до Москви, аби завершити роботу над дисертацією. Результатом його невтомної праці став вихід у 1915 р. доботно ілюстрованої самим автором книги “Регіонарна анестезія”, що мала справді резонансний успіх і рішенням вченої ради Варшавського університету була поцінована престижною премією імені Хойнацького “За кращий твір, що проклав новий шлях у медицині” [11]. Наступного року ця монографія була захищена як дисертація і Войно-Ясенецькому було присуджено науковий ступінь доктора медицини. Незважаючи на таке високе титулування, великий гуманіст продовжив свою лікарську практику у провінційних лікарнях [12]. Одним із перших на теренах Російської імперії він проводив найскладніші операції жовчно-провідних шляхів, нирок, шлунка, кишківника, навіть серця, мозку, органів зору. Забігаючи вперед, підкреслимо, що по суті не було органу в людському тілі, до якого не доторкався б цілющий скальпель

Войно-Ясенецького. Він був окулістом і ларингологом, гінекологом і урологом, стоматологом і нейрохірургом, ортопедом і онкологом, і в кожній галузі медицини досяг хірургічної досконалості, що репрезентувало його як справді універсального лікаря-хірурга. При цьому керувався незмінним гаслом: “Завжди намагатися вилікувати”, попри навіть безнадійні ситуації. Паралельно з лікарською практикою знаний хірург продовжив теоретичні студії, зосередившись на розробці методики лікування гнійних ран.

Від 1917 р. хірург-універсал опиняється в Туркестані, де сталися знакові події, в тому числі й трагічні. Тяжким ударом стала смерть коханої дружини і відтоді для нього, послідовного однолюба й великого мораліста не існувало жодної жінки. Розраду знаходив у ненастанній праці та молитвах. У 1920 р. він отримав професорське звання й ініціював створення в Ташкенті Туркестанського (згодом Середньоазійського) університету, в

якому очолив кафедру оперативної хірургії і топографічної анатомії. А в тому ж таки доленосному році він сенсаційно вразив весь медичний і академічний загал прийняттям духовного сану (під хресним іменем Лука), напрочуд швидко долаючи щаблі архієрейської служби: диякон, пресвітер, зрештою (1923 р.) – єпископ Туркестанський Цей несподіваний крок професора викликав у послідовно атеїстичної влади Рад наростаючу ненависть до духівника, котра вили-

В. Ф. Войно-Ясенецький (праворуч) у сані священника. Поч. 1920-х рр.

лася у низку репресій проти нього. Стартом переслідувань стала опублікована 3 серпня 1923 р. на шпальтах газети “Туркестанська Правда” принизлива стаття “Заповіт лжеєпископа Луки”. У тому ж році за безглузким обвинуваченням у “зв’язках з оренбурзькими контрреволюційними козаками і в шпигунстві на користь англійців” його було заарештовано, кинуто до в’язниці, а потім заслано. На волю вийшов лише через 4 роки [13, 42, 45 – 46].

Після першого заслання в січні 1926 р. єпископ Лука прибув у Черкаси, аби побачитися зі своїми старенькими батьками і братом Володимиром. На місцевому кладовищі він відслужив панахиду на могилі своєї передчасно померлої сестри Ольги і незабаром відбув у Ташкент.

У книзі актових записів за 1928 рік під номером 358 записано так: “Ясенецька-Войно Марія Дмитрівна, померла 23 серпня у віці 78 років. Померла вдома, на вулиці Свердлова, 53 (так тоді найменували вулицю Суворівську)”. [14, 60]. Зі спогадів старожилов міста випливає, що батьки Луки були поховані на колишньому кладовищі №3 м. Черкаси, яке через деякий час зрівняли із землею й заклали там парк ім. 1 травня (нині – це територія Соборного скверу, котрий знаходиться біля Свято-Михайлівського собору).

“Ходіння по муках” святителя продовжилися в 1930-х роках: ще двічі сходяв він на Голгофу нелюдських страждань. Уже в 1930 р. настав новий арешт і через рік після виснажливих допитів єпископа етапом направили в Північний край. Виснажливі поневіряння професора-єпископа тимчасово скінчилися у 1934 р., наступні два роки видалися для нього відносно тихими і мирними: у Ташкенті він очолив головну операційну Інституту невідкладної допомоги, продовжив свої наукові студії. Та

*В. Ф. Войно-Ясенецький
під слідством*

попереду був рік 1937, час розгулу “єжовщини”, коли маховик сталінської каральної машини набрав вражаючих обертів, спопеливши мільйони людських доль. Звісно, в цій вакханалії беззаконня “ворогом народу” №1 було в чергове оголошено і великого духівника Луку, за яким постійно стежило недремне око НКВС. У липні його було заарештовано як “іноземного агента і державного злочинця, посібника Ватикану” і без суду, рішенням Особливої наради відправлено у п’ятирічне заслання. Валентин Феліксівич демонстрував несхитність, твердість духу та волі, і це попри тортури й зраду його колишніх соратників. Перебуваючи у слідчому ізоляторі, він тричі оголошував тривалі голодування в знак протесту проти нелюдського ставлення до арештантів [2, 45 – 61]. Загалом, з вини тоталітарного режиму понад 11 кращих для творчості та духівництва років були по суті викреслені з життя великого гуманіста.

З початком Великої Вітчизняної війни Войно-Ясенецький буквально “бомбардує” зверненнями владців усіх рангов з вимогою надати йому можливість лікувати поранених. Він відправив самому М. І. Калініну телеграму такого змісту: *“Я, єпископ Лука, професор Войно-Ясенецький, відбуваю заслання в селищі Велика Мурта Красноярського краю. Є спеціалістом з гнійної хірургії, можу надати допомогу воякам в умовах фронту и тилу, де мені буде довірено. Прошу заслання моє перервати і направити в госпіталь. По закінченню війни готовий повернутися в заслання”* (перекл. з рос. авт.). Згодом дозвіл було отримано, наприкінці вересня 1941 р. архієрей-професор прибув до Красноярська. Він з головою пірнув у багатогранну організаторсько-лікувальну роботу: став головним консультантом усіх військових шпиталів Красноярського краю, очолив хірургічне відділення евакошпиталю, провів сотні надскладних операцій пораненим бійцям (щоденно робив по 4–5 операцій!) [4].

Цю свою високу місію милосердя він поєднував зі справами духовними: уже в сані архієпископа очолював кафедру Красноярського собору, брав щонайактивнішу участь у роботі Найсвятішого Синоду. Не облишив професор і наукову роботу, за її результатами було опубліковано друге видання книги “Нариси

гнійної хірургії” та монографію “Пізнi резекції інфікованих вогнепальних поранень суглобів”. Саме за ці двi праці, що стали справжньою сенсацією у царині воєнно-польової хірургії, Войно-Ясенецькому в 1946 р. було присуджено найпрестижнішу на той час і першу післявоєнну Сталінську премію 1-го ст. (200 тис. крб.) [11, 42]. До речі, майже усю суму премії він перерахував у фонд допомоги постраждалим від війни дітям, про це він повідомив у подячній телеграмі Й. Сталіну, що була написана в невластивому для священика-бунтаря високопарному стилі того часу:

“Москва. Генералісимуму Й. В. Сталіну. Прошу Вас, високодостойний Йосиф Віссаріонович, прийняти від мене 130.000 крб., частина премії Вашого славного імені, на допомогу сиротам, жертвам фашистських нелюдів. Тамбовський архієпископ Лука Войно-Ясенецький, професор хірургії” (перекл. з рос. авт.). Незабаром до Тамбова, куди владика переїхав на службу ще в 1944 р., надійшла телеграма-відповідь від Сталіна [9]. Невтомна праця хірурга у зціленні поранених бійців була також відзначена медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, а заслуги перед православ’ям – діамантовим хрестом на клобук від патріарха [15, 42].

Професор Войно-Ясенецький залишив вагому наукову спадщину: вийшли друком понад 55 його дослідницьких праць з фізіології, анатомії, хірургії [16]. Перелік наукових відкриттів великого медика вражає, назвемо лишень найбільш вагомi: він розробив регіонарну анестезію при операціях, запропонував методику знеболювання шляхом ін’єкцій етилового спирту, став автором техніки зашивання міхурово-піхвових і міхурово-маткових нориць, методики операцій при пахвових грижах тощо

Святитель-хірург Лука

[15, 42]. Перу вченого належить і глибокий філософсько-богословський трактат “Дух, душа, тіло”, а його духовні проповіді ледь умістилися в 12 томах [16].

Від 1946 р. розпочався завершальний, хоча й тривалий у часі період життя і діяльності великого вченого і церковного діяча. Згідно з указом Патріарха він прибув до Сімферополя і прийняв під свою опіку Кримську єпархію. З властивою йому енергією й самовідданістю архієпископ організовує церковний клір і парафіян на відновлення зруйнованих під час запеклих боїв храмів, веде проповіді і літургії. Сміливий зміст останніх викликав неприховане роздратування влади, це особливо виявилось за хрущовської доби, коли спостерігався черговий напад атеїстичного маразму на партійно-державному рівні [2, 80–81]. Поряд зі служінням Богові професор Войно-Ясенецький продовжив і хірургічну практику в місцевих шпиталях, консультував лікарів, виступав із доповідями.

Архієпископ Лука брав активну участь у громадському житті і, насамперед, в боротьбі за мир. У відозві “Захистимо мир служінням добру!” він проголошує: *“Протидіяти злу війни і всякому соціальному злу церква може тільки служінням добру, бо зло долається лише добром”* (перекл. з рос. авт.). У 1956 р. його підстергло ще одне життєве випробування: Войно-Ясенецький повністю осліп. Втрата зору остаточно відірвала його від медицини й повністю віддала у владу релігії [13]. Ненастанна праця та неймовірні випробування підірвали здоров’я владики. На Різдво 1961 р. він відслужив свою останню літургію, в прошену неділю виголосив останню проповідь. Земне життя вченого і святиителя скінчилося 11 червня, його полум’яне серце перестало битися близько сьомої ранку, похований у Сімферополі [2, 100].

Та на відміну від завершення життя пересічних людей, фізична смерть небожителів, до яких беззаперечно належить і герой нашої оповіді, позначає той рубіж, за яким наступає нова, посмертна форма життя, яка позначена вічністю. Архієпископ Лука, в якому співіснувало два образи служіння ближньому – духовного і тілесного зцілювання людей – належить до харизма-

тичних особистостей, що заслужили право на безсмертя. Ще за життя Войно-Ясенецького його бронзовий бюст було встановлено в галереї видатних хірургів нашої СРСР в Інституті невідкладної допомоги ім. Скліфосовського в м. Москва [13]. Праведне і жертвне життя святителя, його унікальні заслуги перед церквою і громадою дістали найвищі поцінування: у 1996 р. його було канонізовано, а через 4 роки визнано високоповажним святим [15, 42]. Рака з його мощами встановлена в Свято-Троїцькому кафедральному соборі Сімферополя для поклоніння віруючих. Пам'ять про цю велику людину увічнюють монументи, меморіальні дошки, каплиці в м. Керч, Тамбов, Красноярськ, Сімферополь, а згідно з рішенням Найсвятішого Синоду щорічно, 11 червня вшановується ім'я св. Луки [2, 109 – 116]. До цього величного Пантеону пам'яті навесні 2012 р. долучився й меморіальний знак на честь Войно-Ясенецького біля Свято-Михайлівської церкви в с. Деньги, створений з благословення митрополита Черкаського і Канівського Софронія заслуженим художником України І. В. Фізером [17, 3].

Життєвий шлях батька, його духовний і громадянський подвиг, наполегливість і цілеспрямованість у досягненні мети стали прикладом для його дітей. Михайло Валентинович Войно-Ясенецький (1907–1994), старший син, – видатний патологоанатом-інфекціоніст, доктор медичних наук, професор. Олена Валентинівна Войно-Ясенецька (1908–1971)

Свято-Троїцький кафедральний собор у Сімферополі

– кандидат медичних наук, лікар-епідеміолог. Олексій Валентинович Войно-Ясенецький (1909–1984) – доктор медичних наук, професор. Валентин Валентинович Войно-Ясенецький (1913–1992) – видатний вітчизняний патологоанатом, доктор медичних наук, професор, керівник лабораторії офтальмології НДІ ім. В. П. Філатова. Володіючи великим художнім даром, успадкованим від батька, Валентин Валентинович багато малював, у тому числі ілюстрував деякі монографії акад. І. А. Касирського з патології крові.

В Одесі проживала внучка Ольга Валентинівна Войно-Ясенецька (1942–2001), кандидат медичних наук. Тепер тут живе і береже спадщину роду правнучка Святителя Луки Тетяна Валентинівна Войно-Ясенецька (лікар-анестезіолог) разом з чоловіком Сергієм Войно-Ясенецьким, лікарем-патологоанатомом.

Великому грецькому філософу Платону належить ємна й водночас глибока сентенція: *“Не можна лікувати тіло, не зцілюючи душу, бо все це єдине і злите в сутності людській”*. Святитель Лука був геніальним цілителем обох людських субстанцій, а тому його святі справи переживуть віки.

-
1. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – С.Пб, 1892. – Т. 6А. – 948 с.
 2. Марущак В. Святитель-хирург / В. Марущак. – М., 2006. – 416 с. : ил.
 3. Воронцовська І. Святитель Лука (Войно-Ясенецький) – видатний хірург, архієпископ [Електронний ресурс] / І. Воронцовська // Режим доступу : <http://novosti.mif-ua.com/archive/issue-22124/article-22180/print.html>.
 4. Поповський М. Життя і житіє Войно-Ясенецький, архієпископа і хірурга [Електронний ресурс] / М. Поповський // Режим доступу : http://krotov.info/libr_min/p/popovsk/popov_0.html
 5. Приложение къ отчету Золотоношской уездной земской управы за 1908 годъ. – Золотоноша, 1909. – 296 с.
 6. Голиш Г. М. Основи нумізматики : навч. посіб. : 2-е вид. / Г. Голиш. – Черкаси, 2006. – 314 с. : ілюстр.

7. Клировая книжка Полтавської єпархії на 1902 годъ. – Полтава, 1902. – 320 с.
8. Голиш Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. Голиш, Л. Голиш, М. Пономаренко. – Черкаси, 2008. – 572 с.: ілюстр.
9. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 4048-А.
10. Адресная и справочная книжка “Весь город Черкассы за 1911 годъ”. – Черкассы, 1911. – 134 с.
11. Святитель Лука [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://uateka.com/uk/article/personality/religion/511>
12. Святитель-хірург [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.politclub.org/news/index.php/7-novyny/309-2011-08-22-19-11-33>.
13. Варшавський С. Две грани одной судьбы [Електронний ресурс] / С. Варшавський, И. Змойко // Режим доступу : <http://www.bookmate.com/r#d=OcROkMsA>.
14. ДАЧО. – Ф. Р-5899. – Оп. 1. – Спр. 1056.
15. Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 5. – 727 с.
16. Войно-Ясенецький [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
17. Голиш Г. У селі Деньги відкрито пам’ятний знак легендарному святителю-хірургу Луці / Г. Голиш. – Прес-Центр. – 2012. – 2 травня.

І. І. Кривошея
Ю. Ярцун

УМАНСЬКІ ПЕНАТИ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ – ОСЕРЕДОК УКРАЇНСТВА

Надія Суровцова, 1914 р.

Період другої половини ХХ століття став одним з найнаситеніших в історії України. Події світового значення з небаченою швидкістю змінювали одна одну. Свідком і безпосереднім учасником тогочасних подій стала Надія Віталіївна Суровцова – особистість легендарна і багатогранна.

Надія Віталіївна Суровцова (18.03.1896–13.04.1985) – уманчанка, письменниця, журналістка, історик-краєзнавець, громадсько-політична діячка, одна зі знаних постатей українського патріотичного руху, тридцятирічний в'язень таборів і примусових поселень. Вона, слабка жінка, витримала всі натиски тоталітарного режиму, їй одній з небагатьох вдалося вижити в сталінських таборах, причому після звільнення їй політичної амністії вона стає найближчим соратником і порадником дисидентів Умані, а її домівка стала для борців за незалежність своєрідною штаб-квартирою.

На сьогодні в Україні найбільш знайомими дослідниками Надії Суровцової є два науковці, які захистили кандидатські дисертації пов'язавши свої теми з постаттю цієї жінки – це Петро Синицький [7] та Людмила Якименко [10]. Саме з їх

праць, побудованих в більшій мірі на архівних джерелах, ми і черпаємо багато цікавої інформації.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що для висвітлення історичних подій в традиційній історії зазвичай характерний загально-описовий характер, ми ж у даній розвідці хотіли б висвітлити історію міста Умані другої половини ХХ століття з антропологічної точки зору, тобто на прикладі конкретної особистості. На нашу думку, такий “людинознавчий” підхід сприятиме більш емоційному сприйняттю історії, а сухі факти відійдуть на другий план.

Тиха вуличка старої Умані. Цегляний будиночок зі старосвітським ганком – влітку його густо заплітає дикий виноград. Грядочка для квітів. Це рідний дім Надії Суровцової, де випало їй провести початок і кінець довгого, незвичайного, яскравого і трагічного життя. Нині на свіжопофарбованій стіні з'явилась табличка “Музей-квартира громадської діячки письменниці Надії Суровцової” [2].

1957 рік – це рік, коли після тридцятилітнього заслання в Умань повернулася Надія Віталіївна Суровцова. В Умані працювала над історією парку “Софіївка”, на громадських засадах працює при місцевому краєзнавчому музеї, допомагає у створенні виставок народної творчості, разом з О. Діденко, В. Стефановичем, П. Чайкою, М. Бажаном, Ю. Смоличем, П. Троньком сприяють реставрації під картинну галерею костелу, збирає матеріали про видатних людей Уманщини спільно з М. Комарницьким, історію рідного краю. При АН УРСР Н. Суровцова працює над історичними матеріалами. У Польщі кількома тиражами виходить її дослідницька праця (книжка) про відносини між царською Росією і Польщею на переломі ХVІІІ – початку ХХ століття і життя Софії Главані-Вітт-Потоцької [5]. Її спроба повернутися до літератури при житті не здійснилася. Підготовлена збірка новел “По той бік” (1958) була повернена видавництвом “Радянський письменник” як “чужда соцреалізму”.

Уманські пенати Надії Суровцової стали справжнім духовним осередком, куди злітали листи з усієї України та з-за

Надія Суровцова, 1956 р.

кордону, куди з'їжджалися однодумці, яких об'єднувала атмосфера трьохкімнатного будиночка на Коммолоді 6, вабила особа його господині. Художники й скульптори (О. Кульчицька), архітектори, реставратори та композитори (Л. Скорик, М. Скорик), археологи й історики (В. Кропоткін, Я. Дашкевич, Л. Проценко, І. Бутич), літературознавці й лінгвісти (Е. Груніна, М. Острик, Ф. Сарана, М. Коцюбинська), поети, письменники (М. Бажан, Ю. Смолич,

В. Губенко, П. Тичина), громадські діячі (І. Світличний, Н. Світлична, В. Нікіпелов, Л. Падун-Лук'янова та інші – ті, хто приїздив до міста в 50 – 60-х рр. ХХ століття, вважали за честь відвідати Надію Віталіївну [3, 21].

Одразу виникає запитання: до Умані приїздили надзвичайно різні люди, то як вдавалося Надії Віталіївні збалансувати, урівноважити погляди націоналістів (Галини Дидик, Катерини Зарицької, Дарини Гусяк) і комуністів (Юрія Смолича, Миколи Бажана, Павла Тичини, Михайла Острика); колишніх в'язнів радянського режиму (Миколу Шрага, Надію Мудру, Олену Степанів) та завзяту молодь шістдесятих (Михайлину Коцюбинську, родину Світличних, Ларису Скорик)?

Мало чи не всі респонденти сходилися в одному: внутрішній такт, почуття міри, духовна збалансованість господині слугували тим невидимим бар'єром, тією межею, за яку соромилися переступати її гості [10].

Красномовно звучать і зауваження Романа Корогодського: "Умань перетворилася на Мекку – туди їздили "батьки і діти" українського Відродження", але "...шістдесятники мали свою компанію, наші класики – свою" [4, 136].

Наприклад, Катерина Олицька (сестра чоловіка Надії Суровцової Дмитра Олицького), яка довгий час проживала разом з Надією, згадуючи про становище в своїй родині після лютневої революції, писала: “В нашій сім’ї зійшлися представники всіх точок зору. Батько, виходячи зі своїх народовольних переконань, симпатизував есерам. Мати вступила в партію соціал-демократів. Старша сестра стала більшовичкою. Я – есерка. Аня заявила, що якщо вже неодмінно треба зробити вибір між різними громадськими течіями, то їй симпатичніші за інших анархісти. Вдома в нас постійно йшли сперечання, які переходили в бурхливі сцени” [9, 61]. Найцікавіше з всієї цієї ситуації те, що між Н. Суровцовою (націонал-комуністкою) і К. Олицькою (есеркою) ніколи не виникало конфліктів на ідеологічному підґрунті, що черговий раз доводить унікальність вміння Н. Суровцової встановлювати контакти з людьми різного світогляду і переконань.

Після державного перевороту, який довів до усунення Микити Хрущова, політичний клімат навіть у далекій від центрів Умані почав погіршуватися, що й вдарило, в першу чергу, по салоні Надії Віталіївни. Справа в тому, що в уявній книзі відвідувачів найбільше місця зайняли б колишні

Меморіальний музей-квартира Надії Суровцової в Умані

політичні в'язні різних напрямів та кандидати на новітніх політичних в'язнів. Уманський салон, де опозиційна молодь (“шестидесятники”) могла не лише побачити дуже живу й активну немов реліквію часів Української революції та часів українізації 20-х рр. ХХ століття, не тільки обмінятися думками, не лише передати самвидав, але й дістати пораду та навіть здобути певний політичний досвід, став сіллю в оці. Атмосфера уманських розмов ставала загрозливою і, як здавалося окові, що наглядало, та вухові, яке підслуховувало, загрозливою. Тим більше, що Надія Суровцова користувалася великим авторитетом в Умані та поза Уманню. Надію Віталіївну облутували інформаторами, донощиками, сіткою пліток, підозр – все робилося для того, щоб зменшити доступ людей до неї і зменшити її духовний вплив [1, 560–561].

Крім того, Богдан Данилович Черномаз, історик, відвідувач “уманського салону” із 1966 року до арешту в 1972 році, говорить: “Дім Суровцової був під постійним наглядом, прослуховувався, тому відвідувачі придумали вести дискусію у вигляді переписки (за словами Богдана Даниловича предметом дискусії найчастіше виступала історія України), після закінчення якої папір спалювали...” [9].

Бажання закрити салон Н. Суровцової і вилучити її спогади призвело до багаторазових обшуків у 1972, 1977, 1979, 1981, і не лише в Умані, але й у Києві та Львові. Таким чином салон перестав існувати. Що ж до спогадів, то цю проблему Надія Віталіївна розв'язала в 1970-х, відкривши два фонди (в Центральному державному архіві та відділі рукописів ЦНБ Академії Наук УРСР), куди й помістила свої спогади [6, 765].

На наш погляд, саме кмітливість Надії Суровцової і врятувала для нас дослідників вже надрукованих “Спогадів” величезну кількість цієї цікавої, місцями колоритної, а місцями безцінної для історії інформації.

Таким чином, на прикладі діяльності Надії Суровцової ми можемо зробити наступні висновки: по-перше – в місті Умані у другій половині ХХ століття активно розвивалася красназнавча та літературна діяльність; по –друге – уманські дисиденти стали активними учасниками боротьби за ідею незалежності;

по-третє – Надія Суровцова як високоосвічена жінка та активна громадська діячка з європейською освітою стала натхненником уманських дисидентів у їх боротьбі за незалежність України. Адже для дисидентів комуністичного режиму оселя Суровцової в Умані стала місцем паломництва... Тут жевріла і розгорялася ідея Української держави, і хоча наша героїня не дожила до її проголошення, але за правом усього свого життя була однією з будівничих.

1. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція “Піраміда”, 2007. – 808 с.
2. Даниленко О. “Уманський салон” Надії Суровцової // Черкаський край. – 2005. – 14 грудня.
3. Коцюбинська М. Під осінь воно видніше... // Бібліотечка “Україна”. – № 37. – С. 19–21.
4. Корогодський Р. Природа доброти й сподівання // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78. – С. 135–143.
5. Калюжний Д. Свідок і учасниця історичних подій // Уманська зоря. – 1990. – 28 грудня.
6. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 2. – Харків: Права людини, 2006. – 504 (517 – 1020) с.
7. Синицький, П. Е. “Спогади” Надії Суровцової (1896-1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років / П. Е. Синицький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (гол.) [та ін.]. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 307–322.
8. Чорномаз Богдан Данилович [Інтерв’ю із Чорномазом Б. Д. від 05.03.2012].
9. Шевченко О. Надія Віталіївна Суровцова та її соратниці в міжнародному жіночому русі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – №87-88. – С. 60–62.
10. Якименко Л. Боротьба з дисидентством в УРСР та Надія Суровцова [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/978-966-492-209-5/29.pdf>

Н. Ф. Левченко

ЯКІВ БРЮХОВЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДИВОКЕРАМІКА

Кераміку або гончарне виробництво відкрила людина новокам'яного віку, яка жила в печерах. Важко сказати, який матеріал зробив більший внесок у розвиток людської цивілізації, аніж звичайна глина. Випалена ж глина або кераміка може безпідставно вважатися і найдавнішим штучним матеріалом в історії людства. Недарма ім'я першої людини – Адам – означає "зроблений з глини". Найдавніша відома нам бібліотека – з глини також, а в Месопотамії з глини виготовляли навіть цвяхи.

Серед палітри народних ремесел краю яскраво виділяється гончарство., яке на початку ХХ століття було представлене майже десятком самобутніх осередків. Так, наприклад, керамічний посуд робили майстри Цвітної – 25 дворів, Полуднівки – 3, Голоківки – 3, Івківців – 2 та в Суботові, де був зареєстрований 1 гончар. Проте відомості явно применшені, бо в них обійдено тих майстрів, які не сплачували податку (Наприклад, у Цвітній гончарів було 200) [5, 79].

Повнокровно функціонували різні гончарні осередки, але "такі, як Голоківка, Сунки, Романівка, Гнилець стали значними центрами виробництва кераміки" [4, 93].

Місцеве гончарство базувалось на основі сприятливих природних умов: широка розповсюдженість покладів гончарної глини, достатньо велика глибина залягання. Все це сприяло становленню в селі Голоківка центру фляндрованого керамічного розпису другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.

Фляндрівка – специфічна система орнаменту в українській народній майоліці, що одержується певним способом при нанесенні фарб на сирий гончарний виріб [1, 1326].

Документальні джерела розповідають, що "местные мастера П. Коваль, П. Зинченко, Н. Брюховецкий расписывают здесь посуду способом фляндровки. Темно-красные и зеленые краски нанесенные на желтый фон, создают радостное для восприятия зрелище" [12, 88].

Н. Брюховецький створював посуд, “який відзначався особливою витонченістю фляндрованого розпису, якістю барвників і поливи” [9, 257].

Головківські миски Н. Брюховецького, П. Зінченка, П. Ковалю, які зберігаються в державному музеї українського народного декоративного мистецтва “дають досить повну картину місцевого розпису 30 – початку 60-х рр.” [2, 162].

Гончарні вироби П. Зінченка та І. Атамася з унікальними розписами зберігаються в Київському і Львівському музеях народного мистецтва [11, 4]. Також головківські миски є не тільки в музеях України, а й за кордоном – Кракові та Угорщині [8]. Серед місцевого населення є легенда, яка розповідає, що наприкінці XVII століття на замовлення польського королівського двору в Головківці було виготовлено столовий сервіз на 250 персон і волами відправлено до Польщі. Далі він, як королівський дарунок, потрапив до Франції. На цьому його слід загубився, але слава про головківську кераміку прокотилася по всій Європі.

Відомо, що на початку 1930-х років у селі Головківка при колгоспах імені Будионного та Жовтневої революції діяло дві гончарні майстерні. Для виконання норми кожен майстер мав зробити так званий гончарський десяток, до якого входила певна “кількість мисок одного виду: “шестірка” (60 шт.), “п’ятірка” (50 шт.), “четвірка” (40 шт.). Одного дня гончар робив миски одного виду, другого – іншого. За норму зараховувалося два трудові дні” [4, 100].

За посуд виготовлений в колгоспних гончарнях грошей не платили, тому це призвело до виготовлення неякісних гончарних виробів.

Майже весь посуд головківські гончарі продавали за півціни скупникам, які вивозили його на Кіровоградщину, Херсонщину, Миколаївщину, а також на Полтавщину [2, 161].

Основою головківської кераміки є миска (глина за якістю мисочка), але також гончарі виготовляли горщики, тикви, ринки, макітри, глечики. Розпис фляндрівки здійснювали на гончарному крузі по сирому, але підв’яленому черепку.

Для декорування виробів застосовували два види ангобного розпису: монохромний (однобарвний) та поліхромний. Головна ознака поліхромного ангобного розпису полягала у компуванні патьоків білої, коричневої та зеленої глини на червоному, рідко білому тлі, внаслідок чого вони ставали основним декоративним мотивом. Фляндрований підполивняний розпис включав у себе поєднання ангобного декору з наступним покриттям прозорою поливою.

Прозора полива робила кольори насиченими, проникаючи в пори ангобу (по принципу лакування дерева), захищала декорування від передчасного старіння або обсіпання і, нарешті, робила кераміку водонепроникною.

Серед основних композицій головківського розпису можна виділити три основні групи:

- I – горизонтальні смуги – косиці та квіти в середині мисок (за рахунок різної кількості, різного поєднання);
- II – миски, прикрашені групами нерівних стопчиків або спускавок (розміщені кількома групами);
- III – миски, на яких поєдналися два перших орнаменти.

Для продовження своєї справи гончарі набирали учнів на навчання. Спочатку учні заготовляли дрова, носили глину, молотили жорнами фарби. З часом їх навчали формувати, розписувати і випалювати посуд. Таке навчання продовжувалось кілька років, поки учень не стане майстром. Крім того майстрами ставали діти з родин гончарів, де справа традиційно передавалася від батька до сина.

З початком 50-х років минулого століття гончарний промисел села Головкивка занепадає і практично зникає. Воскресити його вдалося лише через багато років. І ця почесна місія випала на долю Якова Михайловича Брюховецького уродженця села Головкивка Чигиринського району, який був продовжувачем славного роду гончарів. Майстерності вчився в батька і так справи пішли у сина, що незабаром, як це й повинно бути, випередив уміння учителя.

З раннього дитинства син Яків був залучений до батьківської справи, допомагав виготовляти глиняний посуд. В 13 років

почав молоти фарби та готувати поливи. В 14 років сів за гончарний круг та почав виготовляти спочатку покришки, потім – миски, горщики. Уже з 15 років Яків виготовляв добротний посуд, пригожий для продажу на ярмарках. Природний розум, неабиякий хист, велика працьовитість, наполегливість привели його до високого рівня майстерності. Він робив дуже гарні миски й красиво їх розписував. Мріяв про власну гончарню, планував продовжити батьківську справу. Але тоді не судилося втілити в життя задуми.

Яків Михайлович Брюховецький

Після служби в армії, працював на шахті в Донбасі, потім у рідному селі в колгоспі. Його життя було схоже на коловорот гончарного круга. Але не могли в ньому не озватися батьківські і всіх предків гени, не покликати в минулі і нові дороги.

І вирішив Яків Михайлович відродити унікальний і неповторний гончарний промисел. Побудував піч у садку, за хатою, посуд виготовляв у хаті, а потім випалював у печі [7]. Нову справу було нелегко починати, не знайшовши жодного нащадка відомих гончарних родин, які б підтримали його, перестав виготовляти посуд.

Пройде багато часу, перш ніж Яків Брюховецький повернеться до улюбленої справи. В Гололівці у 1980-х роках вирішили відродити давній гончарний промисел. В сільській школі відкрили клас для навчання гончарному ремеслу. Яків Михайлович був останнім гончарем із великої плеяди майстрів колись відомого гончарного осередку Наддніпрянщини, саме тому запросили його викладати в школу [7]. І почав він вчити дітлахів прадавньому гончарному ремеслу. Але це тривало

недовго, через кілька місяців роботи – клас закривають. І знову майстер залишається сам.

У 1989 році було створено Чигиринський державний історико-культурний заповідник з метою відродження історико-культурної спадщини українського народу. Потім виникла ідея відродити головківську кераміку. Завдяки зусиллям О. М. Дубового та В. І. Полтавця, які зуміли переконати Якова Брюховецького і він почав працювати в Голоківці, потім в Чигирині [8]. З 1990 року Яків Брюховецький – молодший науковий співробітник заповідника [10].

Майстер працював в майстерні заповідника над відродженням головківського фляндрованого підполив'яного розпису. Із дня в день, із місяця в місяць – працював Яків Михайлович за гончарним кругом. Сотні, тисячі різноманітних виробів створив він за 15 років праці в заповіднику. Але найбільше його душа лежала до мисок і тарілей.

Красу дивовижних творів майстра потрібно показувати людям, щоб вони оцінили її. Яків Михайлович бере участь в різних обласних і всеукраїнських виставках декоративно-прикладного мистецтва, де оцінили його труд і визнали переможцем. Він нагороджений дипломом Всеукраїнського симпозиуму “Бубнівська кераміка – 2000” [15] та дипломом I ступеня громадської організації “Фонд Івана Гончара” [16]. Лауреат премії імені Д. Щербаківського [17], а в 2001 році йому присвоєне почесне звання “Заслужений майстер народної творчості України” [18]. Красу його творів визнали і за кордоном, він став переможцем IX Міжнародного фестивалю мистецтв “Слов'янський базар у Вітебську” [19].

Завдяки таланту майстра в Чигирині відбувся I Всеукраїнський молодіжний симпозиум гончарного мистецтва “Чигирин – 2003”. Під час якого патріарх головківського гончарства ділився досвідом з молодими гончарями [14, 28].

Основною формою збереження національних традицій ремесла є передача досвіду своїм учням. Разом з Яковом Михайловичем в заповіднику працювали його учні: І. Кривенець та С. Комар.

Так, С. Комар, до знайомства з майстром, справ з глиною не мав. Але побачивши Якова Михайловича за гончарним кругом, не міг залишитися байдужим до гончарного промислу. Маючи талант від Бога майстер навчив не тільки робити миски, але й вкладати душу в кожен свій виріб [6].

Під час Другого Всеукраїнського молодіжного симпозіуму гончарного мистецтва “Чигирин-2004” учні добре представили свою мистецько-прикладну школу [3, 20]. На заключну виставку вони виготовили цілі розсипи гончарних шедеврів і стали переможцями різних номінацій.

Гончарний круг, наче магія, зачаровував Якова Брюховецького, він линув в інший світ де був тільки він і його твір [6]. Любив ліпити миски із головківської глини, змішуючи її з глеєм [6].

Виготовляв миски на гончарному крузі, витягуючи його руками та дерев'яною дощечкою. Руки гончар постійно змочував водою, зрізав готові миски з круга металевою стрункою, обережно підіймав та ставив сушитися.

Всі миски гончаря належать до круглобоких, так званих простих. У них потовщені й трохи вивернуті назовні вінця, завжди прикрашені кривулькою. За розмірами миски були різноманітні, в основному він робив миски та мисочки, рідше – великі. Полумиски та декоративні тарелі, які є різновидом мисок, були різні за розмірами. Різними за розмірами були макітри та глечики, тикви.

Всі глечики біло-глиняні та полив'яні з ручкою та покришкою, зсередини вкриті білою поливою. Тулуб прикрашений зображенням у вигляді рослинного або геометричного орнаменту. Всі макітри з кришками, але різні за кольором: світло-червоні, жовті, білі, прикрашені геометричним орнаментом та хвилястою лінією. Дуже цікавим є орнамент у вигляді ком.

Розписувався посуд на гончарному крузі по вологій поверхні перед першим випалом. Для розпису використовував майстер як сучасні штучні барвники, так і традиційні.

Випалювався посуд двічі: спочатку добу після висушування, а потім, після облиття поливою.

Особливістю кераміки Якова Михайловича був фляндрований підполів'яний розпис, який відомий особливою витон-

ченістю, чіткою і збіраною композицією. Він любив залишати вільні місця, щоб кожен орнамент був виразнішим. Фляндрування – це спосіб декорування посуду, який наносився різком.

Головківська миска має 3-ярусну орнаментальну композицію (вінця-стінки-дно).

Композиція розпису мисок завжди центральносиметрична. Будується вона або на чергуванні окремих орнаментальних мотивів, що повторюються від 4 до 8 разів, або у вигляді досить широкої смуги суцільного орнаменту посередині стінок чи під вінцями.

Вивчення орнаментальних мотивів мисок Якова Брюховецького свідчать про те, що майстер використовував одночасно від трьох до семи різних елементів розпису. При цьому композиції виходили вкрай різноманітні й дивовижні.

Як правило, малюнки на тлі мисок гончаря чергуються: квіточки з косицями, спускавки з рослинними доріжками. Їх завжди майстер малював контрастними фарбами. Наприклад, на білому тлі чергуються зелений з червоним кольором, на червоному – зелений з білим, на зеленому – білий з червоним. Квіточки, віночки завжди мали змішаний колір – біло-зелений, зелено-коричневий, біло-коричневий. Найулюбленішими у Якова Михайловича були миски з різноманітними відтінками червоного та коричневого кольору, на якому він робив орнамент відповідно білого та зеленого кольору.

Майстер оздоблює візерунками лише стінки мисок. На денці, підкреслюючи глибину миски, завжди проводить кілька спіральних ліній (білі на червоному і коричневі на білому тлі), поверх яких часом малює дужки квасольок.

Серед основних композицій головківського розпису Якова Михайловича Брюховецького можна виділити декілька основних груп.

Перша група мисок двох кольорів: червоного та білого, які прикрашені по вінчику хвилястою білою та прямою зеленою смугою, зсередини – стилізоване зображення колосків та віночків червоного та зеленого кольорів. На дні – червона або біла спіраль (фото 1).

Друга – миски червоного та білого кольору, по вінчику хвиляста червона та пряма зелена смуги, зсередини червона хвиляста смуга, яка переходить в зелені спускавки, по денцю червона спіраль.

Спускавки – загальнопоширений мотив фляндрованого розпису. На мисках крапля фарби пущена згори не зустрічає ніякої перепони, тому довжина спускавок ніколи не буває однаковою.

Третя – миски білого кольору, по вінчику хвиляста червона та пряма зелена смуги, зсередини стилізоване зображення віночків та дерев червоного та зеленого кольорів, по денці – червона спіраль, яка перетинається широкими смугами.

Полумиски червоного кольору декоровані орнаментом з трьох ярусів: верхній – зелена та біла хвиляста смуги; середній – на білому фоні колоски та віночки; нижній – віночок в обрамленні смуг (фото 2).

Дуже цікаві декоративні тарелі настінні. В середині дві смуги зеленого та коричневого кольору косівського орнаменту розділені між собою білою смугою, в центрі якого зображено барельєф Богдана Хмельницького або Тараса Шевченка (фото 3).

Подивившись на гончарні вироби майстра, ми бачимо витончений смак, високий мистецький рівень. Елементи орнаменту, які зображені на виробах, передавалися із покоління в покоління та відображали естетичні смаки, світогляд українського народу. На питання чому він малює такий орнамент Яків Михайлович відповідав: “Я ніколи не замислююся над тим, що

Фото 1

Фото 2

Фото 3

малюю на своїх мисках, елементи і композиції виникають самі із душі і серця... Як тільки я бачу глину, як тільки мої руки торкаються її, я ніби переносюся в інший світ, де панує мудрість і спокій, краса і прадавній народний дух. І руки самі витягують на гончарному крузі ту чи іншу форму, самі розписують миски тим чи іншим орнаментом..." [13, 21].

Дотримуючись традицій головківського розпису Яків Михайлович використовує три основні кольори – білий, зелений, та різновиди червоного. Білий колір символізує чистоту, світло, зелений – природу, рослинне життя, родючість землі; червоний – кохання, страждання. Ці традиційні кольори та елементи розпису відомі з давніх давен, з глибокої пам'яті, яка зберегла їх первісний зміст та значення.

Відроджена головківська кераміка Якова Брюховецького вражає своєю свіжістю, надзвичайною різноманітністю і не залишає байдужим кожного хто її побачив. Завдяки таланту і вмінням майстра у нас є можливість побачити диво-кераміку.

Гончарство – багатотисячне ремесло. ...Кожний твір, народжений на гончарному крузі або в руках гончаря, – єдиний, неповторний. Він промовляє до нас образною мовою наших прадавніх співвітчизників, не дає загинути традиції – тій живій ниточці, що єднає нас з нашою минувиною. Ось чому гончарний круг не повинен зупинити свій біг, доки на нашій землі буде глина.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "ПЕРУН", 2003. – 1425 с.
2. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. – Київ: Мистецтво, 1974. – 190 с.
3. Другий всеукраїнський молодіжний симпозіум гончарного мистецтва Чигирин. – 2004: Альбом-каталог / Авт.-упоряд. Є. Шевченко. – К.: Народні джерела, 2005. – 48 с.
4. Корнієнко М. Деякі аспекти побутування домашніх промислів та ремесел на Черкащині в 1920–40 роки // Родовід, число 2(16), 1997.

5. Лашук Ю., Полтавець В. Бути чи не бути заповіднику в Чигирині // Жовтень. – 1988. – квітень – №4 (522).
6. Матеріали польових досліджень автора. – Записано від Комара Сергія Васильовича (1965 р.н.), який проживає в с. Галаганівка Чигиринського району. – Квітень 2008 р.
7. МПДА. – Записано від Корхової Марії Іванівни (1951 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл. – Квітень 2008 р.
8. МПДА. – Записано від Полтавця Василя Івановича (1952 р. н.), який проживає в с. Стецівка Чигиринського р-ну. – Квітень 2008 р.
9. Мистецтво України: Енциклопедія в 5 т. – К. – 1995. – Т.1.
10. Наказ №5 від 1.06.90 р. по НІКЗ "Чигирин".
11. Народні умільці//Черкаська правда. – 1959 р. – 14 лютого №38 (1544).
12. Народные мастера Приднепровья / Белич В. Я. – Днепропетровск: Промінь, 1978. – 112 с.
13. Нераденко Т. М. Останній гончар із Голоківки та його диво-кераміка. – Черкаси, 2007. – 29 с.
14. Перший всеукраїнський молодіжний симпозіум гончарного мистецтва Чигирин – 2003: Альбом-каталог / Авт.-упоряд. Є. Шевченко. – К.: Народні джерела, 2004. – 46 с.
15. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/20 ПП-3140.
16. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/11 ПП-3131.
17. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/3 ПП-3127.
18. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/1 ПП-3126.
19. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/19 ПП-3139.

Ілюстрації

1. Фото. Фонди ЧНІКЗ Нд – 2491.
2. Фото. Фонди ЧНІКЗ ДПМ – 480 КВ-9171/155.
3. Фото. Фонди ЧНІКЗ ДПМ – 508 КВ-9171/183.
4. Фото. Фонди ЧНІКЗ ДПМ – 522 КВ-9171/197.

Л. І. Титаренко

ЯБЛУКА ШЕСТОПАЛОВОГО САДУ

Поруч із київським шляхом у розлогих садах на берегах побратима Дніпра — тихоплинного, ніби й некрасивого назвою, але красивого чистими водами — Гнилого Тікича розляглося прадавнє село Мурзинці. Із заходу воно захищене Губським лісом. Повз нього ще 1654 року проїздив антіохійський патріарх Макарій до Лисянки і бачив, як визволена країна козаків оживала. У подорожніх записках його племінник Павло з Алетто зазначив, що в лісі люди вирубували дерева цілодобово, їх було дуже багато: «Вони численні, як мурахи, і незліченніші за зірок». Краса природи не марніє і через віки. Вона така розкішна і приваблива й донині.

Повернувся з духовного забуття

У цих квітучих пенатах народжуються й талановиті постаті, що уславлюють свою батьківщину. Саме таким був і Матвій, тринадцята дитина в козацькій родині Михайла та Ялини Шестопалів. Батько помер, коли хлопчику йшов другий рік, а мати жила і тримала в руках свою «ватагу» за чоловіка ледь не до ста літ.

Матвій Шестопал

Козацькому ж роду, як мовиться, немає переводу.

...Ось ми разом із моїм колегою, дніпропетровським журналістом Михайлом Скориком, київським художником Олександром Фисуном та заслуженим працівником культури України, директором Тальнівського музею історії хліборобства Вадимом Мициком стоїмо перед меморіальною дошкою, яка нещодавно встановлена вдячними учнями на приміщенні Мурзинецького сільського клубу. До односельців ніби повернувся їхній славний земляк — із відкритим мужнім поглядом, мудрим чолом, воїн-фронтовик, колишній декан факультету журналіс-

тики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, публіцист і письменник, педагог і патріот України, кандидат філологічних наук Матвій Михайлович Шестоपाल...

Повернувся до рідного краю із духовного забуття з палкою любов'ю до України, до рідного народу — як ерудований вчений, висококваліфікований викладач, чесний журналіст, що став для журналістських поколінь взірцем мужнього громадянина, борця за правду і справедливість. Його знаменитий афоризм про те, що «журналіст має бути бійцем, а не лакеєм», мав би стати одним із дороговказів для журналістської молоді. Ще зберглося й приміщення колишньої сільської семирічної школи, де навчався Матвій Шестоपाल. Щоправда, учні там давно не сидять за партами, бо їздять за знаннями до сусіднього села Неморож. Ми познайомилися із єдиним нині в селі носієм прізвища Шестоपाल — його племінником Григорієм Пилиповичем Шестопалом, неговірким і втомленим працею, але з доброю пам'яттю про своє родове коріння.

«Мою милу голубооку Україну розіп'яли»

У книзі мемуарів “Люди. Годы. Жизнь” Ілля Еренбург згадує: *“Приведу отрывки из письма, написанного мне в сентябре 1942 года фронтовиком капитаном Шестопадом, оно у меня сохранилось: “У меня пропали жена, ребенок (говорю, как о вещи, «пропали» — люди в оккупированных краях пропадают хуже вещей). Мою милую голубоглазую Украину распяли паскудные немцы... Никогда я так не дрожал за судьбу своего отечества, как теперь... Только и слышишь, что отошли на новые рубежи, что враг теснит наши войска... Когда мы кончим войну, помоем руки и сядем судить, кто что сделал для того, чтобы спасти страну, вспомним тех, кого нужно вспомнить и кого следует жестоко высечь за нерадивость или жульничество... Возможно, печатать старалась учить общество на хороших примерах, а получалось, что в нашей социальной жизни ни сучка, ни задоринки. Дорого нам обходится эта дидактика! Сталин бьет в набат. Газеты не преминут сейчас же поднять шумиху, сделать из этого очередную кампанию. Успокоить себя и других прежде даже, чем кончится “историческая” кампания. Они ведь кричали: “Не забывайте мудрых исторических слов сверхгениальнейшего (это*

обязательно, хотя в этом меньше всего надобности) Сталина. Но наша граница на замке, ее надежно защищают верные часовые и т. д.". Это же самоубийство!.. В общем, многое мы делали плохо и за это сейчас отдуваемся. Я думаю, что не только мы немцам мозги вставим, но и некоторым нашим. Война нас многому научит... Не знаю, дожил ли капитан М. Шестопал до наших дней".

Автор тих сміливих думок не лише дожив, а у вічність увійшо своїм подальшим мужнім життям і творчістю.

За словами українського поета Бориса Олійника, саме Матвій Михайлович був улюбленцем студентства і предтечею явища; відомого як шестидесятництво, і дух його усвідомленого українства сприяв появі таких гучних імен випускників журфаку, як В'ячеслав Чорновіл, Василь Симоненко, Дмитро Степовик, Микола Сом, Вадим Пепа, Степан Колесник, Вадим Крищенко, Микола Шудря, Дмитро Онкович та інших. За свою патріотичну позицію в 1965 р. його звинуватили в українському буржуазному націоналізмі й позбавили права на викладання історії зарубіжної преси на факультеті журналістики.

Студенти встали на його захист із відомою заявою, що коли доцента Шестопала буде увільнено з факультету, то всі, по нижче підписалися залишать університет. 67 студентів з 125 поставили свої підписи. То був перший у повоєнні роки студентський "бунт", який перелякав не лише керівництво університету.

Партійні органи намагалися закрити факультет. Доля доцента Шестопала стала типовою для шестидесятників: безробіття, заборона викладати за фахом, заборона друкуватися. Проте він писав у шухляду, і вже після його смерті були надруковані відомі дослідження "Скільки років українцям", "Євреї на Україні", аналіз історичних романів Павла Загребельного "Літературні кізяки на дорогах історії" та інші.

Назвав сина іменем Учителя

Нинішнього року Матвієві Михайловичу виповнилося б 95 років. Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка відзначає цю річницю. У травні на стіні інституту урочисто відкрито барельєф на честь колись опального викладача. До початку нового навчального року на Алеї Шестопала, що відкрита ще 2008 року на подвір'ї Інституту журналістики, з'явиться і меморіальний камінь, який з

ініціативи Михайла Скорика виготовили дніпропетровські майстри-різьбярі. До слова, мій колега з побратимами доклав також чимало зусиль, щоб упорядкувати могилу М. Шестоपालа та встановити на ній новий пам'ятник.

— Ще замолоду моє захоплення й повага до вчителя були такими щирими і глибокими, — каже Михайло Тихонович, — що свого сина ми з дружиною назвали його ім'ям. У листах до нашої родини Шестоपाल за це подякував. Тепер Матвій Михайлович Скорик допомагає мені проводити заходи із вшанування пам'яті про незабутнього декана журфаку..

На цьогорічний день народження М. Шестоपालа, повідомив Михайло Тихонович, заплановано провести всеукраїнську науково-практичну конференцію. З цієї нагоди в “Українській літературній газеті” член оргкомітету з відзначення 95-річчя ученого доцент Інституту журналістики, кандидат історичних наук Іван Забіяка опублікував статтю “Друге життя Матвія Шестоपालа. Яке воно?” Є в ній і такі рядки: “Тривалість фізичного життя людини залежить від її стану здоров'я. Тривалість духовного — від того, скільки часу пам'ятають цю людину. Банально, але факт: М. М. Шестоपाल — поки що єдиний викладач факультету/ інституту журналістики, якого майже через 50 років від часу звільнення з університету не лише пам'ятають, а й, вшановуючи, роблять так, щоб ця пам'ять передавалася майбутнім поколінням.

Щороку 7 листопада, в день його народження, збираються біля могили ті, хто ще може доїхати, дійти, і вшановують пам'ять свого Великого Вчителя, Педагога”.

Думається, що й земляки незабутнього Матвія Шестоपालа приєднаються до відзначення 95-х роковин від дня його народження. Зокрема, управління культури Черкаської облдержадміністрації, науковці та студентство, спілчанські організації журналістів, письменників, майстрів образотворчого мистецтва не залишаться осторонь цієї патріотичної справи, щоб долучитися до увічнення пам'яті про видатного, сина Шевченкового краю, талановитого педагога, невпокореного борця за правду, національну гідність і гордість, українського патріота Матвія Шестоपालа.

ПОЕТИЧНИМ РЯДКОМ

М. І. Борщ

КОЗАЦЬКА ДОЛЯ

(Уривки з поеми, присвяченої Івану Богуну)

О, Богуна не може не згадати
Монастирище в ці зимові дні,
І Вінниця, і Умань, і Охматів,
І Берестецький липень на коні,

Його неперевершені фортеці
І недоступні крижані вали...
Можливо, він до нас ще відгукнеться.
Як не сьогодні, то тоді коли?

Ти чуєш, славний лицарю, Іване?
Це ми – твої удячні земляки,
А не забуті правнуки погані,
Які усе робили навпаки.

Прийди до нас і дай святу нам раду,
Як Україну вивести з біди,
Як домогтись у власній хаті ладу,
Ступить на шлях, яким ти сам ходив.

Свій дух козацький нам даруй, Іване,
Вкраїні нині твій потрібен хист,
І мудрість, і розсудливість Богдана,
І гетьманських указів падолист...

Іван Богун

Рік Богуна (1653)

Вже перший жайвір пісню заспівав,
І березень послав дзвінкі струмочки.
Чарнецький в селах хижо лютував,
Трощив, палив містечка й хуторочки.

Проти шаленства й досвіду його,
Назустріч щастю і його везінню
Богдан послав полковника свого –
В козацьких душах запалить вогонь.
Хоч мало сил – та хитрість є
й терпіння.

Здалися Липовець, Погребище, Прилуки.
Монастирище кличе, – там вали,
Там відіб'ють жовнірам закаблуки,
Там можна ляську голову схилить.

Монастирище обнялось валами,
Ровами, частоколами, свинцем.
На всі ключі зачинено всі брами,
Їх ні мечем не взять, ні гаманцем.

Спішить Стефан сьогодні зліший біса.
Його зусилля всі були дарма.
А на валу – Богун хитріший лиса.
Він мудрим оком поле обійма.

Йде березень. Сьогодні двадцять перше.
Протриматись добу ще б хоч одну..
Дрозденко впав... Та дню чоло утерши,
Дорогу хутко вечір перетнув.

Морозний ранок руки людям млоїв.
Хоробрість, хитрість вийшли на вали.
Богун стояв із луком і стрілою.
Чарнецькому підходу не дали.

Він вихором крутивсь на полі бою.
В атаку вів розбуджені полки.
Він щогодини наступ двоїв, двоїв.
Та влучно цілять наші козаки.

Латали несподівані прориви.
Полковник все і всюди помічав.
Де в козаків не вистачало сили,
Він підставляв могуть свого плеча.

Стріла таки зробила чесну справу:
Стефана вже душила власна кров.
За всі гріхи отримав той по праву.
Спинивсь шалений наступ хоругов.

Але за мить – кінноти чорні хмари.
"А-л-ла, а-л-ла", – шалений крик лунав.
Завило панство: "З тилу йдуть тата-а-ри!".
А то сіяла шабля Богуна.

Спинилась шляхта в паніці й у злості.
За мить вона помчала навтьоки.
А козаки полощуть польські кості,
Ворожі переслідують полки.

Всього, мабуть, не можна описати.
А чи колись настане кату суд?
Везуть його до Ковеля спасати,
І страх і сором королю везуть.

Король скипів: "Це як?.. Нерівні сили?..
Що-о, за Стефана зліших не було?..
Вас козаки, як місиво місили!
Це ж треба в бруд упасти чолом!"

Розбурхані підскакують магнати:
Настільки менше сил у Богуна,
А зміг добірне військо розігнати.
Невже забрала розум їх війна?

Богдан, дізнавшись про успішність бою,
Сміявся, ледь не падав із стільця...
Та рано ще було складати зброю,
Гасить козацькі душі і серця...

Монастирище, низько поклонися
Тим, хто навалу ляську переміг.
Другий Богун на світ ще не з'явився.
І світ іще не ліг йому до ніг.

Та вже лунало з Великого Лугу:
– Пу-гу...
Пу-гу...

Зустріла Умань затишком й достатком

Тріщить, вирує в полум'ї Брацлава.
З усіх боків шляхетським духом тхне.
Вона того назавжди вознеславить,
Хто на її свободу зазіхне.

Богун чатує в місті на сторожі.
В тісній фортеці Божа благодать...
Її оточать так полки ворожі,
Що й руку буде нікому подать.

Єдиний зиск – топтати шлях на Умань.
Там є вали, й фортеця – хоч куди.
Пробач, Брацлаво, що таке надумав,
Та рятуватись треба від біди...

...Зустріла Умань затишком й достатком.
Дух Богунова мудрість підніма.
Вже вал покритий кригою, мов гатка.
Ні входу в нім, ні виходу нема!

Усе готове до початку бою.
І враз ворожі ринулись полки.
Атаку їхню дужою рукою
Спинили незворушні козаки.

Удень крутились шляхтичі, мов круки,
І вибухали ядра у ровах.
Зазнали ляхи розпачу і муки.
Ніч принесла в траншеї шляхті жах.

Кипіли з люті ляхи і татари.
До Умані не знайдено ключі.
Бив переможно вітер у литаври.
Безсонну ніч тривожили сичі.

І чулось із Великого із Лугу
– Пу-гу..
Пу-гу..

Дрижиподем те поле нарекли

Богдан спішив, щоб виручить Івана,
Вів козаків, російських два полки.
На полі під Охматовим світанок
Розсіяв снігу срібного зірки.

Татари, ляхи, німці прагнуть бою.
Зустрітиса б із ними віч-на-віч!
Козацький табір щільною стіною
Розкинувся могутньо навсібіч.

Мороз міцнів. Панота з переляку
Кричала: "Глибше в землю заривайсь!"
Над чорним лісом крук старенький крякав:
– Кру, карр! Кру, Каррр! Пожива буде в нас.

На табір насувалася лавина
Ворожих різномовних голосів.
Гукнув Богдан: "За рідну Україну!"
"За рідну Матір!" – крикнули усі.

Земля дрижала і свистіли кулі.
Мороз у тіло заганяв голки.
Атаки перші швидко захлинулись.
Але Потоцький слав нові полки.

Біля возів татари і жовніри
Полеглими знеславлено лежать.
З їх трупів вал високий збудували,
Котрий на ворогів наводить жах.

Мороз скрипить – аж склеюються губи,
В шпарину кожну лють свою вганя.
Українці в землю вкопувались любо.
Татари грілись в череві коня.

Немало їх залишилось навіки
На полі ратнім... Страм той – на віки...
Та шляхта мала військо превелике.
В атаку слала все нові полки.

Потоцький бив себе в студені груди –
Чернецький на вітрах – як на ножах...
...Охматове, чи пригадають люди
Той твій мороз, той твій гарматний жаж?

Від холодів усі полки дрижали,
Всі зігрівались в полі, як могли.
Історії немеркнучі скрижалі
Дрижиполем те поле нарекли.

Дрижало все від холоду і битви.
Десятки тисяч грілися хто як.
Дні – для боїв, а ночі – для молитви.
Ти ще живий? Тоді ти ще – вояк!

А вороги злостились без угаву.
Уже вози і трупи розтягли...
Богдан й старшини спати не лягали.
Спасали військо, сили берегли.

Прийшло спасіння якось так неждано,
Що вороги й не зчулися, коли
Богун з полками винирнув з туману.
У бій летіли хлопці, як орли!

Татари завовтузилися й ляхи,
Почувши славне ім'я Богуна.
Дрижиполе наповнилося жахом.
– А-ла-а, а-ла-а, – над полем тим луна.

Як буревій дорогу стелить в лісі,
Отак Богуна проклав шаблями шлях
До табору, де майже геть знемігся
Козацький дух, якому заздри в лях.

Богдан Івана обійняв сердечно:
– Сам Бог послав тебе в найтяжчу мить.
Ну, як тобі не дякувати гречно?!
Моя душа від радості щемить...

Наш табір став могутнім, як ніколи,
Коли на поміч з військом ти примчав.
Враз ворог зник. Здригнулось радо поле.
І прихилилось небо до плеча.

І чується з Великого із Лугу:
– Пу-у-гу...
Пу-у-гу...

Козацька слава серце наше гріє

...Нові бої ятрили душу дневі.
Богун на захід вів свої полки.
Статей підступних пункти березневі
Плелись велінням царської руки.

Уже в Богдана серце догорало
На полум'ї колишніх перемог.
Так жить – це сіять там, де не оралось,
Бо ті статті України – як ярмо.

Помер Богдан... Богун на роздоріжжі...
Свої й чужі рояться вороги.
Підкопують всі камінь той наріжний,
Який Україні надто дорогий.

Бої, бої – забуті й не забуті.
Зима сконала, пишна йде весна.
Були свята, були й козацькі будні...
А де ж душа безсмертна Богуна?

Коли, в кому вона сіяла знову?
Можливо, в Черняхівському жила?
Чи оселялась в мовленому слові
Вдовицею край міста чи села?

Вона ще многих кликала до зброї.
Народ бідує, – кажуть неدارма, –
Не той, що потребує ще героїв,
А той, в якого зовсім їх нема...

...Жовтогарячо квітне Україна.
Вони її не зрадили ніде.
Красу їх душ і крила соколині
Вона в скарбницю пам'яті кладе.

І долинає з Великого Лугу:
– Пу-гу...
Пу-гу...

Б. М. Поліщук

ЧЕРКАСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА ЧОЛОВІЧА СЕМІНАРІЯ В РОКИ ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ (1914–1920 рр.)

Всебічне вивчення становлення та розвитку освіти в різних регіонах України має велике значення для цілісного бачення розвитку національної системи і структури освіти. Дослідженням діяльності Черкаської чоловічої учительської семінарії сподіваємося доповнить загальну картину освітнього простору України початку ХХ століття.

Історія Черкаської чоловічої вчительської семінарії бере свій початок з 1 липня 1912 року, коли вона була створена у складі одного, 1-го, класу. Навчальному закладу було виділено ділянку землі на околиці міста, посеред поля – далеко від церкви та центральних установ. Однак, за відсутністю приміщення семінарію вирішили розмістити в орендованому двоповерховому кам'яному будинку в центрі Черкас. Приміщення семінарії орендувалося згідно контракту у Ф. Ясенецького-Витна за 2,5 тис. рублів на рік. Будівля налічувала 14 кімнат без кухонь та коридорів. Будинок виходив на одну із центральних вулиць міста Черкаси і знаходився на відстані від Києва у “292 верстви по залізниці” [1, 3].

Крім головного будинку, на території семінарії також знаходився флігель та декілька приміщень для господарського реманенту. Флігель був дерев'яний і мав 4 кімнати. Вони були відведені під квартиру вчителя графічних мистецтв. Двір, що відділяв флігель від головної будівлі, займав площу в “133 кв. сажні” [1, 4] і в теплу пору року використовувався як майданчик для занять з фізичної культури. За флігелем знаходився фруктовий сад в “502 кв. сажні” [1, 4].

Однак, це приміщення внаслідок великої кількості учнів не відповідало гігієнічним нормам. Тому в 1916 році керівництво гімназії уклало новий договір про оренду вже двох будинків з місцевим жителем С. М. Чорним. Термін угоди складав 2 роки, а орендна плата – 3 тис. рублів на рік [2, 7].

Орендовані будинки знаходилися по вулиці Парадній № 36. Перший із них був кам'яний та одноповерховий, виходив вікнами на одну із центральних вулиць Черкас. Він налічував 8 кімнат та великий рекреаційний зал площею в 255 “кв. аршинів”. Друге приміщення було розташоване у дворі першого будинку. Це також була кам'яна, але двоповерхова споруда. Будинок нараховував 18 кімнат. На другому поверсі було 10 кімнат, які використовувалися як класні кімнати для третього класу семінарії та всіх груп початкової школи. Одну із кімнат займав кабінет для викладачів. На першому поверсі знаходилась квартира вчителя І. А. Гаврилова, яка займала 5 кімнат, та майстерня для ручної праці, що нараховувала 3 кімнати. Усі приміщення відповідали тодішнім гігієнічним нормам [2, 7].

Двір був доволі великий – “більше 500 сажнів”. Хоча він і був забудований будівлями для господарчого інвентарю та флігелем. Проте, залишалось достатньо місця для організації спортивних змагань та уроків фізичного виховання у теплу пору року [2, 9].

Крім вказаних будинків, семінарія ще винаймала квартиру по вулиці Суворовській у будинку Швайгуста. Квартира складалася із 5 кімнат, із них одна служила канцелярією навчального закладу, а в інших мешкав директор семінарії. Вона орендувалася за контрактом на один рік (з 1 січня 1917 року). Орендна плата складала 800 рублів у рік [2, 9].

Взагалі за історію свого існування семінарія декілька раз змінювала адресу свого місцеперебування. Зазвичай термін оренди тривав від одного до трьох років. Зміна приміщень відбувалася із-за збільшення кількості учнів, або за бажання домовласника. У період з 1912 по 1920 рік будинки орендувалися по вулицях Бульварна № 52 [3, 9], Парадна № 36 [3, 1], Суворовська № 41 [3, 12], Гоголівська № 115 [4, 7].

Події першої світової війни безпосередньо відбилися на роботі семінарії. Починаючи з 1916 року у зв'язку з обставиною на фронті приміщень для громадських потреб у місті почало не вистачати. Влада постійно зверталася до дирекції семінарії з проханням виділити приміщення для лазарету чи санаторію для поранених на фронті. Наприклад, у 1916 році в семінарію надійшло клопотання, в якому чиновники з Києва зверталися з проханням надати навчальні будівлі під час літніх канікул під санаторій для реабілітації після операцій поранених військово-службовців [6, 30]. У результаті, починаючи з кінця липня 1917 року в приміщеннях семінарії розташовувався лазарет для поранених солдатів та офіцерів 290-го піхотного полку [5, 76].

Міська влада також зверталася до дирекції семінарії з проханням надавати приміщення для громадських потреб. Так, 13–14 серпня 1917 року будівля Черкаської чоловічої учительської семінарії використовувалася як сьома виборча дільниця на “виборах гласних” в міську Думу [5, 77].

У вересні 1917 року Черкаське друге міське приходське училище також зверталося до директора семінарії. У зв'язку з тим, що його приміщення зайняло військове відомство, завідувач училищем К. Яровий просив дозволу проводити навчальні заняття у другу зміну в будинку Черкаської чоловічої учительської семінарії [5, 31].

Починаючи з першого року свого існування і до 1917 року керівництво семінарії витратило чималі кошти та організаційні зусилля для створення і покращення матеріальної бази навчального закладу та загального розвитку семінаристів. Протягом 1913–1914 навчального року колектив семінарії неодноразово звертався до попечителя черкаського навчально-окружного управління з проханням виділити кошти для закупівлі обладнання в кабінет фізики та наукової літератури з фізики і геометрії. Замовлення та купівля літератури і навчального приладдя відбувалося не лише в межах території Російської імперії, а й за кордоном. Відомо, що дирекція замовляла обладнання в магазині хімічних реактивів та фізичних приладів, що знаходився в Дрездені (Німеччина) [7, 51].

Загалом вчительська семінарія робила замовлення навчальних матеріалів в понад десяти різних магазинів. Зокрема, в перші роки дирекція семінарії придбала чимало допоміжних матеріалів для вивчення історії. Збереглися до наших днів накладні з магазинів, що свідчать про закупівлю гіпсових моделей та бюстів у “Лук’яновському Народному домі”, що знаходився у місті Київ, а також замовлення у Москві в “Товаристві скородруку А. А. Левенсонь” таблиць родоводу російського царствующого двору. Також в цьому ж магазині були придбані карти і таблиці з зоології та буквар для першого класу [7, 32].

Крім цього семінарія робила закупівлю навчальних матеріалів з історії, фізики, зоології, ботаніки в магазині “Музей і склад наочних навчальних посібників і художніх видань “Гросман і Кнебель” у місті Києві [7, 29]. У товаристві “Фізико-хімії”, також у Києві, була придбана наукова та навчальна література для викладачів фізики та хімії [7, 44]. Варто зауважити, що замовлення та придбання навчальних матеріалів у цьому магазині робилися неодноразово [7, 27].

Семінарія виписувала періодичні видання. До наших днів дійшов договір з книжковим магазином Миколи Яковича Оглобліна “Русская старина” у Києві про замовлення періодичних видань [7, 30].

Навчальний заклад дбав і про мистецький розвиток семінаристів. Дирекція семінарії замовляла посібники та допоміжні знаряддя для малювання, ліплення, живопису та креслення в “Берлінському художньому магазині Ю. Ф. Брокнана” у Москві [7, 26]. Забезпечувався й розвиток музичних талантів семінаристів, про що свідчить купівля такого музичного інструменту, як фісгармонія в музикальному магазині “Г. И. ИИНДРЖИШЕКЪ” у Києві [7, 33].

До недоліків матеріальної бази семінарії можна віднести відсутність лікарні. У центральних будівлях була відсутня приймальна кімната для планової перевірки учнів та огляду хворих. Вона була винесена за межі двору. А це, безперечно, було шкідливо для вихованців, що в хворому стані мали переходити від однієї будівлі до іншої, особливо в холодну пору року.

Протягом 1912–1913 навчального року в семінарії було вакантне і місце лікаря. В надзвичайних випадках лікарську допомогу надавав приватний лікар М. О. Туркевич на добровільних засадах. Але в наступні роки він вже працював офіційно в штаті працівників навчального закладу і отримував заробітну плату [8, 11].

Навчальний процес в Черкаській учительській семінарії здійснювався на підставі статуту, педагогічним колективом семінарії у порядку визначеному розкладом занять – “таблицями уроків”. Що стосується першої половини 1917 року (друге півріччя 1916 – 1917 навчального року), то навчальний процес відбувався чітко у відповідності до статуту та плану уроків [2, 13]. У другій половині 1917 року (перше півріччя 1917 – 1918 навч. р.) в зв’язку з тим, що семінарію було переведено в розряд середніх навчальних закладів, відбулися зміни як в складі класів, так і в розкладі уроків. Був відкритий молодший підготовчий клас для тих, хто закінчив два класи сільського училища. Другий, третій і четвертий класи були перейменовані в перший, другий і третій [2, 13].

В семінарії викладалося 15 предметів. Серед них: Закон Божий, педагогіка, російська мова, математика, фізика, історія, географія, українознавство, графічні мистецтва, спів та музика, ручна праця, природознавство, латинська, французька та німецька мови [15, 1-2].

Педагогічний колектив, беручи до уваги ту обставину, що семінаристи закінчивши повний курс і вступивши на вчительську службу були практично єдиними інтелігентними працівниками в сільській місцевості, вважав за потрібне введення в курс семінарії викладання “законознавства” по одному уроку в тиждень в 3 і 4 класах. За допомогою цього курсу семінаристи отримали можливість ознайомитися з основами правового порядку, системою громадського, державного і кримінального права. З цією метою педагогічна рада внесла в кошторис 150 рублів на винагороду вчителя “законознавства” [14, 15].

Для належного освітнього рівня вихованців та для всебічного розвитку їхньої особистості велика увага приділялася

викладанню іноземних мов. Семінаристів навчали латинській, французькій та німецькій мовам. Латинську мову викладав директор семінарії М. П. Лось. Французьку та німецьку мову викладала Є. М. Гаврилова [2, 16].

Крім інтелектуального навантаження, в семінарії практикувалися різні види фізичного навантаження, зокрема заняття з “ручної праці” та гімнастики, а також сільськогосподарські роботи. Перший і другий класи два рази на тиждень займалися трудовим вихованням. Тривалість заняття становила дві години. Третій і четвертий класи займалися один раз на тиждень, проте заняття тривали три години [2, 15]. Водночас заняття з гімнастики в 1917 році були майже відсутні, оскільки викладач гімнастики підпоручик А. Левитський з початку Першої світової війни відбув на фронт [8, 16].

Черкаська чоловіча учительська семінарія мала власний садок в “502 кв. сажні” [1, 4] та присадибну ділянку, на якій працювали семінаристи. Зібраний врожай продавався, а вилучені кошти витрачалися на придбання посібників для бібліотеки [2, 19].

Бібліотечна література в семінарії була поділена на два види: фундаментальну та учнівську [8, 12]. Завідуючими фондами бібліотеки до 1917 року був Гаврилов, а згодом Грищинський. З листопада 1917 року обов’язки завідувача бібліотеки виконував Н. І. Шаповалов [2, 9]. Надходження до бібліотеки фіксувалися спочатку в хронологічному каталозі, а потім в відповідному відділі систематичного каталогу. Крім цього, існував особливий каталог для літератури початкового училища. Цим каталогом завідував вчитель початкового училища М. Тележинський. Нові книги та посібники реєструвалися з зазначенням року, місяця, числа, номеру рахунку за яким надійшли ці книги, а також кількості екземплярів і ціни [8, 12].

В більшості, до фондів обох бібліотек потрапляли посібники та підручники з навчальних дисциплін, що викладалися в семінарії. Загалом посібників для всіх семінаристів не вистачало. Єдиним предметом, з якого учні були повністю забезпечені підручниками, було українознавство. У другій половині 1917

року семінарія зробила закупівлю посібників з цього предмету [2, 9]. Окрім навчальних посібників для семінаристів, проводилися і закупівлі наукової літератури для викладачів, з метою поглиблення їхніх знань та підвищення рівня викладання [2, 10].

Семінарія закуповувала й художню літературу. Щоправда фінансові можливості семінарії не дозволяли, повною мірою, задовольнити потреби усіх вихованців. Варто зазначити, що семінаристи проявляли великий інтерес до читання книжок. Великим попитом користувалися твори Пушкіна, Гоголя, Гончарова, а також книги історичного, географічного, релігійного та педагогічного характеру [8, 12].

Навчальні посібники були розташовані по кабінетах відповідного напрямку. Наприклад, література, що мала відношення до фізики чи хімії знаходилася в кабінеті фізики. Крім цього, кабінет був оснащений фізичним приладдям, що використовувалося учнями під час проведення лабораторних та практичних робіт. Загалом кабінет відповідав усім вимогам того періоду. Однак, в 1917 році у зв'язку з проблемами у фінансуванні жодних закупівель у фізичний кабінет не проводилося.

Загалом у семінарії існували наочні засоби та посібники з математики, історії, географії, графічних мистецтв, співу та Закону Божому. Найбільш забезпеченими посібниками були два предмета – Закон Божий та українознавство.

З кожним роком число учнів в Черкаській чоловічій вчительській семінарії зростало. В 1912 році в семінарії навчалося лише 39 вихованців [8, 16]. В 1915 році – 88 семінаристів [9, 4–5], а в 1917 році в семінарії навчалося 107 учнів. Серед них 33 чоловіки в підготовчому класі, 29 – в першому класі, 22 – другому та 23 учнів в третьому класі [2, 14]. Всі вихованці належали до православного віросповідання. За соціальним походженням учні семінарії були вихідцями з селян та “козаків”, родини котрих мешкали в навколишніх селах. Також в семінарії навчалися діти міщан, почесних громадян міста та духовних осіб.

На кожного з учнів семінарії заводили “список”. “Список” – це аналог сучасної особової справи. У ньому записувались всі пропущені заняття з поважної причини та самовільні пропуски

за весь період навчання, порушення в поведінці. В кінці ж справи давалася характеристика семінариста [10, 1 – 3].

Більшість учнів Черкаської чоловічої вчительської семінарії не були місцевими жителями і проживали в орендованих помешканнях. Для вихованців семінарії в другій половині 1917 року було організовано гуртожиток, який розміщувався в двох орендованих будинках. У ньому мешкало 78 учнів. Інші ж семінаристи мешкали в орендованих квартирах. Черкаське земство надавало матеріальну допомогу семінаристам – виділяло 55 рублів на місяць кожному учню спеціально для оренди помешкання [2, 18].

У кожній орендованій квартирі та гуртожитку існував журнал відвідування. У журналі детально велися записи про візити до помешкання семінаристів будь-яких відвідувачів. Щоправда найчастіше учнів відвідували їхні ж однокурсники. Частим відвідувачем був К. Грищинський – представник педагогічної ради семінарії [11, 7]. В його обов'язок входила перевірка чистоти кімнат учнів. При потребі він міг виписати догану черговому за безлад в кімнаті. Практикувалося і розпорядження дирекції щодо покарання семінаристів.

До журналу заносилися і дані про те, хто був черговим по кімнаті, хто із мешканців квартири був відсутнім на заняттях та причина відсутності. Також зазначалося коли учні виходили із квартири, наскільки, з якою метою, можливий та точний час повернення. У вільний час, зазвичай, учні ходили в гості до своїх товаришів, у продовольчий і галантерейний магазини, купатися чи на вечірню прогулянку містом [11, 5].

У семінарії для покращення дозвілля вихованців проводилася й позаурочна робота. Організовувалися різні спортивні ігри та змагання. Проводились і екскурсійні заняття для семінаристів. Зокрема, була влаштована екскурсія на рафінадний цукровий завод Терещенка, що знаходився в м. Черкаси [8, 16–17].

Плата за навчання в семінарії не стягувалася. Всі семінаристи навчалися за рахунок державного замовлення і отримували стипендію. В 1917 році стипендіальний фонд становив близько 70 тис. рублів [2, 18]. Стипендія одного вихованця складала 646 рублів 96 копійок на рік [2, 18]. По закінченню

семінарії випускник мав відпрацювати три роки та вісім місяців в школі державної форми власності. У разі відмови семінарист мав сплати 560 рублів, які держава витратила на його навчання за три роки [12, 3].

Київське губернське земство для стимулювання кращих семінаристів та забезпечення вищого рівня підготовки вчителів запровадило при Черкаській чоловічій вчительській семінарії 12 стипендій для уродженців Київської губернії. Відбір кандидатів на здобуття стипендії Київського земства покладався на педагогічну раду семінарії. А питанням виплати коштів займалася Київська губернська управа. Розмір стипендії становив 180 рублів на рік [13, 2].

Земські стипендіати зобов'язувалися по закінченні курсу вчительської семінарії прослужити в земських школах губернії півтора року за кожний рік користування стипендією Київського губернського земства. Якщо ж стипендіат не виконував вказані умови, то витрачені на його освіту кошти повинні були бути повернуті ним губернському земству у розрахунку 120 рублів за кожний недопрацьований рік [14, 11].

Стипендію в семінарії отримували майже усі учні. Проте бували й випадки, коли семінаристів позбавляли стипендії у зв'язку з поганою поведінкою чи самовільними пропусками занять.

Поведінка учнів загалом була задовільною. Провиною середньої тяжкості вважалося нерегулярне відвідування ранкових церковних служб чи занять без поважних причин. В таких випадках семінаристу виносилась догана. За більш тяжкі провини, зокрема тютюнопаління на території семінарії, розпивання алкогольних напоїв, як в приміщеннях так і на вулиці, учня могли позбавити стипендії терміном в один місяць. Якщо ж семінарист порушував декілька правил одночасно чи повторно був "спійманий" на порушенні того самого правила, його могли позбавити стипендії на необмежений термін [8, 17].

У випадках тяжких кримінальних злочинів семінариста могли виключити з навчального закладу. Більше того, якщо на вихованця впала підозра в скоєні крадіжки, розбійного нападу чи вбивства або ж його вина вже була доведена в судовому

порядку, його виключали з семінарії без права вступу в будь-який навчальний заклад Міністерства народної освіти [6, 2].

Однією з болючих проблем семінарії того часу була плінність учнів. Протягом року вибувала частина дітей, більшість з них була учнями початкового та першого класів. Архівні дані дають можливість з'ясувати причини такого явища. Багато батьків, які потребували додаткової робочої сили, не давали своїм дітям можливості закінчити курс навчання і забирали їх для польових робіт часто напередодні екзаменів. Іншою вагомою причиною була низька матеріальна забезпеченість семінаристів, у зв'язку з чим вони не мали можливості навчатися і були змушені покинути навчання задля пошуку заробітку на життя.

Роки існування Черкаської чоловічої вчительської семінарії припали на складний час, адже то був період першої світової війни і революції. Але незважаючи на тяжкі часи, часту зміну помешкань та викладацького складу, проблеми з матеріальним забезпеченням як самих гімназистів, так і навчального процесу, Черкаська чоловіча вчительська семінарія внесла свій вагомий внесок у розвиток народної освіти не лише Київської губернії, а й України загалом – її випускники працювали по всій країні та несли зерно знання до підростаючого покоління.

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф-114. – Оп.1. – Спр.9.
 2. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 71.
 3. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 326.
 4. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 351.
 5. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 27.
 6. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 21.
 7. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 36.
 8. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 57.
 9. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 69.
 10. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 50.
 11. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 6.
 12. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 2. – Спр. 13.
 13. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 26.
 14. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 343.
 15. ДАЧО. – Ф-114. – Оп. 1. – Спр. 7.

Ю. Ю. Савко

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКОГО РУХУ У ПІВДЕННИХ ПОВІТАХ КИЇВЩИНИ В 1917-му РОЦІ

Революційні події в Україні, зокрема й у межах Черкаського краю, були не лише добою політичних битв, а й періодом національного духовно-культурного відродження. Стремління народу підвищити свій культурний та освітній рівень вже добре проявилася на Черкащині напередодні революції. Прагнення до навчання було помітним не лише у містах – повітових центрах, а й у сільській місцевості, серед хліборобів. У селянському середовищі швидко набувала поширення українська книга. Журнал “Рідний край” у 1907 році з цього приводу писав про події у селі Тернівка Черкаського повіту: “У нашому селі в 1905 році відкрилась бібліотека-читальня, та тоді була тільки одна руська часопись, а в 1906 році ми докупили українських книжок, більш ніж сотню різних виданнів; ... було видано читачам за 1906 рік більше як 300 українських книжок” [1, 114]. Згодом, в умовах повалення царизму та революційної творчості, культурно-освітній процес значно активізувався і виявив максимум самодіяльності.

Починаючи з 1917 року при багатьох сільських школах відкрилися вечірні курси для дітей і дорослих. Так, при Леськівському двокласному навчальному народному училищі з 15 жовтня 1917 року розпочали роботу вечірні курси “для дівчат та жінок”. На навчання поступило 170 осіб. Курси для дорослих відкрилися і при Михайлівській двокласній школі, на які записалося 104 особи, і за словами сучасників, “ще записуються”. Про велику зацікавленість селян освітніми заходами свідчить і той факт, що в деяких школах курси не могли бути влаштовані тільки тому, що не вистачало вчителів. Зокрема, так сталося в Бузуківській школі [2, 1–6].

Однією з особливостей вечірніх курсів було те, що вони часто розпочинали свою роботу за ініціативою самих вчителів, які

виявляли готовність проводити навчання безкоштовно – тільки за ради виконання громадянського обов'язку перед народом [2, 3]. Отже, у революційному 1917-му році серед різних верств населення Черкаського повіту, як малограмотної, так і освіченої його частини, педагогічної інтелігенції, розпочався самодіяльний громадський рух, спрямований на підвищення рівня освіти і культури сільських мешканців.

Джерела дають можливість констатувати той факт, що вечірні курси були спрямовані на підвищення як освітнього, так і культурного рівня людей, а також на формування національної свідомості. Навчання велося українською мовою. Програма мала комплекс дисциплін українознавчого спрямування. Серед предметів, які вивчали: українська мова, історія і географія України, національне питання. Також вивчали природознавство та арифметику, сільське господарство, медицину, музику і кооперацію. Серед навчальних дисциплін в деяких школах виділяли місце і вивченню молитов, читання і письма [2, 2, 4, 14]. Таким чином, вечірні курси мали досить широку програму, яка містила не лише загальнопоширені освітні дисципліни, а й такі предмети, що піднімали культурний рівень особистості та формували національну свідомість.

Чималу роль у піднесенні освіченості населення відігравали громадські культурно-освітні об'єднання. Просвітянські організації діяли, зокрема, у Вільшаному (600 членів), Жашкові (136 членів), Телепені, Медведівці [3, 96]. Найбільш дієво проявляло себе товариство “Просвіта”. Діяльність її розпочалася ще в дореволюційний період і вона була добре відомим осередком формування культури та національної свідомості найчисельнішої на той час верстви населення – українського селянства. В селах переважно на громадських засадах “Просвіти” відкривали книгозбірні, видавали книжки та часописи, влаштовувалися різноманітні курси. Їхня діяльність, спрямована на підвищення культурно-освітнього розвитку сільського населення, формувала у селян національну свідомість і тому не влаштовувала російське самодержавство. Проти них застосовувалися репресії [1, 114-115].

Особливістю діяльності “Просвіт” на території нинішньої Черкащини є те, що тут поширення цих організацій почалося лише після Лютневої революції [3, 95]. Перший осередок товариства “Просвіта” виник на початку березня 1917 року у Лисянці і був названим іменем Т. Г. Шевченка. За словами часопису “Народна воля”, “Просвіта” “зразу взялася до праці, до організації селянства і робітництва та розповсюдження серед них освіти”. Просвітяни заснували бібліотеку і дві читальні, а також передплатили майже всі українські газети [3, 95]. Згодом в багатьох селах сучасної території Черкащини також розпочали роботу “Просвіти”, зокрема Бузуківська [4], Костянтинівська [5, 1–2], Вергунівська, Дереньківська [2, 4, 6, 7, 14] та інші [Див.: 6, 11].

Досить дієвою була “Просвіта” у Кам’янці. Вона була створена у травні 1917 року дякуючи солдату М. М. Салабею. За його ініціативою було влаштовано театральні вистави, виручка від яких пішла на заснування самого товариства, а також на створення бібліотеки-читальні [3, 95].

Товариства “Просвіти” проводили свою роботу в різних формах. Вони здійснювали просвітню діяльність як таку, а також намагалися вирішувати фінансові питання культурно-освітньої сфери, по мірі свої скромних можливостей, виділяючи кошти на заробітну плату вчителям, навчальну літературу та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів [2, 4, 14]. Наприклад, Вергунівська “Просвіта” виплачувала щомісячну зарплатню у розмірі 120 карбованців вчителю, який проводив курси для дорослих при двокласній народній школі у цьому селі. Також товариство вживало заходи по збільшенню фондів місцевої бібліотеки [2, 4].

Іноді, відсутність “Просвіти” в тому чи іншому селі могла стати основною причиною відсутності культурно-освітніх заходів для народу [Див.: 2, 5]. Щоправда, перешкоджали розвитку культурного життя й інші обставини. Так, нездоланною проблемою часто ставала нестача коштів, книжок, приладів і приміщень, у яких можна було б проводити заняття. У деяких селах основною причиною відсутності культурно-освітньої роботи був брак людей, які б могли взяти на себе справу позашкільної

освіти. Часом траплялося так, що бажаючих відвідувати навчання було багато, а от вчителів для проведення курсів не вистачало. Ще одним несприятливим фактором виступав літній час, який не завжди давав змогу селянам-хліборобам брати участь у культурно-просвітніх заходах. До того ж, селянство в окремих місцевостях не сприймало освітню діяльність і навіть, за свідченнями сучасників, “вороже відноситься до культурної праці вчительства”, “виявляючи індиферентизм” [2, 9, 39]. Слід зазначити, що подолання вказаних проблем у самодіяльному порядку часто брали на себе осередки “Просвіти” [Див.: 2, 4, 8, 14].

Отже, в умовах жорстоких революційних подій громадськість Черкаського краю вживала активних заходів з розбудови культурно-освітнього життя. Різні верстви населення проявляли високий рівень самодіяльності і навіть жертвовності у справі поширення знань та національної культури. Важливу роль в цьому процесі відігравали товариства “Просвіти”. Виникнення цих організацій було важливим етапом розвитку культурно-освітньої сфери в сільській місцевості. Товариства “Просвіти” стали організаційною формою втілення культурно-просвітнього руху і створили можливості для реалізації його устремлінь.

1. Дулгерова О. М. Роль товариства “Просвіти” у формуванні національної свідомості українського селянства на початку ХХ століття / О. М. Дулгерова // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), Ф. 6, оп. 1, спр. 102.
3. Комарніцький О. Український національний рух у містечках Черкащини в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) / О. Комарніцький // Вісник Черкаського університету: Серія: історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 66.
4. ДАЧО. – Ф. 6, оп. 1, спр. 168.
5. ДАЧО. – Ф. 6, оп. 1, спр. 34.
6. ДАЧО. – Ф.Р. - 430, оп. 1, спр. 1.

О. В. Захарченко

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЕЛІВ МІСТА ЧЕРКАСИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Вивчення питань соціальної структури та матеріального становища населення України є одним із пріоритетних напрямків роботи дослідників в галузі історії України будь-якого періоду. Поза увагою науковців не залишились і 20-ті роки ХХ ст. – період проведення на території УСРР глибоких господарських перетворень, котрі дістали назву нової економічної політики. Однак, слід звернути увагу, що дослідження даної проблеми носять зазвичай загальний характер, тобто стосуються усієї території України. У зв'язку з цим існує необхідність звернутися до регіонального аспекту соціально-економічного життя доби непу, зокрема спробувати побачити відповідні події в місті Черкасах. Документи, що знаходяться на зберіганні в Державному архіві Черкаської області, дають можливість дістати певне уявлення про соціальне становище мешканців нинішнього обласного центру у далекі від нас 20-ті роки минулого століття. Серед опрацьованих автором представленої розвідки джерельних матеріалів протоколи, доповіді, звіти, фінансова та статистична документація державних установ. Вони в основному несуть інформацію про соціальне і матеріальне становище населення міста на початку 1920-х років.

Загальна кількість населення міста Черкаси у 20-х рр. ХХ ст., відповідно до тодішніх статистичних обрахунків, становила понад 31,2 тис. осіб [2, 7]. Основну частину мешканців Черкас складав робітничий клас, представлений різними професійними групами, зокрема: машиністами, слюсарями, ткачами, швачками, бондарями, пивоварами, обрізчиками, накатниками, чоботарями, ковалями та іншими категоріями працівників. Усі вони задовольняли потреби в трудових ресурсах діючих на той час фабрик та заводів у місті: тютюнової фабрики “Зарицького”, сірникової – “Саламандра”, Чувунно-металовиробничого

заводу, Ткацько-прядильної фабрики, Фанерної фабрики, хлібопекарень, Заводу пивоваріння, Заводу з переробки шкіри, металургійних та фармакологічних заводів. Окрім промислових робітників, у місті працювали викладачі, лікарі, агрономи, ветеринари та службовці партійних і державних органів.

У трудову діяльність у 1921–1922 роках включалась і молодь, котра не досягнула повнолітнього віку – 18 років. Підлітки були зайняті в багатьох галузях виробництва – у тютюновій (44 особи), хімічній (63 особи), металургійній (8 осіб), ткацькій (7 осіб), деревообробній (15 осіб), борошномельній (5 осіб), шкіряній (4 особи) та металургійній (14 осіб) промисловості. Вони займалися малокваліфікованою працею сортувальників, прасувальників, розподільників та різноманітних помічників [1, 18].

Близько 30,6 % мешканців міста у тодішній документації характеризуються як населення зайняте у “самодіяльності”. На жаль, точного визначення цієї категорії населення джерела не представили. Однак, дали підстави думати, що йдеться про різноманітні способи самостійного господарювання населення, зокрема у сфері сільськогосподарського виробництва. Навіть такі категорії працевлаштованих як промислові робітники, державні службовці та працівники товарно-промислових закладів займалися веденням сільського господарства, очевидно намагаючись забезпечити себе продовольством [Див.: 2, 7].

Продовольче забезпечення різних суспільних прошарків та соціально-професійних груп мешканців міста була різною. Прожитковий мінімум працюючих, за тодішніми уявленнями, залежав від того, до якої категорії трудового населення належав працівник. На початку 20-х років серед працюючих виокремлювали чотири групи. Працівники “першої групи” забезпечувалися найкраще. Їхній раціон харчування на рік складався із таких видів продуктів: хліба у розмірі 60 фунтів*, м’яса – 8,75 фунтів, круп – 15,5 фунтів, жирів – 3,5 фунтів, цукру – 2,5 фунтів, овочів – 60 фунтів, молока – 15 кв., яєць – 35 штук, масла – 0,5 фунта, солі – 0,5 фунта. Працівники ж “четвертої групи” забезпечувалися найгірше. Вони не одержували масла, яєць, молока та цукру, а решту продуктів отримували в значно меншому розмірі, ніж у робітники “першої групи” [3, 21 – 22].

Складність матеріального становища трудящих міста зумовлювала постійні скарги робітників до різних органів радянської влади, котра, на їхню думку, із моменту своєї появи не могла знайти спільної мови із ними. Останнє розглядалося населенням як основна причина свого незадовільного матеріального становища. Так, у 1920 році під час засідання Повітового продовольчого комітету один із членів зібрання, Безсоненко, вказав на несправедливість у розподілі продовольства і порушення трудових угод з працюючими. “До цих пір підприємства та інші установи міста й округи існують в такому стані, – говорив він, – що робітники отримують як великі грошові та і натуральні нагороди, коли працівники інших (підприємств – авт.) задовольняються тим же, але в значно меншій мірі. А дані прояви є вкрай несприятливими, оскільки був введений для всіх одинорідний трудовий договір” [4, 125].

Водночас інший учасник цього зібрання, “товариш Залищанський”, проінформував присутніх про те, що існує декрет про натуралізацію праці, котрий на даний час не можливо втілити в життя, оскільки підприємства, в основному, задовольняють військові потреби. Але все ж його можна втілити на ткацьких фабриках, видаючи працівникам заробіток продукцією, яка виробляється на їхніх підприємствах – тканинами. Після палких дебатів зібрання уповноважило Повітовий продовольчий комітет терміново вжити необхідних заходів і забезпечити робітників хорошим продовольчим пайком.

Одним із способів покращення становища населення м. Черкаси було постачання йому взуття та одягу із мануфактур міста Кременчука. Для цього відповідно до постанов чергового зібрання Продовольчого комітету від 23 листопада 1920 року було делеговано представника цієї організації Гомберга до Кременчука, де він вже у грудні 1920 року успішно отримав усі необхідні речі [4, 137].

Але, незважаючи на зусилля влади, становище робітників дедалі змінювалося в гіршу сторону. Тому на зібранні повітового бюро профспілок 18 грудня 1920 року було прийнято рішення про передачу усіх справ, що стосувалися продовольчого забез-

печення робітничого класу, до рук Повітового бюро продовольчих товарів. Воно мало відтепер самостійно забезпечувати усіх працівників нормованим пайком [4, 141]. Однак, на квітень 1921 року, як видно із тодішньої документації, справа суттєво не змінилась на краще. Пролетаріат як і раніше харчувався в їдальнях “бурдою”, що викликало загальне обурення [4, 173].

Умови розпочатої радянською владою нової економічної політики були неспроможними швидко згорнути тиск соціальних питань. Госпрозрахункові принципи діяльності промислових підприємств загострили в Черкасах проблему безробіття. Ринкові механізми господарювання викликали закриття ряду підприємств, скорочення штатів. Навіть через декілька років після запровадження непу, у 1923–1924 роках, безробіття було помітним явищем міського життя. На 1923 рік офіційно зареєстровано було 3 тис. осіб не зайнятих працею [5, 181].

Ситуація, котра склалась не лише в Черкасах, а й по всій території УСРР, вимагала рішучих заходів державної влади. У зв'язку з цим була утворена Центральна всеукраїнська комісія з питань покращення матеріального становища пролетаріату, в підпорядкування якої входили місцеві – губернські та повітові комісії – відповідного спрямування. Усі структури комісії спрямовували свою діяльність на покращення житлових умов промислового пролетаріату та працівників зайнятих розумовою працею, організацію будинків відпочинку, налагодження роботи сфери побутових послуг [6, 1–3].

З метою захисту найвразливіших у соціальному відношенні жителів міста і округи розпочала роботу Черкаська окружна інспектура соціального забезпечення. До її завдань входила організація виплати пенсій та надання соціальних допомог [7, 2]. Інспектура опікала пенсіонерів, інвалідів, родини червоноармійців, профробітників, “радпартшкільців”. Відомо, що на 1923–1924 рік інваліди отримували пенсію у розмірі 5 карбованців [8, 117]. Окрім матеріального забезпечення, усі підопічні користувались значними пільгами за рахунок держави в галузі медичної допомоги, комунальних послуг, кооперування та навчання при професійних школах для інвалідів. Для забезпечення

зовсім непрацевдатних та безпритульних осіб у Черкасах діяв будинок догляду на 35 чоловік [7, 56]. Також інспектура сприяла створенню селянських товариств взаємодопомоги та кооперативів, налагодженню культурно-освітньої роботи клубу та іншими питаннями [7, 2].

Війна і революція залишили тяжкі наслідки для міського господарства та матеріального становища мешканців Черкас. Не дивлячись на те, що влада і громадськість проводила чимало заходів з покращення ситуації, здолати господарську розруху було складно. Водночас входження в період мирного життя не могло позитивно не позначитися на вирішенні соціальних проблем і поступово вони знаходили шляхи свого розв'язання.

* 1 фунт – одиниця виміру маси, рівна 453,6 грама

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-262, оп.1, спр.192.
 2. ДАЧО. – Ф.Р-262, оп. 1, спр. 26.
 3. ДАЧО. – Ф.Р-262, оп. 1, спр. 195.
 4. ДАЧО. – Ф.Р-65, оп. 1, спр. 150.
 5. ДАЧО. – Ф.Р-235, оп. 1, спр. 23.
 6. ДАЧО. – Ф.Р-262, оп. 1, спр. 163.
 7. ДАЧО. – Ф.Р-127. оп. 1. спр. 403.
 8. ДАЧО. – Ф.Р-375, оп. 1, спр. 9.

Н. В. Полтавець

ДРАБІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК ІМЕНІ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА (1920-ті рр.)

В умовах розбудови в Україні громадянського суспільства значно зростає значення осередків громадянського життя, у тому числі й регіонального характеру. У зв'язку з цим викликає інтерес до досвіду діяльності громадських організацій на території нашого краю в історичному минулому. Однією з цікавих сторінок громадського життя на Черкащині у період непу була робота Драбівського осередку товариства “Селянський будинок”, який носив ім'я Фрідріха Енгельса.

Громадські об'єднання, які діяли на селі впродовж 1920-х років, у тому числі й відомі сільбуди, були масовими добровільними організаціями. До їх діяльності долучалися соціально активні мешканці сільської місцевості. Осередки громадської роботи виконували завдання, які сприяли стабілізації внутрішнього становища українського села доби непу, залученню сільського населення до господарської та політичної розбудови держави, а також ліквідації неграмотності та підвищення культурного рівня людей. Існування і діяльність масових товариств, значною мірою, залежала від підтримки з боку влади та партійного керівництва, які на законодавчому та на іншому рівні визначали особливості їхнього функціонування. У межах загальних тенденцій громадського життя часів непу діяло й Драбівське районне товариство “Сільбуд” імені Фрідріха Енгельса, що було створене на початку 1920-х рр.

Діяльність сільбуду розпочиналася складно. До 1924 р. він практично не функціонував. За ситуацією на осінь 1923 року його робота планово не велася і посади в керівних органах були не заміщені. Приміщення знаходилося у занедбаному стані, не було світла, фінансів. Рада райсільбуду не скликала. Дійсних членів товариства не було. Завідуючий Драбівським

районним сільбудом, ставши членом райвиконкому, не виконував свої посадові обов'язки на громадському фронті.

Планово робота Драбівського сільбуду почала вестись лише з жовтня 1924 р. після засідання його правління під головування М. Д. Власенка, яке зумовило активізацію роботи товариства [1, 8]. Були поставлені завданням створення відділів за напрямками діяльності осередку та залучення населення, передусім молоді, до складу сільбуду. Останнє здійснювалося на засадах добровільного входження у товариство. Швидко розпочалася організація військового та кооперативного гуртків, музею, а також був розроблений план охоплення населених пунктів, які входили до району діяльності, хатами-читальнями. Зокрема йшлося про села Свічківка, Степанівка, Михайлівка, Бойківщина, Погреби, Коломиці та ін. Вирішувалося питання про координацію дій сільбудів та налагодження їх співпраці. У результаті активізації своєї діяльності Районний сільбуд Драбова швидко взяв під своє керівництво всю освітню роботу району та відповідальність за її проведення [1, 17].

Діяльність товариства “Селянський Будинок” імені Фрідріха Енгельса здійснювалася у двох напрямках – агітаційно-масовій та культурно-освітній. Агітаційно-масова робота передбачала широке охоплення заходами населення з метою пропаганди комуністичної ідеології. Культурно-освітня діяльність полягала в систематичній роботі з виховання культури та підвищення освіченості людей. Для реалізації завдань сільбуду була налагоджена робота різноманітних гуртків: художньої самодіяльності, сільськогосподарський, світознавчий, політичний, антирелігійний та з ліквідації неписьменності.

Процес діяльності районного сільбуду відбувався зі значними труднощами. Для реалізації завдань сільбуду не вистачало матеріальних засобів. Спостерігався брак підготовлених кадрів з числа партійного керівництва. Адже партійні працівники зобов'язані були брати найактивнішу участь у громадській діяльності. Вони мали роз'яснювати політичну ситуацію в країні та у відповідному ідеологічному дусі

виховувати населення, залучати до роботи в громадських об'єднаннях якомога більшу частину сільського населення.

Велика увага приділялася сільбудом антирелігійній кампанії. Для її проведення здійснювалася планова підготовка агітаторів на спеціальних курсах, які проводив районний комітет партії. Також створювалися природничо-наукові гуртки антирелігійного спрямування. Для гуртківців проводилися лекції, бесіди, вечори запитань-відповідей із „світознавства”, особливо на релігійні свята. Приділялася увага й пропаганді серед населення марксистської теорії [2, 31].

Використовуючи сільбуд влада організовувала й кампанії проти пияцтва. В кожному сільбуді проводилися агітаційні суди над алкоголізмом та науково-популярні лекції на тему: “Алкоголь та його наслідки” [1, 17]. Сільбуд взяв і безпосередню участь у проведенні кампанії “Допомога безпритульним дітям”. Для цього було проведено виставку і аукціон. Виручені кошти були передані в комісію з проведення цієї кампанії. Займався сільбуд і вирішенням матеріально-побутових питань. При Районному селянському будинку для населення було відкрито столову та майстерню по ремонту одягу [2, 34].

Широко велась робота із пропаганди сільськогосподарських знань. При цьому активно використовувалися спеціальні газети та журнали. Особливо популярними були “Радянський селянин” та “Селянська правда”. Робота сільськогосподарського гуртка проходила два рази на тиждень. Проводилися лекції, вечори запитань та відповідей. Для цього використовували персонал Драбівського агропункту та Драбівської селекційної станції. Запрошувалися ветеринари, які читали лекції з питань ветеринарії. З липня по вересень 1924 р. таких заходів було проведено 6 в кожному із місцевих сільбудів Драбівського району [1, 19].

Для інформування населення владою з будь-якого питання були створені бюро довідок. Водночас ці установи займалися і політико-роз'яснювальною роботою. Бюро довідок надавало допомогу селянам у оформленні різного роду заяв до судових

та державних установ, пояснювало зміст законів. Також бажачі могли отримати консультацію з проблем сільського господарства чи будь-яких інших питань, які хвилювали людей. Це був один із замаскованих елементів пропагування більшовицької ідеології серед сільського населення, ознайомлення його із новою системою [3, 41].

Політичне виховання сільського населення, насамперед, полягало у пропаганді заходів радянської влади. Особлива роль у справі “насадження” марксистсько-ленінської ідеології у свідомість народу відводилася лекціям, кіно, радіо, пресі. Уряд ретельно підбирав, готував і розподіляв кадри політосвіти. При сільбуді були створені спеціальні гуртки, які працювали за програмами партійної пропаганди. Поширеною формою їхньої діяльності було колективне читання, а також вечори запитань-відповідей, на яких партійні працівники роз’яснювали ті чи інші питання, що стосувалися політики нової влади. Проте основними методами політичного виховання були мітинги та випуск плакатів. Плакати були своєрідними відгуками на події, що відбувалися, а також виступали засобом поширення ідей та гасел серед населення. Така форма політичної пропаганди була доступна широким масам, зрозуміла та легко запам’ятовувалася. Водночас проблемою в цій справі було те, що більша частина керівників політосвіти була малокваліфікованою [4, 24].

Культурно-освітня робота Товариства, головним чином, зосереджувалася навколо різноманітних гуртків і також виступала формою поширення і популяризації в масах напрямків нової економічної політики. При цьому владними органами були створені комісії, які мали слідкувати та перевіряти діяльність гуртків. В складі подібних комісій обов’язково повинні були бути представники партії більшовиків.

Велика увага приділялася сільбудом організації художньої самодіяльності. Членами театрального гуртка та активістами проводилися вистави та спектаклі ідеологічно вивіреного змісту: “Зневажені та пригноблені”, “Погибель”, “Жовтневі хвили” та ін. Керівники гуртків художньої самодіяльності

повинні були попередньо пред'являти свої плани театральної роботи на затвердження до ради Районного Сільбуду. Оскільки до складу керівництва сільбуду входили представники органів радянської влади та КП (б) України, то діяльність його була контрольованою більшовицькою владою. Це було свого роду цензурою [5, 24].

При сільбуді діяла районна книгозбірня. У процесі її створення було проведено перевірку книг і вилучено забронені. Книжні надходження добиралися надто цілеспрямовано. Основним завданням було поповнювати бібліотеку "потрібною" літературою. Загалом у бібліотеці були книги, журнали, газети сільськогосподарського напрямку та документи правлячої партії. Аби не допустити в обіг антирадянської літератури, бібліотечна робота сільбуду була підпорядкована політосвітнім установам місцевої влади [4, 55].

Драбівське товариство "Селянський будинок" імені Фрідріха Енгельса мало свій кінопроектор, який придбало за сприяння і безпосередній допомозі Драбівського союзу сільськогосподарської кооперації "Сніп" [1, 124]. Від кіносеансів організація мала значні доходи, які використовувалися для потреб своєї діяльності.

Сільбуд займався справами ліквідації неписьменності. В цьому напрямку його робота була спрямована на організацію шкіл та пунктів лікнепу. У 1924 р. в Драбіві діяла школа з ліквідації неписьменності, у якій навчалося 39 учнів [2, 29].

Виходячи зі свого бачення подальших шляхів формування соціалістичного ладу, радянська влада поклала значні надії на роботу сільбуду в відповідному напрямку. Товариство "Селянський будинок" імені Фрідріха Енгельса відіграло важливу роль у закріпленні ідей більшовизму на території нинішньої Черкащини. Вся діяльність цього осередку була спрямована на формування позитивної громадської думки навколо програмної ідеології правлячої влади, а також залучення сільського населення до виконання державних завдань. Робота сільбуду прямо чи опосередковано підпорядковувалася вказівкам більшовицької партії, а тому тісно

перепліталася із завданнями соціалістичного будівництва. Досвід діяльності Драбівського сільбуду показує, як вміло може влада використовувати соціальну активність народу в своїх цілях, створюючи умови для спрямування громадської діяльності в потрібне їй русло, і зрештою, нейтралізації дій громадянського суспільства. Водночас слід відзначити і помітні позитивні наслідки роботи сільбуду для загального культурного і освітнього рівня людей.

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1753, оп. 1, спр. 3.
 2. ДАЧО. – Ф. 1753, оп. 1, спр. 1.
 3. Свистович С. М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). – К.: Варта, 2007.
 4. ДАЧО. – Ф. 1753, оп.1, спр. 2.
 5. Культурное строительство в Черкасской области (1917–1980). Сборник документов и материалов. – Днепропетровск: Промінь, 1989.

Л. О. Лобатенко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРКАСЬКОЇ ОКРУГИ В СЕРЕДИНІ 1920-х рр.

Перебудова сільського господарства на ринкових засадах складає суть нинішніх аграрних перетворень в Україні. Одним із завдань реформування аграрного сектора економіки країни є створення селянських фермерських господарств, органічно вмонтованих у сучасну інфраструктуру товарного виробництва. Створення нових форм сільськогосподарського виробництва, які відповідають запитам ХХІ ст., має відбуватися з урахуванням досвіду минулого. Це спонукає до осмислення соціально-економічних концепцій формування аграрних відносин в історичному минулому нашої країни – у тому числі й у період 1920-х років – часи інтенсивного розвитку індивідуальних селянських господарств.

Аналіз наукового доробку з історико-аграрної проблематики свідчить, що в історичній літературі домінує тенденція до створення узагальненої картини господарювання в нашій країні, в той час як місцевий матеріал залучається з ілюстративною метою, і регіональні особливості розчиняються в загальноісторичному потоці. З нашої точки зору місцеві особливості історії аграрного розвитку також є актуальними, бо саме вони в комплексному їх баченні відтворюють реальну історичну картину. У зв'язку з цим не може не викликати інтерес селянське господарювання на Черкащині, якому і присвячена представлена розвідка.

Природно-географічні умови розвитку сільського господарства Черкаської округи. Черкаська округа розташовувалася в лісостеповій частині Правобережної України. Загальна площа її досягала майже 1 млн. 200 тис. дес., які простягалися по обидві сторони Дніпра, від Канева до Бужина (Чигиринщина). Вона становила 3 % всієї площі УСРР. Кількість населення складала близько 118 тис. чол., що становило 4 % від всього населення країни. Територія округи омивалася річкою Дніпро (135 верст) та ріками Тясмин (106 верст) і Рось (65 верст) [1, 19].

Придатні землі для селянського господарства складали близько 921 ти. дес. або 86,2 % від всіх земель округи. В окрузі земля розподілялася за угіддями так: орна земля – 77 %, садибна – 11,9 %, сіножаті – 7,4 %, ліси – 3,2 %, інші землі – 0,5 %. Непридатних земель (крім залізниць і водних шляхів) було 181,5 тис. га, або 13,8 %. Так, болота займали територію майже 68 тис. га, піски – 41 тис. га, яри і схили – 27 тис. га, шляхи і межі – 37 тис. га, інші непридатні землі – близько 4 тис. га [2, 2].

За природно-економічними умовами Черкаську округу поділяли на три райони. До першого, степового району (колишня територія Золотоніського повіту Полтавської губернії), входили: Чорнобаївський, Гельмязівський, частина Золотоніського (віддалена від Дніпра) адміністративного району і частина Іркліївського. На цій території був і є хороший чорнозем, крім вузької смуги пісків вздовж Дніпра, мало лісів, але велика кількість луків. Основними сільськогосподарськими культурами цієї зони були: озима і яра пшениця, жито, овес, просо, гречка, картопля і баштанні культури, розвивалося конярство.

Другий природно-географічний район охоплював побережжя по обидві сторони Дніпра і входив до Чигиринського, Медведівського (до р. Тясмин), Черкаського, Мошенського, Канівського (між Дніпром і лінією с. Степанець), Пісчанського, Золотоніського (частина прилягаюча до Дніпра), частини Городищенського (по кордону з Мошенським) і частини Смілянського (села: Білозір'я, Сунки, Залевки, Гуляйгородок, Голов'ятино, Бузуковець) районів. Всі ґрунти в цій частині були піскуваті, домінував рівнинний рельєф, простежувалася велика кількість заболочених місць. На цій території існували ділянки хвойних лісів. Населення було малозабезпечене землею. Тому тут поширеним промислом було мисливство. Із сільськогосподарських культур вирощували озиму пшеницю, гречку, просо, овес, картоплю і баштанні культури.

До лісостепового масиву входили: Медведівський (праворуч Тясмина), Олександріївський, Кам'янський, Смілянський (без вище згаданих сіл), Балакліївський, Шполянський,

Стеблівський, Таганчевський, Вільшанський, Мокрокалигірський і частина Канівського (від лінії Степанець) адміністративні райони. Ґрунти цієї території були малородючими, рельєф – підвищений хвилястий, порізаний глибокими ярами. На цій території вирощували пшеницю, гречку, просо, овес, картоплю, а також цукрові буряки. Населення активно займалося садівництвом, бджільництвом, годуванням на продаж скоту, заробітками на заводах і в лісах [3, 89].

В Черкаській окрузі існувала велика кількість луків. За врожайністю їх поділяли на три основні групи: болотні (середня урожайність на десятину землі становила 120 пудів з десятини); долинно-левадні (середня врожайність – 110 пудів); суходільні і цілинно-степові (їхня врожайність – 100 пудів) [3, 96].

Великої шкоди сільському господарству завдавали яри та балки, яких було особливо багато в Чигиринському і Смілянському районах округи. Балки з'являлися найбільше під час повень на крутих згір'ях, де відсутня рослинність. Коли збільшувалася кількість ярів та балок – відповідно зменшувалася площа орної землі та луків. Дно ярів і балок розмивалося й глибшало, доходило до ґрунтових вод. У цих місцевостях існувала нагальна необхідність насадження лісів [4, 30].

З 1 жовтня 1925 р. до весни 1926 р. у вказаних районах проводилися громадські меліоративні роботи. Вони мали на меті принципово збільшити урожайність сільськогосподарських культур в Чигиринському, Мошенському й Смілянському районах.

В Чигиринському районі по дорозі Чигирин – Суботів, органами влади та земельними громадами було закріплено та обліснено дев'ять ярів на площі 12 га. Біля села Бужин (дорога Бужин – Чигирин) збудовано на болоті дамбу довжиною 82 сажні* (ширина по верху становила 2 сажні, висота в середньому 0,8 сажня). Посередині дамби для пропуску води було покладено дерев'яний міст і балочну систему [3, 169].

Через недорід 1924 р. населення Чигиринського району знаходилось в надзвичайно тяжкому матеріальному стані і вже навесні 1925 р. вимагало негайної державної допомоги. Тому

тут меліоративні роботи розпочались раніше без попереднього вивчення місцевості [3, 169].

В Смілянському районі осушення потребувало “Біле озеро” в с. Білозір'я. Це давало можливість ввести в експлуатацію 800 га луків. Протягом літа 1925 р. було проведено водоспускну каналу довжиною більше кілометра. Загалом було виконано різні земельні роботи на площі 9700 кв. м. Згодом через згадану водоспускну каналу збудували дерев'яний міст [3, 169].

Також протягом 1924–1925 рр. в районі було проведено комплекс різних меліоративних робіт, серед яких: відновлення ставків, будування колодязів, дослідження ярів, закріплення пісків, яружні роботи, роботи на лісомеліоративних розсадниках та інші організаційні і культуртехнічні заходи [3, 176].

Зокрема меліоративними організаціями та земгромадами було виконано роботи по осушенню земельних ділянок на суму 28 тис. крб. Шендерівським меліотovarиством в Стеблівському районі відновлено рибний ставок та упорядковано нагульний ставок на площі 45 десятин**, на що було витрачено 300 крб. Важливе значення мало будівництво колодязів. Гарбузинським меліотovarиством на суму 165 крб. була збудована шахтна криниця. Проводилися й дослідження р. Тясмин. Вони були необхідні для осушення заплаву та закріплення Притясминських ярів, що в майбутньому покращувало і збільшувало врожайність в окрузі. На проведення цих робіт з державного бюджету було витрачено 8 тис. крб. Для виконання проекту місцевими органами влади було організовано 90 меліотovarиств, до яких входило майже 7 тис. осіб. Серед меліоративних заходів також було проведено поверхове та корінне поліпшення луків на площі 135 десятин. Загальна сума витрат на проведення цих робіт становила 2,5 тис. крб. Досить важливим завданням в окрузі було закріплення пісків. Шелюгою було закріплено 415 десятин піску та сосною 182 десятин. На ці роботи з державного бюджету витрачено близько 3 тис. крб. та з коштів населення – понад 11 тис. крб. [3, 176].

За допомогою місцевих земельних громад проводилось часткове закріплення шести Приросавських ярів в Канів-

ському та Туганчеському районах на загальній площі 380 десятин*. На цю справу було асигновано близько 12 тис. крб. Також проводились роботи на трьох окружних розсадниках на площі 23 десятин. У багатьох селах закладалися парки і сквери, а також громадські та селянські садиби. Загальна площа нових насаджень перевищила 100 десятин. [3, 176].

На Черкащині площа лісових угідь становила майже 171 тис. десятин. Вони розподілялися наступним чином: державні – 134,7 тис. десятин, селянські – 35 тис. десятин та різних установ – 800 десятин. Державні ліси поділялися на 9 лісництв. У більшості з них були проведені лісовпорядні роботи. Селянські ліси поділялися на 5 районів. Вони на 80 % не пройшли лісовпорядних робіт. Через відсутнє розмежування лісових угідь, володіння ними часто мало невпорядкований характер [5, 126].

Можна сказати, що в цілому Черкаська округа знаходила у досить сприятливих геоекономічних умовах. Хоча були звичайно різноманітні меліоративні проблеми, але вони мали реальні шляхи свого вирішення. Все залежало від фінансування. Загалом округа мала достатню кількість родючих ґрунтів. Наявність лісів також була позитивним явищем у господарському житті населення.

Селянські господарства округи. Черкаська округа належала до категорії найбільш агроперенаселених регіонів УСРР. Густота населення становила 132 чол. на 1 кв. км, а пересічна густота по Україні була 63 чол. Міське населення становило 10,8 %, по Україні в середньому – 16,3 %. Рільної землі в окрузі було 701,488 тис. десятин. Під посівами перебувало 547 тис. 233 десятин (78 %), під толоками – 114,977 тис. десятин та незафіксованими толочними землями і випасами – 39 тис. 277 десятин (всього 22 %) [2, 1]. Як наслідок аграрного перенаселення, було гостре селянське малоземелля. На 1 господарство припадало 3,4 га придатної і 2,9 га орної землі, на відміну від 5,3 га по Україні [2, 1].

В більшості селянські господарства округи були дрібними, малоземельними, з невисоким оподаткованим доходом та

малозабезпечені основними засобами виробництва. Значну частину селянства – 70,9 % – складали групи населення, які виробляли продукти тільки для власного споживання. Селяни, які виробляли продукцію не лише для власних потреб, а й на продаж складали лише 20,1 %. Пересічно, на одне господарство округи припадало 4,4 ідців. У той же час катастрофічно не вистачало тяглової худоби та реманенту. На одне господарство в середньому припадало – 0,33 коней, 0,1 волів, 0,63 корів. Польові посіви на одне господарство складали лише – 0,34 дес., посівів цукрового буряку – 0,11 десятин [2, 2].

У хліборобських господарствах гостро відчувалася необхідність у збільшенні кількості складних машин – сівалок, сортувальників, культиваторів, борін. На сто господарств округи припадало тільки 27 плугів, 50 борін, 1 сівалка, 3 віялки, 0,8 жаток. Незважаючи на недорід в 1924/1925 рр. за підтримки банківських установ у Черкаську округу було продано машин на суму 350 тис. крб., але це не задовольнило потреби більшості населення. До того ж, їхня низька якість утримувала селян від придбання техніки.

Добробут селянського господарства залежав від врожаю, який був пов'язаний не тільки з обробітком ґрунтів та погодою, а також з якістю посівного насіння. Насінневий матеріал округи був дуже низької якості, потребував заміни сортовим, такого ґатунку, який відповідав би кліматичним та ґрунтовим умовам. Сіяння поліпшеними сортами збільшували урожай на 30-50 % [6, 22]. Тому впродовж 1925 р. за допомогою кооперативних об'єднань населенню постачалося сортове насіння різних городніх культур загальною вагою 792 кг, сортова картопля – 1,6 тис. кг.

Господарство району характеризувалося як зернове, з невеликою кількістю товарних культур та зовсім слабким розвитком кормових рослин. Посівні площі пшениці в 1925 р., порівнюючи з передреволюційним 1916 р., були меншими, однак лише на декілька процентів. Пересічно по окрузі площа під пшеницею, порівнюючи з 1916-м, у 1925 р., відставала всього на 2,3 %. Площа ярої пшениці – на 5 %. Вказані

показники відображали процес відродження продуктивних сил після війни і революції. Адже у 1925 р. пшениці посіяли на 21 % більше, ніж у 1924 р. [1, 21–22].

Пшениця ставала надзвичайно вигідною і прибутковою культурою. За даними статистики, врожаї пшениці за 25 років завжди були вищими ніж врожаї жита. Для збільшення площі пшениці, в другому і третьому природно-економічних районах скоротили посіви жита, а в першому, крім жита, ще й ярої пшениці. Площа толоки зменшилась в усіх трьох районах. За останні роки в окрузі збільшились посіви озимої пшениці, а ярої – зменшились, лише в степових районах вона відіграла важливу роль. Посіви гречки та проса залишалися майже без змін. Надлишок пшениці за 1925 р. складав 6 млн. 300 тис. пудів [1, 22].

Поступово посилювалася роль бобових культур. Для розвитку останніх в окрузі існували всі необхідні кліматичні та природні умови. За 1925 р. площа посіву бобових збільшилась з 10 тис. десятин до 12 тис. десятин [1, 24].

Посіви кукурудзи на Черкащині до 1923/1924 рр. не були досить важливими, бо акліматизовані гатунки були маловрожайними, а зубовидні сорти не завжди визрівали. Це пояснювалось тим, що населення не знало як правильно її вирощувати і немало якісного насіння. На 1925 р. в окрузі з'явилося в значній кількості сортове насіння – “Мінезота № 22”, “Король Білий і Червоний”. Того року в окрузі було засіяно до 6 тис. десятин, найбільше в третьому районі. Вважалося, що кукурудза давала б великі прибутки, якби селянство мало навички її вирощування [1, 23].

Основною технічною сільськогосподарською культурою був цукровий буряк, який займав 27 тис. десятин. В межах округи в той час існувало 18 цукроварень. Вирощування буряку щорічно давало прибуток в розмірі 4 млн. рублів. Найкраще ця культура розвивалася в третьому районі (до 90 % загальної площі), потім в другому (7 %) і в першому (3 %). Буряківництво зумовлювало перспективи збагачення краю через розвиток цукрової промисловості, яка, щоправда, вимагала значних інвестицій та трудових ресурсів [1, 25].

З 1925 р. округа покращувала вирощування тютюнових культур. В 1925 р. площа махорки становила 764 га, а вже у наступному, 1926 р., зросла до 912 га. Розширення плантацій цієї культури було викликано рядом факторів. Зокрема, відсутністю сторонніх заробітків в районах Лівобережжя. Жителі були вимушені працювати саме в цій галузі господарства, збільшуючи площі посівів і їх врожайність. Крім цього, галузь стимулювалася наявністю централізованого постачання через кооперацію необхідної сировини. Округа була забезпечена посадковим матеріалом, яке своєчасно постачалося селянським господарствам. Було налагоджено і постачання сортового насіння. Поява нового посадкового насіння сприяла збільшенню в окрузі урожайності махорки [3, 176].

Важливе значення вирощування махорки мало на Лівобережжі. Тут 300 дес. землі було зайнято саме під цією культурою. 1 дес. землі давала прибуток у розмірі 420 крб. Вирощувався в окрузі і жовтий тютюн. Культура жовтого тютюну була поширена лише для забезпечення внутрішніх потреб. Хоча ця культура була трудомісткою, проте не була такою примхливою як махорка. Їй не була потрібна велика кількість угноєння, вона прекрасно родила і на супіщаних ґрунтах побережжя, де домінували бідняцькі господарства [1, 36].

В селянських господарствах займалися і садівництвом, виноградарством, городництвом, баштанництвом та хмільництвом. Ці галузі господарства вимагали значно більше праці, ніж польові культури. З ними було важче в реалізації, бо продукти швидко псувалися. Та не дивлячись на такі проблеми, вони давали хороші прибутки [7, 22]. Спеціальні культури в системі селянського господарства добре розвивалися і, в порівнянні з довоєнним часом, обсяги їхнього виробництва збільшувалися. На побережжі Дніпра і до р. Тямин вирощували цибулю, часник, жовтий тютюн, виноград на пісках (32 тис. десятин). У лісостеповій зоні займалися овочевим садівництвом, городництвом, вирощуванням махорки і хмільництвом [1, 34].

В 1925-му р. позитивні зрушення відбулися в галузі садівництва. Було вирощено посадкових груш-дичок – близько 480 тис. саджанців, заочковано дичок 80 тис., а в наступному, 1926 р., близько 12,5 тис. саджанців. Під посадку фруктових дерев було виділено нових площ в 1 тис. га [2, 176]. У цей час організовувалися садово-городні товариства. Таких відомо 10. Виникло і 2 садівничі артілі та 12 гуртків відповідного спрямування [3, 7].

Садівництво в середньому давало прибуток 0,5-1 тис. рублів з десятини. Загальна кількість садів в окрузі складала більше 8,5 тис. дес. У той же час розвиток садівництва стримувався низьким рівнем розвитку переробної промисловості. Із 3,35 млн. пудів фруктів, зібраних у 1925 р., 1,12 млн. залишилось не реалізованими через недостатню кількість переробних заводів [3, 7].

Поряд із садівництвом, у регіоні розвивалося і городництво, передусім вирощування картоплі. Площа під картоплю поступово збільшувалася і в 1925 р. становила 27 тис. десятин. І хоча її врожайність була досить високою, ця галузь майже не розвивалася через відсутність надійної системи збуту. Адже на території округи існувало лише дві гуральні [1, 26]. Водночас було добре налагоджено збут конопель кооперацією, внаслідок чого закордон було відправлено близько 90 тис. кг цього продукту [3, 7].

Вирощували в окрузі також цибулю і часник. Загалом 600 десятин землі було засаджено цибулею, 120 дес. – часником. В 1924 р. з округи було вивезено 300 тис. пудів цибулі. В 1925 р. валовий збір цієї культури досяг 1 млн. 120 тис. пудів. Однак, через незадовільний стан збуту товарних лишків 440 тис. пудів залишилось не реалізованим. Водночас за межі округи було продано 20 вагонів ранньої капусти, помідорів, огірків [3, 8].

В районах побережжя Дніпра та р. Тясмин існували умови для промислового вирощування хмелю. Для забезпечення власних потреб населення вистачало місцевих ділянок. Тому для збільшення посівів хмелю вживалися заходи із впровадження сортового насіння, яке б дозволило забезпечити

товарність цього продукту і викликати інтерес до нього сільських господарів [1, 36].

Округа відзначалася і забезпеченістю лікарськими рослинами. У довоєнний період їхній збір в лісах Правобережжя давав значну економічну підтримку населенню. Для подальшого розвитку цієї справи планувалося встановити сортувально-сушильний пункт в Мошенському районі. Протягом 1925 р. закладено до 10 га нових плантацій для цих рослин та продано населенню 15 пудів черепків м'яти. За кордон було збуто лікарських рослин на суму майже 4 тис. крб. [1, 37].

В окрузі розвивалося і виноградарство, а також здійснювалася технічна переробка городніх культур. Було введено у використання майже 14,5 га нових виноградних плантацій. З фруктів та ягід вироблено 5 тис. відер вина, а також 500 пудів помідорового пюре [3, 177].

Кон'юктура світового ринку сприяла розвитку шовківництва, яке ще в довоєнний час мало велике поширення в районах Побережжя. Тут понад 400 сімей займалися цим вигідним промислом [1, 36].

У зв'язку з відмовою від системи трюхпільля та введенням громадських сівозмін, нестачею гною й високими цінами на штучне угноєння, особливо гостро постала проблема поширення площі під кормовими травами. Для того, щоб вдосталь забезпечувати худобу округи, необхідно було засівати до 30 тис. дес. землі кормовими рослинами. Збільшення площі трав затримувалося відсутністю сортового насіння і надзвичайно високою ціною на нього [8, 52].

Громадянська війна і голодний 1921-й р. негативно вплинули на якісний і кількісний стан поголів'я регіону. Кількість свиней порівняно з 1917 р. зменшилась на 15 %, коней на 22 % [1, 97].

Відродження скотарства як і сільського господарства в цілому почалося 1922 р. Загальна кількість тварин рік від року збільшувалася. Абсолютна кількість великої рогатої худоби (ВРХ) в 1925 р. була більшою ніж 1917 р. на 28 %, а корів на 42 %. Зазнала змін структура череди. Вівці в складі череди 1917 р.

займали лише 14 %, а 1925 р. – 29,2 %, свині в 1917 р. – 34,5 %, а в 1925 р. – 22,6 %. Однак, незважаючи на позитивні тенденції, відносна забезпеченість господарств худобою, за винятком овець, не досягала 1917 р [1, 97].

Щодо конярства, то абсолютна і відносна кількість коней в окрузі за час з 1917 р. також зменшилась. Абсолютна кількість на 22 %, а відносна забезпеченість на сто господарств з 60-ти голів – до 44-х [1, 98]. Робочі коні, в основному, були бельгійського типу, упряжні – орловського та часто американського рисака [1, 98].

В тваринництві Черкаської округи існували великі проблеми у вирощуванні, утриманні, відгодівлі та реалізації його продукції. Для розвитку свинарства не вистачало кормів і самих свиней. Перепоною на шляху розвитку свинарства був незадовільний фізичний стан поголів'я та відсутність правильної системи збуту продукції тваринництва. Молочне скотарство було збитковим для округи, затрати на цю галузь значно перевищували прибутки. Округа відзначалася малозабезпеченістю і тягловою силою, необхідною для ведення сільського господарства [1, 99].

На території округи використовувалося близько семи порід великої рогатої худоби. Найпоширенішим був сірий український скот – домінував як на лівому, так і на правому березі Дніпра. Особлива увага приділялася червоному смілянському та червоно-німецькому скоту. В наступному 1926 р. передбачалося спеціальне дослідження цієї худоби і подальше поширення її в межах округи. Майже по всій території був розповсюджений метисний скот [1, 99].

Поголів'я свиней округи у пореволюційний період збільшувалося в кількісному відношенні, але не досягло довоєнних норм. У 1925 р. було 85 % кількості свиней в 1917 р (в 1917 р. – 134 голів на 100 господарств, а 1925 р. – 79 %). Породиutih рас свиней в окрузі практично не було. Однак, за декілька повоєнних років у зв'язку з діяльністю племрозплідника при Мліївській держстанції та окремих розплідниках при госпо-

дарствах Радгосп-тресту культурні раси свиней починали поширюватися по селянських господарствах [1, 100].

Порівнюючи з 1917 р., збільшилась кількість овець. У расовому відношенні була розповсюджена звичайна довгохвоста вівця. Рідко зустрічалися вівці каракульські та сокольські.

Птахівництво до 1925 р. носило примітивний характер, але в бюджеті селянина все ж відіграло певну позитивну роль. У 1924/1925 рр. за межі округи було вивезено і продано близько 31 тис. яєць [1, 101].

Отже, можна сказати, що в цілому округа мала сприятливі умови для подальшого розвитку і землеробства, і тваринництва. Проте через агроперенаселеність території відчувалися проблеми із землезабезпеченістю. Розвиток сільського господарства уповільнювався і через гостру нестачу сортового насіння, робочого реманенту і техніки. Технічна забезпеченість округи була на дуже низькому рівні. Відсутність сільськогосподарського реманенту стримувала позитивні зрушення в господарстві округи. Для вирішення нагальних проблем вживалися заходи із забезпеченням населення технікою та реманентом.

Основними сільськогосподарськими культурами були пшениця, цукровий буряк, кукурудза, бобові, тютюн. Значна увага приділялася і садівництву, яке, хоча і вимагало значних трудових ресурсів, але давало прибутки.

На території округи розводили велику рогату худобу, свиней, коней, овець. Розвиток тваринництва стримувався широким комплексом проблем. Однак, ця галузь господарства, хоча і досить повільно, проте розвивалася.

Колективні селянські господарства. Вирішення проблем аграрного виробництва радянська влада передусім бачила у створенні колективних селянських господарств. Така позиція була пояснювалася тим, що в дрібному селянському господарстві важко проводити роботу з поліпшення родючості землі, не можна широко застосовувати агрономічний персонал, а також ввести доцільних сівозмін без попередньої довгочасної роботи по землевпорядженню та без переселення [9, 1].

У 1920-х роках існувало три головні форми сільськогосподарських колективів: товариство громадського обробітку землі, трудова артіль – найголовніша, і найвища форма усуспільненого господарювання – комуна.

Товариство громадського обробітку землі – первісна форма колективізації сільського господарства. При ній цілком вільно обиралися організаційні форми господарювання. Основою об'єднання була трудова взаємодопомога і допомога реманентом, робочою худобою. Земля і увесь реманент (живий та неживий) окремих спільників товариства залишався в їх особистому володінні. Розрахунки між окремими спільниками встановлювалися по взаємній згоді на їх загальному зібранні. Повноважним членом товариства був власник дому або особа, що його заступала [10, 42].

Артілі мали такі ознаки: повне усуспільнення праці і реманенту спільників на всіх орних ґрунтах певної артілі, що повинні бути об'єднані в одній ділянці з єдиним планом господарювання. Садиба спільників і продуктивна худоба могла залишатися в індивідуальному користуванні – це було ознакою повної або неповної артілі. Таке об'єднання могло встановлювати правило відшкодування за громадське користування реманентом і худобою. Проте, це відшкодування мало тільки допоміжне значення при розподілі продукції, правила якого встановлювало загальне зібрання, або воно визначалося кількістю їдців в артілі [10, 42].

Найвищим типом сільськогосподарського колективу вважалася комуна, яка передбачала повне усуспільнення праці і всіх виробничих засобів. Вступаючи до комуни було потрібно повністю відмовитися від одноосібного господарювання, віддати все своє майно і свою трудову силу на спільне користування в єдиному господарстві. Розділ прибутків господарства не робився, кожний діставав блага по своїй потребі і в тих розмірах, на які було спроможне господарство. Комуна мала на меті організувати спільне життя та громадське харчування. Але, щоб перейти до цього виду господарства, необхідно було, спочатку об'єднатися в артілі [10, 43].

Більша частина колективів Черкащини розташовувалася в лісостеповій та передстеповій частині округи. Кількість колективів значно почала збільшуватися в 1923 і 1924 рр., що пояснюється зростанням організаційної роботи влади по колективізації. В результаті заклику до переходу в колективи станом на 1 жовтня 1925 р. в регіоні працювало 6 комун, 401 артіль, 100 товариств спільного обробітку землі, всього – 507 колективів. Планом на 1926 р. передбачалося створення ще 75 нових колективів [3, 177].

Протягом січня-жовтня 1926 р. кількість комун збільшилась до 8. Почало працювати ще 42 повні артілі і 137 нормованих артілей. В окрузі у цей період працювали і товариства спільного обробітку землі, яких налічувалося 267 [3, 177].

Важливим завданням влади була організація кооперативних установ, які б проводили кредитування селянських господарств. У цей час в Україні діяла централізована система кооперативного кредиту, очолювана зокрема Укрсільбанком та його регіональними відділами. На рівні сільських населених пунктів позики розподіляли сільськогосподарсько-кредитові кооперативні товариства [11, 10].

В 1925 році в окрузі розпочалася тракторизація сільського господарства. Трактори надавалися лише колективним господарствам. За наявності 75 тис. оброблюваної землі для придбання тракторів надавалися позики. Така схема тракторопостачання спрацювала і покращувала організацію сільськогосподарського виробництва округи [5, 143].

Черкаський радгосп. На території округи працювало й державне сільськогосподарське підприємство – Черкаський радгосп. Радгосп знаходився в Черкасах на території колишніх цегляних заводів. Відстань від нього до центру міста становила 6 верств і до пристані також 6 верств [3, 47].

Радгосп був створений, очевидно, в 1919 р. Принаймні, з 1919 року він почав користуватися землею, яку йому надав місцевий земельний відділ. За своїм станом земельні площі були надзвичайно виснажені і занедбані. Вся земля була усіяна

осотом і пирієм. Радгосп розпочав активну боротьбу з бур'янами [3, 47].

Поверхня радгоспних полів була рівнинною з невеликою кількістю неглибоких ярів. В обробітку землі були легкими, найпоширенішим видом ґрунту був супіщаний чорнозем. Головний масив землі господарства складав приблизно 800 дес. Він був цінним через високу родючість і вигідне географічне положення (земля розташовувалася поблизу міста і залізної дороги).

Восени 1925 р. в радгоспі було введено систему дев'ятипільної сівозміни. Правильні сівозміни передбачали не сіяти на одному полі протягом декількох років схожі культури, а чергувати різнохарактерні засіви [12, 24]. Чергування культур здійснювалося в такому порядку: пар удобрений, озимина, буряк, ярина з підсівом трав, трав'яна культура, знову трав'яна культура, озимина, буряк, ярина. Це нововведення сприяло активному поширенню цукрового буряка, зернових культур, а також багаторічних трав. Господарство почало постачатися сортовим посівним матеріалом, що також покращувало врожайність.

Інтенсивна посадка цукрового буряку давала можливість збільшувати кількість працюючих в радгоспі. Надзвичайно позитивним було і те, що ця культура давала річний відпочинок ґрунту і допомагала швидше знищувати бур'яни. Збільшення посіву багаторічних трав збагачувало поля азотом і розвивало скотарство і свинарство, від яких збільшувалося природне удобрення земель.

Під час сівозміни 1926 р. земля розподілялася по різних культурам наступним чином. Озиминою засіяли 258 десятин (пшеницею 144 дес., житом 124 десятин). Цукровий буряк займав територію у 150 десятин. Для бобових була відведена ділянка в 85 десятин (горох займав 57 десятин, чечевиця – 28 десятин). Під толочним паром знаходилось 60 десятин. Для вівса відведено 110 десятин, а для посіву конюшини – 44 десятин. Гречка займала 61 десятин, просо і картопля – по 2 десятин [3, 48].

В радгоспі існували проблеми в забезпеченні технікою. Так зернозбираючий реманент складав 65 % від необхідного. Водночас радгосп був майже повністю забезпечений сівалками – на 95 % [3, 49].

Черкаська округа розташовувалася в досить вигідній частині УСРР і мала досить багаті природні ресурси. Водночас наш край належав до найбільш агроперенаселених регіонів країни. Ця особливість мала принципове значення для сільського господарства, яке відчувало надлишок робочої сили та гостре селянське малоземелля.

Господарство району в цілому було зерновим з невеликою кількістю товарних культур та зовсім слабким розвитком кормових рослин і тваринництва. Розвиток тваринництва стримувався широким комплексом проблем. Однак, ця галузь господарства, хоча і досить повільно, проте розвивалася. Гальмом на шляху розвитку сільського господарства були незадовільний стан селекції рослин, забезпеченістю реманентом та ерозія ґрунтів. Однак, усі проблеми агротехнічної модернізації поступово знаходили шляхи свого вирішення.

Перспективу аграрного виробництва державна влада передусім бачила у створенні різноманітних колективних селянських господарств. Вони, поряд з державними фінансово-торговельними організаціями, добре себе проявляли в кредитуванні хліборобських домогосподарств та товарному їх обслуговуванні. Водночас вживалися заходи із започаткування й колективного землеробства.

* *сажень дорівнює 2,13 метра*

** *десятина дорівнює 1,09 гектара*

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-65, оп.1, спр. 77. Ч.1.
 2. ДАЧО. – Ф. Р-65, Оп. 1, спр. 360.
 3. ДАЧО. – Ф. Р-65, оп. 1, спр. 347.

4. Гурський П. Як зміцнити й обсадити лісом сипучі піски, балки та яри // Радянський селянин. – 1926. – № 6.
5. ДАЧО. – Ф. Р-81, оп. 1, спр. 19. Ч. 2.
6. Користь від насінництва // Радянський селянин. – 1925. – № 5–6.
7. Значіння спеціальних культур для сільського господарства України // Радянський селянин. – 1925. – № 18–19.
8. ДАЧО. – Ф. Р-65, оп. 1, спр. 77. Ч. 2.
9. Колгоспи повинні стати зразковими // Радянський селянин. – 1924. – № 16–17.
10. Як можна організувати колгосп // Радянський селянин. – 1924. – № 16–17.
11. Про сільськогосподарський кредит на Україні // Радянський селянин. – 1925. – № 18–19.
12. Навіщо селянам потрібні сівозміни // Радянський селянин. – 1924. – № 16–17.

В. І. Нікіфоров

ВТЕКЛА З БУДЖАКУ АБАКЛІЯ (версія щодо витоків географічної назви)

Ще донедавна краєзнавці Черкащини пов'язували значення топоніму Балаклій (Балаклея) чи то “риб'ячим місцем”, чи навіть “джерелом”. Певно над ними тяжів авторитет такого знаного краєзнавця минулого як Лаврентій Похилевич.

Ще у 1991 році до Смілянського краєзнавчого музею потрапив примірник газети “Червоний стяг” від 17 червня 1941 року. У часописі вміщений історико-топонімічний переказ про виникнення села Балаклеї Смілянського району. Проте у головному епізоді переказу йшлося про перебування в селі міфічного ватажка татар Балаклея за часів Визвольної війни 1648 року. Затим у переказі йшлося і про те, що Балаклія як осада виникла лише в середині XVII століття. Звичайно що це не відповідало ні документам, ні історичним реаліям.

Втім довелося розпочати самостійні історико-топонімічні пошуки витоків цієї назви. І вони виявилися плідними. Вдалося, зокрема, встановити, що у Балаклеї був попередник – Кищина!

Цікаво, що кишт у турецькій мові означає “той кого здали в оренду” або переселили. Звідки ж тоді примандрували оті загадкові “кищини”?

З Буджаку. Власне ногайські татари потрапили до Бессарабії не з власної волі, а за велінням турецького султана Селіма II. Останній наказав кримському ханові перегнати Ногайську орду з південного берегу Криму на південь Бессарабії, у Придунайський край. У такий спосіб кримський хан загнав ногайців у самісінський “кут”. Саме так з ногайської мови перекладається Буджак.

За звичаєм своїх предків, тюрки жили у степу. Міст у них не було, за винятком Каушан, де знаходився ханський палац.

Як відомо з другої половини XVI століття Буджацька Орда здійснювала регулярно хижачькі напади на Правобережну

Наддніпрянщину. Є повідомлення в джерелах: на початку XVII століття ординці стали вже селитися на тамтешніх теренах.

Здається кочівники пам'ятали якого вони роду-племіні. Тож і вирішили перейменувати Кищини на Абакли. Річ у тім, що рід “абакли” мав тамгу (родовий герб) – “абак” і означав він “боввана” або “кам’яного ідола”.

Отже Абаклія – це етнічний топонім. Рід племіні “абакли” отримав свою назву за значенням тамги.

Згодом Абаклійські хутори почали залюднювати українці з Полісся. Вони й назвали осаду Балаклієм. Цікаво, що на користь тюркського походження “Балаклія” свідчить і назва козацької сотні – “Баклыская”. По-друге, в центрі теперішнього села Балакліє є куток під назвою Керекешівка.

Певно, що це єдина осада на Радивонивщині, яку первісно започаткували ногайські (буджацькі) татари. Первісно Абакли-тамга – татарське село.

Щодо назви річки Балаклейки. Під такою назвою вона відома лише у краєзнавця Л. Похилевича. Цей гідронім утворено від назви нової осад, а не, навпаки, як вважали раніше.

До речі, у “Регестах” канцелярії Коронної до українних земель, у запису від 3.12.1643 року, засвідчена слобода Балаклейка.

Є у сучасної Балакліє і свої “родичі”. Село та залізнична станція Абаклія. Тепер у межах Республіки Молдови, що у Бессарабському районі. Саме з буджацької кочівлі на долині Валя-Лунге (Довгій долині) наприкінці XVII століття, сюди, на береги р. Мідянки прикочували ногайські татари. І започаткували нову осаду, знану тепер як село Балаклія. За словником Земфіра Арборе, на початку XX століття у молдавському селі Абакліє мешкало 2500 жителів. Із них 119 галицькі переселенці, 14 ромів, а решта становили молдовани.

У тому селі мирно співіснували 118 русняків з Галичини, 14 циган – решту становили молдовани. Куди ж поділися ногайські татари з Буджаку? Основна їх частина ще у 1807 році повернулася до Криму, а решта асимілювала серед молдаван.

Абаклійська церква у Молдові

1. Архив Юго-Западной России – Архив ЮЗР. – Киев, 1869. – Ч. V. – Т.1. – С. 552.
2. Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 19.
3. Кантемир Дм. Описание Молдавии. – Кишинёв, 1973. – С. 25– 26.
4. Arbore Z. Dictionarul geografik al BASARABIEI. – Chisinau, 2001. – S.1.
5. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632 – 1646. – Krakow, 2005. – S. 234.
6. Wolff J. Senatorowie. – 1895. – S. 268.
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Киев. – 1864.
8. Еремия А.И. Географические названия рассказывают. – Кишинёв, 1990. – С. 60 – 61.
9. Киевская Старина. – 1882. – № 1.
10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.44–45.
11. Універсали Богдана Хмельницького.1648 – 1657 /Упор. Бутич І. Л. – К.,1998. – С. 211 – 212. Док. 143.
12. Adamescu G. Dictionar enciclopedic istorico-geografic. – Bucuresti, 1931.

Т. М. Нераденко,
А. А. Ведула,
Н. О. Подзьолкіна

АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ ЧЕРКАЩИНИ: ПЕРІОДИ РАННІХ СЛОВ'ЯН І КИЇВСЬКОЇ РУСИ

В кінці III ст. до н. е. – у I ст. н. е. в Середньому Подніпров'ї мешкали зарубинецькі племена, які вважаються більшістю дослідників найдавнішими слов'янами (хоча дехто із вчених вважає їх давньогерманцями).

Поселення зарубинецьких племен розташовувалися на мисах і в заплавах, інколи вони мали форму укріплених городищ з валами та ровами. Кілька поселень склали гніздо, що належало одному племені. Гнізда були віддаленими одне від одного і разом складали загальну племінну територію, яка не була сталою і в різні часи розширювалася або звужувалася. З другої половини I ст. н. е. зарубинці зазнають нападів воєвничих сарматів, що підтверджується знахідками наконечників сарматських стріл на зарубинецьких укріпленнях, зокрема у валах та поза ними. Це змусило зарубинецькі племена залишити свої землі й шукати небезпечні місця для життя у Верхньому Подніпров'ї, Подесенні, Південному Побужжі.

Археологічні пам'ятки свідчать про те, що значна частина зарубинців Середнього Подніпров'я залишилася на своїх місцях і, змішавшись з прийдшим населенням – балтами, пшеворцями, сарматами, приймала участь у формуванні пізньозарубинецької культури.

Житла зарубинецьких племен були наземними та ледь заглибленими, квадратної або прямокутної форми, площею від 18 до 21 кв. метрів, каркасно-плетеної конструкції, з вогнищами та ямами-погребами.

Поховання зарубинецьких племен – безкурганні трупоспалення (ямні, урнові, змішані) із застосуванням численного

інвентарю, який складався переважно із керамічних виробів – горщиків, мисок, горняток. Кераміка широко використовувалася і в побуті зарубинців. Вона була ліпна, часто – із залощеною поверхнею. Вважається, що зарубинецьким гончарям був відомий повільний гончарний круг. Трапляється імпортна антична кераміка, яка засвідчує економічні зв'язки з грецькими містами Північного Причорномор'я. Крім гончарства було розвинуто металоробне виробництво: із заліза виготовляли зброю, знаряддя праці, прикраси, ножі, коси, серпи, сокири, долота, шила, голки, фібули, підвіски.

Зарубинецькі племена займалися землеробством, скотарством, мисливством, рибальством.

На території сучасної Черкащини відомі такі пам'ятки зарубинецької культури: 5 городищ, 54 поселення, 5 ґрунтових могильників. Розташовані вони поблизу сіл Залевки, Жаботин, Трахтемирів, Монастирок, Зарубинці, Тростянець, Ліплява, Межиріч, Сахнівка, Мошни, Свидівок, Михайлівка, Суботів, Калинівка, Орловець, Петрики, Товста, Литвинець, Черкаси та ін. Датуються II ст. до н.е. – I ст. н.е. Потужне гніздо зарубинецьких поселень знаходилося в Канівському районі, до нього входили поселення поблизу сіл Бучак, Студенець, Селище, Пекарі, Хмільна, Гришинці, Пищальники, Тростянець, на горі Московка, Пилипенкова Гора в Каневі, Городок біля Монастирка. Великий інтерес в наукових колах викликають зарубинецькі могильники Дідів Шпиль поблизу Бучака, два могильника на території Суботова, центр чорної металургії пізньозарубинецького часу під Уманню. Останній досліджений у двох пунктах Умань-I і Умань-II, в яких було виявлено 36 і 50 горнів відповідно, що використовувався при екстенсивному способі виробництва заліза на рубежі н.е. – першої половини I тис. до н.е.

Наприкінці II – у III ст. н.е. частина пізньозарубинецьких племен викристалізовується в нову давньослов'янську київську культуру. Інша частина пізньозарубинецьких племен входить до ареалу розповсюдження черняхівської культури, пам'ятки якої поширюються на території Черкащини у III – першій половині V ст. н.е.

На території України відомо близько 3 тисяч черняхівських поселень і ґрунтових могильників. На території нашого краю на сьогодні зареєстровано 255 поселень та 17 могильників, виявлено багато скарбів. Серед них варто назвати пам'ятки, розташовані поблизу сіл Журавка, Рижанівка, Хрещатик, Червона Слобода, Леськи, Маслове, Стецівка, Михайлівка, Пішки, Добра, Саморідня, міст Черкаси, Кам'янка та багато ін. Серед них найбільш дослідженими є Леськівське поселення, Журівське поселення і могильник, могильник “Черкаси-Центр”, Масловський могильник та ін.

Вже більше 100 років археологи розкопують пам'ятки черняхівських племен, але й сьогодні окремі питання їх історії та культури залишаються проблемними. Наприклад, до якого етносу належали черняхівці? В останні десятиріччя панує компромісна точка зору, за якою черняхівські племена були різно-етнічними, склалися із скіфо-сарматів, германців, фракійців, слов'ян і в залежності від території основу черняхівського етносу склали ті чи інші племена. В Лісостепу України такими племенами були слов'яни.

Таким чином, черняхівські племена Середнього Подніпров'я синтезували попередні культури місцевих та прийшлих племен. Як частина єдиного черняхівського етносу, вони мали схожі зі всіма черняхівцями елементи культури, до яких належали зникнення родоплемінної замкненості, налагодження нових культурних, етнічних, економічних зв'язків та сприйняття досягнень інших культур. Опосередковані контакти з античними центрами Північного Причорномор'я, наддунайськими провінціями Пізньоримської імперії, дакійцями Пруто-Дністровського межиріччя сприяли впровадженню у господарство і побут черняхівців нових знарядь землеробства (залізний наральник, ротаційні жорна), прогресивних способів металообробки та гончарного ремесла (ніжний гончарний круг, спеціальні гончарні горни). Зростає рівень економіки. В обмін на хліб, м'ясо, мед, віск, хутро зростає імпорту вина, прикрас, побутових предметів тощо. Свідченнями економічних зв'язків місцевих племен є знахідки на території краю

римських монет – поодиноких та у скарбах, зокрема біля с. Мошни Черкаського району, Сміли, Корсунь-Шевченківського та ін.

Поселення черняхівських племен розміщувалися на перших надзаплавних терасах та на невеликих підвищеннях у заплавах. Їх розміри становили від 2-4 до 15-20 га. Як правило, це були неукріплені поселення, зрідка – городища. На території Уманського району зустрічається гніздовий тип розміщення поселень, на деяких з них прослідковується планування вулиць. Житлами слугували напівземлянки або наземні споруди розмірами від 6х9 до 10х24 кв. метрів. Могильники розташовувалися, як правило, поруч з поселеннями та були бі-ритуальними, тобто в межах одного могильника зустрічаються трупопокладення в ямах та трупоспалення в посудинах і ямах.

Кераміку черняхівських племен відрізняє висока якість. Вона була зроблена на гончарному крузі, мала сіро- або чорно-лощену поверхню, та вигляд провінційно-римського посуду. Відомі миски, глечики, вази, горщики, миски-вази, кухлі, глеки, кубки. Посуд робили без ручок та з однією-чотирма ручками, іноді прикрашали слабо-профільованими горизонтальними валиками, вертикальними пролощеними смугами, накольчастим і прокресленим орнаментом. Серед посуду черняхівського могильника поблизу села Стецівка Звенигородського району виявлені глек і кухлик, що мали складну світоглядну орнаментацию. Ліпний посуд нечисленний. Імпортований посуд представлений амфорами, червонолаковим глиняним та скляним посудом.

Археологічні розкопки черняхівських пам'яток дали різноманітні залізні вироби – серпи, наральники, сокири, інші знаряддя праці, зброю та численні предмети особистого призначення – бронзові та срібні фібули, пряжки, намисто, кістяні гребені, підвіски.

Основа господарства черняхівських племен – орне землеробство. Найбільш поширені культури: пшениця, ячмінь, просо, гречка, жито, овес, горох. Було розвинене городництво, тваринництво, полювання, бджільництво, рибальство, домаш-

ні ремесла. Високого рівня досягло гончарство, чорна і кольорова металургія.

Світоглядні уявлення черняхівських племен в цілому носили характер язичницьких вірувань, суть яких полягала у вірі в потойбічне життя, обожнення сил природи, обрядах, пов'язаних з турботою про новий урожай.

Занепад черняхівської культури пов'язаний із навалою гунів в кінці IV ст. В Середньому Подніпров'ї частина черняхівських племен брала участь у формуванні ранньосередньовічної пеньківської культури ранніх слов'ян.

Порівняння предметів матеріальної культури черняхівських і ранньосередньовічних слов'янських культур свідчить про те, що останні були продовженням надбань культур пізньоримського часу. За рівнем розвитку вони наближалися до попередніх ранньослов'янських культур. Щоправда, у V–VII ст. в матеріальному комплексі помітна певна примітивізація життя слов'ян, що було зумовлено навалою гунів, наслідком якої став розрив культурних та економічних зв'язків населення Лісостепу з римськими провінціями і античним Причорномор'ям. Поховання стають біднішими, зникає обряд трупопокладення, в похованнях трапляються лише кальциновані кістки, інколи прикриті горщиком чи покладені в урну. Змінюється планування поселень, зникають наземні житла і основним типом житла стає напівземлянка з піччю-кам'янкою. Кераміка стає одноманітною, поширюється один тип біконічного горщика. Змінюється й характер ремісництва: гончарні майстерні занепадають, великі металургійні центри припиняють свою діяльність. Лише в землеробстві та приселищному тваринництві не відбувається помітних змін.

Це пов'язано з тим, що в римський час слов'яни не створили своєї культури, а були включені до загального культурного простору, що знаходився під провінційно-римським впливом. У складі черняхівської культури вони були політично залежні від воєнно-політичного союзу готів, і лише після перемоги гунів над готами на рубежі IV–V ст. почала розвиватися слов'янська культура раннього середньовіччя.

На Черкащині велике скупчення пеньківських пам'яток відомо в гирлі річки Тясмину, на межі Черкаської і Кіровоградської областей: в урочищах Молочарня, Макарів Острів, Луг I, Луг II, Луг III виявлено 5 поселень і 3 могильника, ще декілька слов'янських поселень відкриті між селами Велика Андрусівка і Стецівка.

У V–VI ст. племена пеньківської культури починають просуватися у Верхнє Подніпров'я та Поділля, а згодом, у VI–VII ст. проникають у Подунав'я та заселяють землі сучасних Румунії, Болгарії, колишньої Югославії.

У VIII ст. пеньківська культура змінюється новою – райковецькою культурою. Східнослов'янська етнічна належність її носіїв не викликає сумнівів. Археологічні пам'ятки цієї культури в нашому краї ідентифікуються з полянським міжплемінним об'єднанням східних слов'ян. Порівняння археологічних матеріалів з пам'яток VIII–IX ст. на сусідніх територіях, зайнятих уличами, древлянами, дулібами та іншими східнослов'янськими племенами, дає перевагу рис культурної спільності і може свідчити про культурну консолідацію слов'янських племен напередодні утворення Київської Русі.

Археологічні пам'ятки ранніх слов'ян представлені на Черкащині городищами (1), поселеннями (58), скарбами (4) та могильниками (4). Серед них варто назвати Канівське поселення полян, поселення Монастирок у Канівському районі, Сахнівські поселення в Корсунь-Шевченківському районі. Унікальними є скарби, знайдені біля сіл Мартинівка Смілянського району, Хацьки Черкаського району, Вільховчик Корсунь-Шевченківського району, Залевки Смілянського району. Слов'янські і неслов'янські елементи цих скарбів фіксують процеси синтезу місцевих і прийшлих племен на порубіжних між ними територіях та тісні торговельні зв'язки з Прибалтикою, Середньою Азією та Подунав'я.

В останні роки археологами області знайдено та поставлено на облік багато нових ранньослов'янських поселень, які розташовані в Каневі та Умані, поблизу сіл Мліїв, Піщана, Мартинівка, Бучак, Луковиця, Виграїв, Моринці, Дзензелівка,

Залевки, Свинарка, Орадівка, Вергуни, Лозівок, Суботів та багато ін. А аналіз новітніх археологічних матеріалів з відомого ранньослов'янського Пастирського городища, на думку О. М. Приходнюка, змушує констатувати, що воно не могло бути центром слов'янської округи чи племінним осередком. Розташування Пастирського на межі зі степом, на території, ще не освоєній слов'янами, вказує на те, що прибульці із Подунав'я не зуміли укоренитися серед місцевої слов'янської людності і були змушені поселитися на вільних землях, небезпечних з огляду на сусідство з кочівниками.

Поселення ранніх слов'ян розташовувалися в басейнах Дніпра, Тясмину, Росі та інших річок, невисоко над рівнем води, поряд із заплавленими луками. Місця для життя обиралися там, де були землі, придатні для землеробства та мали надійну кормову базу для тварин.

Основними заняттями були орне землеробство та приселіщне тваринництво. Основною системою землеробства був переліг, коли поле обробляли до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. В той же час виникає двопільна система землеробства. Спостерігається технічне вдосконалення знарядь землеробської праці: запроваджується рало з широким наральником і ножем-череслом; використовуються знаряддя плужного типу з лемешем; урізноманітнюються та вдосконалюються знаряддя для збирання зерна та обробки врожаю – коси, серпи, мотики, жорна; з'являється новий тип серпа з асиметричним лезом та відігнутих руків'ям; виникають млинові споруди, в яких мололи зерно. Основними злаками були жито, просо, ячмінь, дедалі частіше вживаються голозерні пшениці, придатні для розмелювання. Відомі були горох, боби, ріпа. Займалися городництвом та, можливо, садівництвом.

Збіжжя зберігалося у спеціальних приміщеннях та ямах для зерна, про що свідчать розкопки кількох поселень ранніх слов'ян поблизу села Сахнівка Корсунь-Шевченківського району. На одному поселенні неподалік житла було розкопано приміщення на зразок клуні з ямою для зерна, уламки жорен,

залізний наральник. На іншому – досліджено 19 напівземлянкових жител та кілька десятків підсобних споруд господарського призначення.

Певну роль в господарстві ранніх слов'ян відігравали мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво. Мисливство давало м'ясо для їжі (кістки диких тварин становили 10-20% остеологічних матеріалів) та хутро, яке було одним із традиційних експортних товарів слов'ян. Полювали на лося, благородного оленя, зубра, тура, косулю, кабана. Рибальство засвідчене знахідками кісток, залізними гачками та остенями, керамічними грузилами від сіток і неводів. Мед і віск добували із дупел диких бджіл. Збиральництво допомагало вижити у неврожайні роки. Збирали жолуді, горіхи, ягоди, гриби, дикоростучі плоди.

Спостерігається подальший розвиток ремесел. Найрозвинутішими були залізодобування та металообробка. Цьому сприяли природні умови, в яких мешкали ранні слов'яни: ліси давали дерев'яне вугілля, річкові заплави – болотну руду.

До VII–VIII ст. рівень ковальського ремесла у слов'ян був порівняно низьким. Майстри володіли технікою кування, цементації, зварювання. Асортимент залізних виробів складав близько 30 видів знарядь праці, зброї, деталей одягу, прикрас. Спеціалізація ремесла не була розвиненою.

Починаючи з VI–VII ст., відбувається деяке піднесення ремесла, яке призвело до його розквіту у VIII–IX ст. Ремесло відокремлюється від сільського господарства. Металургія відокремлюється від ковальства, поглиблюється спеціалізація майстрів, опановуються нові техніки, підвищується продуктивність праці. При виготовленні прикрас та ювелірних виробів з кольорових металів застосовують техніку литва, кування, карбування.

Традиційно поширеним залишається гончарне ремесло, хоча в порівнянні з черняхівським посудом, у ранніх слов'ян спостерігається примітивізація виробництва глиняного посуду, який характеризується грубою поверхнею, одноманітними формами, майже повною відсутністю орнаmentaції. Можливо,

глиняний посуд в деякій мірі замінюється дерев'яним посудом, про виготовлення якого свідчать різці від токарного верстату на поселеннях, починаючи з III–IV ст.

Необхідними побутовими предметами, одягом, взуттям слов'ян забезпечували домашні ремесла – прядіння, ткацтво, обробка шкіри, каменю, дерева. Про це свідчать численні археологічні знахідки: глиняні пряслиця і грузила для ткацьких верстатів, кістяні лощила для обробки шкіри, кістяні та металеві проколки, голки, шила, катушки, залізні сокири, скобелі, долота, свердла та ін. Добре була розвинена деревообробка, теслі виготовляють меблі, сани, човники, рала, хатне начиння, деталі будинків.

Археологічні знахідки свідчать про налагоджену внутрішню та зовнішню торгівлю у вигляді натурального обміну. Головним торговельним шляхом був Дніпро.

Аналіз археологічних джерел свідчить про досить розвинену язичницьку міфологію й організовані форми культу у східних слов'ян, які були направлені на господарський добробут і процвітання роду.

Протягом I тис. н. е. східні слов'яни пройшли великий шлях у своєму соціальному розвитку. До VII ст. у них ще панували первіснообщинні відносини. Основу суспільства склали первісні сусідські общини, які вели спільне господарство. Поступово з них виділяються патріархальні сім'ї, які складаються із кровноспоріднених малих сімей. У VIII–IX ст. зміцнюється господарська самостійність малих сімей, які стають головним виробничим осередком та основною одиницею слов'янського суспільства. Складається територіально-сусідська, селянська община.

Упродовж VI–VIII ст. у східних слов'ян відбувається процес соціального розшарування, з'являються вожді-князі, озброєна дружина, виникають укріплені центри – місця зосередження влади, політико-адміністративні, ремісничо-торговельні і кульгові центри. Формування станово-класового суспільства йшло одночасно з утворенням племінних союзів, які з часом перетворюються на етнічні і соціальні спільності. IX

подальша консолідація призводить до виникнення прото-державних об'єднань – князівств. На їх основі в Середньому Подніпров'ї складається ранньодержавне утворення полян, древлян і сіверян “Руська земля” із центром у Києві.

Східну частину сучасної Черкащини заселяли поляни, західну – уличі, які довго не хотіли підкорятися київським князям.

Як бачимо, територія Черкаської області відіграла важливу роль у формуванні східнослов'янської етнокультурної спільності та у становленні давньоруської державності напередодні утворення Київської Русі.

Безпосереднє відношення до нашого краю має й назва “Русь”. Його походження є одним із найдискусійніших в сучасній історіографії. Є припущення, що в басейні річки Рось мешкало плем'я з такою назвою. У багатьох джерелах ця назва охоплює передусім полян, які мешкали на території сучасної Черкащини. До цього можна додати гідроніми на землях полян – Рось, Росава, Роставиця.

У наступний період в історії України (X–XIII ст.) землі нашого краю склали південне порубіжжя східнослов'янської держави Київська Русь, для якої широко вживаються різні назви – Русь, Руська земля, Давня Русь, Давньоруська держава, Київська держава. Вона відкрила новий феодальний період в історії східних слов'ян. Незважаючи на окраїнне положення, територія сучасної Черкащини займала важливе місце у політичному, економічному і культурному житті держави. Особлива роль належала давньоруським містам нашого регіону, які будувалися як оборонні фортеці та згодом стали значними центрами Київської Русі. Серед них – Канів, Родень, Корсунь, Дверен, Боровий, Воїнь, Желдь, Песочен, Дубниця, Римів та ін. Вони відомі за літописними історичними джерелами та за археологічними розкопками. Перші розповідають або про заснування міст, або про важливі події в їх історії. Інші дають можливість охарактеризувати матеріальну та духовну культуру місцевого населення періоду Київської Русі.

Так, місто Родень згадується під 980 роком у зв'язку з втечею князя Ярополка від Володимира. У 1032 році Ярослав Мудрий збудував фортецю і заснував місто Корсунь. У 1144 році київський князь Всеволод Олегович заснував у місті Каневі церкву святого Георгія (Юрія) Побідоносця. У 1147 році вперше згадується Зарубський монастир в м. Заруб, ченця якого Кліма Смолятича було поставлено київським митрополитом за бажанням князя Ізяслава Мстиславовича. У «Повісті временних літ» під 1055 роком вперше згадується місто Воїнь, а у Іпатіївському літописі під 1116 роком знаходимо відомості про заснування князем Ярополком, сином Володимира Мономаха, міста Желдь. Під 1185 роком знаходимо в літописі відомості про трагічну оборону міста Римів.

Археологічні дослідження згаданих давньоруських міст та інших поселень і городищ періоду Київської Русі дозволяють стверджувати, що за порівняно короткий історичний період були досягнуті значні успіхи у розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі, містобудування, культури та ін.

Високого рівня досягло землеробство. Цьому сприяло застосування кількох агрономічних систем (парова, підсічна, перелогова) та використання широкого асортименту землеробських знарядь (плуг, рало, соха, борона, мотика, заступ, коса, серп). Вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох, коноплі, льон.

Розвивалося тваринництво, розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней, птахів. Важливу роль відігравали допоміжні галузі господарства: полювання, рибальство, бджільництво.

Високого рівня досягли чорна металургія і металообробка. Майстри володіли всіма тогочасними технічними і технологічними методами, асортимент залізних виробів сягав 150 назв, серед яких зброя, знаряддя праці, побутові предмети, прикраси тощо. Особливо відзначалися ювеліри, які опанували техніки перегородчатої емалі, скані, черні, литва, карбування, свинцевих та олов'яних відливок. Розвивається склоробство, яке давало мозаїчну масу, віконне скло, посуд, браслети, намисто

тощо. Гончарство, деревообробка, прядіння, ткацтво, обробка каменю та кістки забезпечували мешканців міст і сіл масовою продукцією. У XII–XIII ст. ремісники починають об'єднуватися в артілі.

Археологічні знахідки із розкопок давньоруських міст та селищ свідчать про існування активної торгівлі не тільки в межах усієї країни. Широкого розвитку набула міжнародна торгівля з Візантією, Волзько-Камською Болгарією, Хазарією, Грузією, країнами Арабського Сходу, скандинавськими, центрально- й західноєвропейськими державами – Польщею, Чехією, Францією, Англією, Німеччиною. Постачали хутро, мед, віск, шкіри, ремісничі товари. Везли із-за кордону золото, срібло, коштовні тканини, вина, масло, столовий посуд, речі християнського культу, зброю.

Знахідки сотень тисяч іноземних монет – арабські дирхеми, візантійські номісми і міліаресії, західноєвропейські динари – свідчать про те, що до товарообміну проникає інтенсивний грошовий обіг, а за Володимира Святославича та Ярослава Мудрого Київська Русь починає карбувати власні гроші – срібники і златники. Вживалися гривни трьох типів – київська, новгородська, чернігівська.

Виникає нова форма поселення – так звані «гради», в яких дослідники вбачають зародки міських осередків у вигляді міжплемінних центрів, порубіжних укріплень та ін. Міста укріплялися валами і ровами, мали дві основні частини – дитинець і посад, а також передмістя.

Літописні та археологічні джерела свідчать про стабільний і прогресивний розвиток давньоруської держави у IX–XII ст., який поставив Київську Русь на один рівень з передовими країнами Європи та забезпечив їй одне з провідних місць на міжнародній арені. До цього часу відносяться такі відомі археологічні пам'ятки Черкащини, як городище Дівич-Гора, Сахнівський скарб давньоруської княгині, городище Княжа Гора, городище Монастирок, поселення Рожана криниця, поселення біля с. Григорівки та ін.

Увесь цей час територія нашого краю відігравала роль захисного порубіжжя, стримуючи напади східних кочовиків –

хазар, печенігів, половців. По Сулі, лівій притоці Дніпра, проходила Посульська оборонна лінія, в якій важливу роль відігравали міста на території сучасної Черкащини. Відомо, що у 1184–1185 роках під стінами Воїня, Желді, Пісочена та інших міст точилися запеклі бої з половцями.

У XII ст. в Пороссі з'являється тюркомовне населення – чорні клобуки, які об'єднали в своєму союзі різні кочові племена – торків, берендеїв, ковуїв, печенігів та ін. За однієї із версій, саме чорні клобуки, яких називали ще «чоркосами» за головний убір з чорною косою, заснували місто Черкаси наприкінці XIII ст.

На початку XIII ст. над територією Київської Русі і землями нашого краю нависла загроза монголо-татарської навали. Вперше на нашу землю монголо-татари ступили у квітні 1223 року в особі послів, які прибули на князівську раду вище Заруба і вимагали невтручання руських князів в їх боротьбу з половцями. Вдруге монголо-татари ступили на територію краю після відомої поразки русько-половецького війська на р. Калці. Досягнувши Дніпра, вони перейшли його по Зарубському броду, здійснили короткочасний розвідувальний рейд та поверталися через Канівський брід. Але справжньою трагедією для населення став похід монголо-татарських орд навесні 1239 року.

Були знищені міста Посульської, Дніпровської і Пороської оборонних ліній, залишки яких на території Черкащини сьогодні можна побачити у вигляді 23 змієвих валів. Від Пороського валу збереглися окремі ділянки біля сіл Нетеребка, Сахнівка, Гарбузин, смт Стеблів та міста Корсунь-Шевченківський (довжиною 1200, 1600, 1750, 2400, 2500, 2700, 2900 м). Від Дніпровського Лівобережного валу збереглися фрагменти поблизу села Ліплява (700 м), в лісі між селами Келеберда і Прохорівка (800 м), на південний захід від села Сушківка (700 м), і далі протягом 2,5 км у заболоченій місцині в урочищі Десятини, навколо колишнього села Бубнов. Посульський вал загальною протяжністю 90 км зберігся на багатьох ділянках між селами Велика Бурімка, Лящівка, Кліщенці, де його загальна довжина сягає 35 км.

Археологічні розкопки засвідчують загибель всіх міст Київської Русі на території краю – Родень, Корсунь, Канів, Заруб, Воїнь та інших. Це призвело до занепаду ремесла, торгівлі, культури. Але за писемними джерелами, життя на території краю не завмерло: ті, хто вижив, змушені були підкоритися завойовникам. Вони об'єднуються у общини-громади на чолі з отаманами, залежними від монголо-татар, присутність яких була тут в подальшому, ймовірно, епізодичною. Адже залісненість території нашого краю була несприятливою для життя кочовиків-ординців.

Окрім цього, на думку дослідників, західна частина сучасної Черкащини (Уманщина) не зазнала великих людських втрат та матеріальних збитків. Її населення залишалося на своїх місцях та, прийнявши зверхність завойовників, сплачувало монголо-татарам данину.

Отже, поступальний розвиток регіону, як і всієї Київської Русі, був перерваний монголо-татарською навалою на досить тривалий час. На землях сучасної Черкащини археологічно майже не фіксуються сліди життєдіяльності населення у XIII–XIV ст. Лише – поодинокі випадкові знахідки та окремі поховання кочовиків, відомі неподалік с. Бересняги та с. Таганча Канівського району, поблизу смт Драбів та ін.

Але оскільки носії давньоруських традицій все-таки залишились живими, то в нових історичних умовах вони стали основою історико-культурного відродження України-Русі. Не останню роль в цьому зіграло населення нашого краю.

1. Археологія Української РСР: в 3 т. – К. : Наукова думка, 1971 – 1975. – Том третій. Ранньослов'янський та давньоруський періоди / [редкол. В. Й. Довженко (відп. ред.), М. П. Кучера, А. Т. Смиленко]. – 1975. – 502 с.
2. Археологія України: курс лекцій: навчальний посібник / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
3. Ведула А.А. Давньоруські міста на Черкащині за археоло-

- гічними джерелами / А. А. Ведула : науково-дослідницька робота в Малій академії наук України. – Черкаси, 2011. – 39 с. [препринт/ Черкаське територіальне відділення МАН України].
4. Ведула А. А. Пам'ятки Черкащини в археологічній періодизації України / А. А. Ведула : науково-дослідницька робота в Малій академії наук України. – Черкаси, 2012. – 47 с. [препринт/ Черкаське територіальне відділення МАН України].
 5. Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К. : Наукова думка, 1966. – 148 с.
 6. Кучера М. П. Змієвые валы Среднего Поднепровья: монографія / М. П. Кучера. – К. : Наукова думка, 1987. – 208 с.
 7. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР: монографія / Е. В. Максимов. – К. : Наукова думка, 1982. – 185 с.
 8. Максимов Е. В. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. – К. : Наукова Думка, 1988. – 146 с.
 9. Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян: монографія / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид-во Київського університету, 1965. – 124 с.
 10. Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. Княжа Гора: монографія / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – 183 с.
 11. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів та викладачів навчальних закладів усіх типів / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – С.35–45
 12. Місце і значення Поросся в історії України (IX – XVII ст.) : матеріали наук.-практ. конф. 28 листопада 2007 р. / [редкол. : П. Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін.]. – Корсунь-Шевченківський : ПП Чабаненко Ю. А., 2007. – 136 с.
 13. Нераденко Т. М. Археологія Черкащини: посібник-довідник / Т. М. Нераденко. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – С.24-32, 163-228.
 14. Нераденко Тетяна. Археологія Чигиринщини: краєзнавче науково-популярне видання / Тетяна Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2012. – С 115-117,125-126, 287-369, 444-446.

15. Нераденко Т., Ведула А. Археологічне минуле Чигиринського краю / Тетяна Нераденко, Антон Ведула // Залізнякові читання: матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції. – Черкаси: видавництво Ю., Чабаненко, 2012. – С. 202-207.
16. Нераденко Т.М., Ведула А.А. Археологічні пам'ятки історичної Чигиринщини в археологічній періодизації України // V учнівській історико-краєзнавчій конференції “Чигиринщина в історії України. Літопис Чигиринського краю”. – Суботів, 2012.
17. Перелік пам'яток археології Черкаської області, взятих на державний облік. – Архів Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. – Черкаси, 2005.
18. Перелік щойно виявлених пам'яток археології Черкаської області // Наказ Служби охорони культурної спадщини ЧОДА від 05.11.2009 № 11/0321. – Архів Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. – Черкаси, 2009.
19. Петрашенко В. О. Трахтемирів. Подорож у давнину: науково-популярне видання / В. О. Петрашенко, Э. В. Максимов. – К. : спецдрукарня при Президії НАНУ, 2001. – 104 с.
20. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е.: монографія / О. М. Приходнюк. – К. : Наукова думка, 1980. – 152 с.
21. Приходнюк О. М. Пастирське городище: монографія / О. М. Приходнюк. – Київ-Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
22. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст) / А. Т. Сміленко: монографія. – К. : Наукова думка, 1975. – 210 с.
23. Сымонович Э. А. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье / Э. А. Сымонович // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1960. – Вып. 81. – С. 108–111.

Л. О. Залевська

СМІЛА В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Життя смілян розколось навпіл 22 червня 1941 року, залишивши позаду мирне благополуччя. В місті над Тясмином проживало тоді понад 35 тисяч населення, працювало 14 промислових підприємств, серед найбільших: паровозоремонтний завод – 1577 працюючих, з воріт якого щомісяця випускалось 15 паровозів та 370 товарних вагонів. Функціонувало вагонне депо станції імені Шевченка. Працювали машинобудівний завод на 1270 чоловік, цукрорафінадний завод та 11 артілей промкооперації. Молодь навчалась в 10 школах міста, механіко-технологічному технікумі, дворічних курсах медсестер та 2-х школах фабрично-заводського навчання. Дошкільнята виховувались в 27 дитсадках. Населення обслуговували 2 лікарні та 6 амбулаторій, де працювало 133 медпрацівники. Духовним запитам смілян служили 4 будинки культури, 6 бібліотек, 4 кінотеатри.

З жовтня 1930 року виходила газета “Червоний стяг”. Партиїну організацію в місті було створено в 1939 році. А навесні 1940 року відбулась її перша конференція [1].

Зі станції імені Шевченка відправлялись ешелони із зерном для Німеччини. В найкоротшу ніч 1941 року такий потяг не встиг дійти до станції Цвітково. Стало відомо про віроломний напад фашистів на Радянський Союз.

“Робітники і колгоспники, всі трудящі міста Сміли та району! Батьківщина кличе нас до оборони священної радянської землі. З новою, небувалою силою, на фронті і в тилу, продемонструємо свою відданість і любов Батьківщині!” – говорилося у місцевій газеті “Червоний стяг” у перші дні війни [8].

У діючу армію зі Сміли пішли на фронт понад 6 тисяч осіб, із них 600 комуністів та комсомольців. Залізничний вузол працював чітко і злагоджено. Коли фронт почав наблизитись до міста, почалась евакуація на схід країни всіх його

підприємств. Зі смілянського паровозоремонтного заводу відремонтовані паровози щодня вивозили демонтоване обладнання та працівників на схід в далеку Удмуртію, Чувашію. На Алатирському паровозоремонтному заводі з коліс монтувалось обладнання для ремонту паровозів та вагонів. Машинобудівний завод з його обладнанням, верстатами та готовою продукцією було перебазовано на Урал, в місто Перм. Незабаром там в приміщенні винного заводу номерний завод №2 розпочав випуск важливих видів боєприпасів. В роки війни за виконання завдань Державного Комітету Оборони цей колектив був нагороджений одинадцятьма Почесними Грамотами Пермського міськвиконкому та Червоними прапорами [15].

Смілянські залізничники зробили все можливе, щоб за 6 днів евакуювати в глибокий тил цінне майно всіх підприємств. Велику роботу було проведено з евакуації матеріальних цінностей колгоспів та радгоспів району. Вдалось відправити на схід майже всі трактори, комбайни, автомашини та вивезти худобу і зерно [3].

25 червня 1941 року для боротьби з ворожими десантами та диверсантами в місті були створені винищувальні батальйони, якими командував А. П. Артеменко. Для організації підпільної роботи були залишені в Смілі голова райвиконкому В. Ф. Ромейко, секретар міському партії А. Хайловський. Було закладено базу для створення партизанського загону [7, 6].

5 серпня фашисти захопили місто і район. Настали тяжкі часи для тих, хто не встиг виїхати з міста. В перші дні окупації фашисти розстріляли більше 600 мирних жителів. Сміла здавна була єврейським містом та славилась промартілями. В район Юрової гори окупанти вигнали та розстріляли більше 1000 євреїв. Окупація Сміли тривала довгих 912 днів.

В Смілі та районі окупаційну владу очолював Штрайденберг, допоміжну українську адміністрацію – зрадник та запроданець Медведев. Ними спільно було видано чимало наказів, що стосувались насадження в місті та районі “нового порядку”. В деяких документах за невиконання розпоряджень звучала погроза смертної кари. Достовірність наказів стверджувалась печаткою [2, 127].

На окупованій Україні гітлерівці створювали умови для проживання німецьких солдатів та їх нащадків. Понад 3 тис. молодих людей зі Сміли окупанти відправили у фашистське рабство [7, 29]. В місті була створена біржа праці для бажаючих працювати. Потім уже примусово, окупанти залучали населення для відновлення колишніх заводів-цехів для ремонту паровозів. Старались фашисти відновити на базі машинобудівного заводу цехи з ремонту своєї техніки. Залучали вони до роботи населення і на станції Бобринській – їм потрібно було перекидати свої частини на різні ділянки фронту та вивозити награбоване зерно і навіть наші ґрунти-чорноземи до Німеччини.

Гітлерівці на території Сміли утворили 5 концентраційних таборів: в тупику станції Бобринської, біля залізничної та психіатричної лікарні, військового містечка, на рафінадному заводі та околицях Загреблі (біля Смілянської жандармерії).

Просто неба, за колючим дротом від холоду, голоду, катувань та епідемії щодня помирили тисячі смілян та військовополонених. Та ніщо не могло зламати волю смілян. В боротьбу з окупантами залучалось все більше патріотів. Вже з листопада 1941 року на залізничному вузлі почала діяти організація з 83 осіб під керівництвом П. Цаплюка та Решетньова.

На машинобудівничім заводі з грудня 1941 по червень 1943 року діяли підпільники під керівництвом Олекси Малинника (псевдонім). Тут вони організували масові диверсії, в тому числі, вивели з ладу 4 секції статора-генератора, завдали шкоди заводській електростанції [9, 2].

В селі Балаклея розпочала свою діяльність підпільна організація В. Ф. Ромейка, одна з явочних квартир була у Смілі в будинку Віри Гордієнко. В її складі було 16 осіб [10, 3].

Свою трагічну сторінку в боротьбу з окупантами вписали і комсомольці міста. Тут з вересня 1941 року діяла підпільна молодіжна організація під керівництвом Саші Міщенко та Юрія Канарського [8, 7]. В жовтні 1942 році цю організацію було викрито, а керівників повішено. Ця окрема сторінка боротьби знайшла своє відображення не тільки в держархівах,

а і в художній літературі. Так Павло Автамонов написав книгу “Так народжувались зорі”, в якій увічнив пам’ять комсомольців підпільників [16]. В лісах, поблизу Сміли діяв партизанський загін Цаплюка. А з 1942 року – загін імені Пожарського, ядром якого став десант донецьких шахтарів. Всі наближали Перемогу, як могли, навіть ціною свого життя.

Час визволення для Сміли настав 29 січня 1944 року, коли місто було визволене в ході Корсунь-Шевченківської наступальної операції 373-ю стрілецькою дивізією 52-ї армії 2-го Українського фронту. А політруком 1237 полку – сержантом А. Белобородовим в центрі міста був піднятий червоний прапор на пожежній вежі. Першим комендантом звільненої Сміли став Йосип Маньківський [1, 495]. Був поранений під Білозір’ям, після лікування він приступив до виконання своїх обов’язків.

Учасник боїв за місто В. Москалець, який і зараз живе в Смілі, в своїх спогадах писав так: “Жахливу картину являло собою місто: зруйновані залізничні вокзали та будинки, школи, підприємства, комунальні заклади. Довкола виднілись численні попелища від спалених будинків смілян...” [14, 3]. Та сміляни раділи – прийшло визволення [2].

В місті були зруйновані: залізничний вузол, машинобудівний та цукровий заводи, зірвані мости та греблі через річки Тясмин та Сріблянку, школи та освітні заклади, понад 870 житлових будинків.

Збитки, завдані фашистськими загарбниками місту Сміла за висновками державної комісії становлять 308 372 тис. крб. [6, 34]. В місті проводились вчителями та учнями та й просто жителями суботники по очищенню вулиць. З далеких Удмуртії, Чувашії та Пермі повертались працівники реєвакуйованих заводів Сміли. Прямо з коліс розгортали свою роботу смілянські підприємства. Починалась відбудова рідного міста...

Вже 10 лютого 1944 року було здано в експлуатацію ливарний цех на машинобудівному заводі. Шевченківські заводчани повернулись до Сміли вже в квітні. Залізничний вузол вже 20 лютого пропустив на фронт перші ешелони [5, 6].

А 22 лютого було прийнято та відправлено перші поїзди зі станції Сміла.

3 березня 1944 року ливарники паровозоремонтного заводу видали першу плавку чавуну, успішно виконали держзавдання у травні з ремонту вагонів [5, 2]. За 11 місяців були відбудовані підприємства місцевої промисловості: артіль імені Сталіна, імені Куйбишева, “Червоний шкіряник”. З квітня 1944 року по січень 1945 року в місті вже виготовлялось продукції товарів народного споживання на 1млн. 809 тис. крб.

Розпочалась відбудова шкіл, лікарень, закладів культури завдяки самовідданій праці жителів міста. Використовувалась праця і військовополонених німецьких солдатів.

Відбудова народного господарства здійснювалась одночасно з організацією допомоги Червоній Армії. У фонд оборони на побудову танкової колони “Радянська Україна” трудящі Сміли внесли готівкою 847 тис. крб., облігаціями держпозики – 332 тис. крб. та коштовностями на суму 539 тис. крб. [8]. Колектив лігоспу вніс 100 тис. крб. на побудову літака «Смерть фашизму». Згодом на його адресу надійшла телеграма від Й. Сталіна з подякою колективу [1, 494].

З перших днів після звільнення району від окупантів, поновлюють свою діяльність 21 сільрада, 31 колгосп, 25 шкіл району [3, 128]. Та у фонд допомоги дітям-сиротам було відраховано 25840 трудоднів та передано 48 тонн продуктів харчування.

Трудовий ентузіазм колективу паровозоремонтного заводу дав можливість їм вже в 1944 році випустити з ремонту 16 паровозів, 350 вагонів, дати 492 тонни плавки чавуну. А з 1945 року ремонтується вже 97 паровозів і 322 вагони. Наприкінці 1947 року державна комісія прийняла завод після відновлення [14, 3]. Колектив преміювали грошовою премією.

Після повернення з Пермі колективу машинобудівного заводу, почалась відбудова і цього підприємства. Перша плавка в ливарнім цеху заводу відбулась 10 лютого, а вже з березня 1944 року завод знову почав випуск мирної продукції. Працівники відпрацювали понаднормово по 60 години у фонд

допомоги фронту. В жовтні 1944 р., на розширеній нараді партактиву підприємств і установ Сміли, керівництво заводу доповіло, що всі цехи заводу першої черги відбудовано і їх запущено в дію.

Після закінчення війни на завод повертались уславлені фронтовики-герої битв і примножували свою славу трудовими звершеннями. Серед них відзначають працівники Повного кавалера ордена Слави М. К. Величка, бригадира бригади розмітчиків. Пізніше він став Героєм Соціалістичної праці – єдиним на Смілянщині.

Найважче довелось відновлювати Смілянський цукровий завод, побудований ще за часів графа Бобринського. На його місці були суцільні руїни. Ініціаторами стали фронтовики – колишні цукровики, що повернулись до Сміли. Відбудова розпочалась з осені 1944 року, а вже через рік почався сезон виробництва цукру на заводі.

Війна зібрала данину з кожної смілянської оселі, з кожної родини. 9540 жителів Сміли було нагороджено орденами та медалями за роки війни. На алтар Перемоги поклали свої голови 12 тис. смілян. В братських могилах Сміли спочивають 35 тисяч наших перепохованих військовополонених. Ціну Перемозі не можна скласти чи обчислити – це кров і піт солдатів та працівників тилу, що наближали її, як могли. Це сльози вдів, матерів, дітей, що не дочекались своїх рідних з фронтових доріг. Щороку в день Перемоги я кладу квіти до вічного вогню, що на братській могилі. І згадую свого дядька-начальника міліції ст. Цвіткове, який фронтовими дорогами пройшов всю війну. І свого батька-залізничника, який в 17 років вже воював, був нагороджений медаллю “За відвагу”, але так не любив розповідати про війну нам – своїм дітям і внукам. Пам’ятаю свою маму, що пережила фашистське рабство, а пісні співала про війну.

Нам у спадок залишились нездійсненні мрії наших батьків, дідів, прадідів. І доки ми про них пам’ятаємо, доти вони живі.

1. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К; 1972.
2. Невмирущий подвиг смілян. – Сміла, Сіяч, 1995.
3. Княжев В.С. Адреса долі – Смілянщина моя. – Сміла, Тясмин, 2000.
4. Книга пам'яті України. – Т. 6.
5. Червоний стяг. – 14 січня. 1945; 3 лютого 1945; 18 січня 1945.
6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1951. – Оп. 2. спр. 23.71.
7. ДАЧО. – Ф. 151. – Оп. 2, спр. 236.
8. ДАЧО. – Ф. П-1952. – Оп. 2, спр. 1.
9. ДАЧО. – Ф. П-1319. – Оп. 12, спр. 1.
10. Гайван С. Є. Сміла. Путівник – Сміла. – 1992.
11. Скоробогатов В. П. Сміла. – Дніпропетровськ: Промінь, 1977.
12. Толкушин О. Сміла. Сторінки історії. – Сміла, 2002.
13. Сміла, вчора, сьогодні, завтра. – Черкаси. – Брама, 2005.
14. Червоний стяг. – 1948. – 4 січня.
15. Київщина в роки Великої Вітчизняної війни. – К.
16. Автамонов П. Так народжуються зорі. – К.: Дніпро, 1969
17. З особистих архівів Залевської Л. О.

Ю. Мицик

КАНІВСЬКЕ ТА ЧЕРКАСЬКЕ СТАРОСТВА В ОПИСІ МАЛОЗНАНОЇ ЛЮСТРАЦІЇ 1631–1633 РОКІВ

У статті пропонується публікація частини незнаного опису Канівського і Черкаського староств 1631–1633 років. У ньому міститься ряд важливих даних з історії міст та сіл Наддніпрянської України.

Ключові слова: люстрація, козаки, Наддніпрянська Україна, Канів, Черкаси.

Коли дослідник береться за написання історії перших козацьких полків, які склали ядро Гетьманщини, брак джерел дається взнаки буквально на кожному кроці. Одним з тих джерел, які хоч трохи проливають світла на історію цього регіону України (та й не тільки цього), є люстрації — це періодичні урядові акції Речі Посполитої, що проводились за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин (державних маєтностей)¹. Зокрема збереглися, були видані й проаналізовані люстрації 1616 і 1622 рр.²

Була ще одна люстрація, яка зберігається у двох копіях, в т. ч. у фамільному архіві князів Сангушків, і яка описує той же регіон, що і дві попередні³. Через те, що відсутні перші аркуші цього документального джерела, точну дату його створення поки що важко встановити. Відзначимо, що у цій люстрації згадується як власниця Корсунського староства Софія Данилович. Остання померла у 1634 р., а успадкувала староство по смерті свого чоловіка, Яна Даниловича, у 1628 р. Отже, ця люстрація могла бути складена не раніше 1628 р. і не пізніше 1634 р. Додамо, що Софія Данилович була дочкою великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського і бабусяю короля Речі Посполитої Яна

III Собеського. Згадується у люстрації і “козацька табірщина” або “остання табірщина”, тобто національно-визвольне повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила (повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла сюди не досягло). Виходячи з цієї джерельної вказівки, люстрацію можна датувати ще точніше: 1631–1633 рр.

Це джерело фіксує становище Канівського та Черкаського староств після поразки повстання Тараса Трясила, по ньому можна простежити зміни, що відбулися за приблизно 10-річний період з моменту проведення люстрації 1622 р. Так, явно посилилася роль козацтва, люстрація вказує навіть імена деяких козаків – власників хуторів та млинів. Люстрація дає цінний матеріал щодо заселення Наддніпрянщини, виникнення тут нових населених пунктів, кількість їхніх домів та населення. Досить згадати про хутір “Турбаївка”. Це перша згадка про знамените своїм антикріпосницьким повстанням кінця XVIII ст. село Турбаї, що стоїть на лівому боці Хоролу неподалік від місця впадіння останнього у Псел. Проливається світло і на відродження Полтави у 20-х роках XVII ст. Завдяки цій люстрації можна продовжити вік ряду населених пунктів Київської, Полтавської та Черкаської областей. Так, згідно з “Історією міст та сіл Української РСР” с. Македони Миронівського р-ну Київської області вперше згадуються у документальних джерелах у 1640 р.⁴ Люстрація ж, яка наводиться нижче, продовжує вік цього села приблизно на десяток років. Вік деяких інших сіл (Ведмедівка, Грушів, Малий Букрин, Пії) у згаданому виданні взагалі не зазначається, отже, ця люстрація вперше свідчить про їхнє існування у першій третині XVII ст. Вона ж проливає світло і на малознані сторінки історії населених пунктів на берегах р. Оріль, що нині розділяє Дніпропетровську та Полтавську області. Цілий ряд згаданих у люстрації населених пунктів, як от: Чапле, Клепаче, Решотки, Чабанівка та ін. не вдалося локалізувати, їх не згадують навіть найповніші дореволюційні довідники⁵, але наявність згаданих сіл чи хуторів (можливо, потім перейменованих) є зайвим аргументом, коли йдеться про ступінь і густоту заселення у козацькі часи нинішніх Київської, Полтавської та Черкаської областей.

Люстрація є також важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України, в ній знаходимо дані про наявність млинів, поташних буд, митниць, горілчаной та пивной оренд, медової данини тощо, про розміри податків, в т. ч. “колодки”, що його платили міщани, і прибутків; тут є дані щодо кількості залежних селян та міщан, вільних козаків, бояр. Дуже цінною видається звістка про поташну буду десь неподалік від Таганчі (село сучасного Канівського р-ну на південь від Канева). Ця буда, “названа Хмельницька”, судячи з назви, могла належати Хмельницьким, тобто Михайлові і його сину Богдану. Додамо, що один з хуторів під Говтвою мав назву “Острянинівка”, що дає певні підстави пов’язати його з іменем власника чи засновника – Яцька Острянина, одного з керівників національно-визвольного повстання 1637–1638 рр.

Люстрація 1629–1632 рр. є дуже стислою, але й у такому вигляді вона проливає світло на розвиток Канівського та Черкаського староств напередодні Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Лише окремі її частини були опубліковані мовою оригіналу (польською) у 1877 р. і то з певними помилками⁶. Виходячи з того, що навіть цей фрагмент є малодоступним, варто опублікувати незнану раніше частину люстрації в перекладі українською мовою. Сподіваємось, що він стане у пригоді дослідникам, особливо при створенні ними сучасної “Історії міст та сіл України”.

Джерела та література

- 1 Люстрації королівщин українських земель XVI–XVII ст. – К., 1999. – С. 5.
- 2 Див. наприклад: Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 1. – С. 37–38; Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – С. 23.
- 3 Держархів у Кракові. – Ф. “Архів Сангушків”. – № 92. – С. 139–151.
- 4 Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К., 1971. – С. 461.
- 5 Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2007.
- 6 Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V. – С. 185.

* * *

// (с. 110) **Канівське староство**

Його посесором є уродзоний пан Миколай Лесьньовський, канівський староста, згідно з консенсом короля його mostі per pis cesum від вельможного пана белзького, свого батька. Однак він не показав перед нами привілею.

Замок

Цей лежить на високій горі над самою річкою Дніпром, збудований з дерева у місці не дуже великому. Входячи до нього, міст добрий на ізибцях, добра брама, дві добрі дерев'яні башти. Дубовий паркан в ізибиці роблений, недобудований, непокритий і погнилий. Увійшовши до замку, праворуч кухня і проти неї пекарня. Праворуч же стоїть велика будівля, у котрій дві білих кімнати з коморами, з одними сіньми, пічки у них зелені добрі і скляні вікна. Біля цієї ж – друга будівля, у котрій кімнатка й пекарня для цієї ж // (с. 111) будівлі, при хвіртці – велика добра стайня, при стайні є дім, у котрому біла кімнатка, вікна скляні, біла пічка. При цій будівлі сверень (?), на котрому ганок, погріб посеред замку, а решта складає паркан.

Артилерія

Люстрація 1616 року та друга – 1622 року не знаходять жодної артилерії у цьому замку. І ми також всередині жодної вогнепальної зброї, ані пороху та свинцю не знайшли.

Донесення

Ревізія 1570 року, котра з варшавського сейму була проведена уродзоними Михайлом Мишкою, гомельським старостою, Яном Бистриковським, дворянином короля його mostі, і Щенсим Барлинським, київським хорунжим, свідчить, що на цьому замку було відлитих бронзових гармат 3, гаківниць – 29, малих аркебуз 18, київ 2, гаківничного пороху бочок 5, свинцю штук 7, гаків 2, серпантинів // (с. 112) 2, розірвана гармата 1, дві пілки, одна сокира. Це доповідаємо до скарбової відомості, що всього цього немає, отже пан інстигатор має відшукати це у спадкоємців колишніх державців.

Люстрація 1616 року залишила на щорічні видатки 500 зл.: на уряд підстарости і на замкову челядь, на порох, свинець, іншу артилерію. З чого призначаємо згідно з люстрацією 1622 року на підстаросту 300 зл., то залишається на кожен рік на артилерію 200 зл. Це складає від 1616 р. до 1622 р. 1200 зл. З цих грошей нічого не було витрачено на військові потреби. Це чинилося за небіжчика славної пам'яті князя Острозького, краківського каштеляна, тому з його нащадками пан коронний інстигатор має судитися з ними задля відшкодування.

Місто Канів

Це місто лежить над цією ж рікою Дніпром у гористому місці. Все місто є оточене палями і окопане ровом. // (с. 113) Брами погані і непокриті. Його населення є чималим: всього 660 будинків, з яких під замковим послушенням 36, а підсусідків 23; решта – козацькі доми числом 600. Міщани, які перебувають під замковим послушенням, не платять ніякого чиншу, тільки дають колодки по 15 гр., що складає 18 зл. Військову службу вони повинні відбувати при пану старості.

Села, які належать до староства**Село Бобрися**

У цьому селі послушних підданих 3. Дають щорічно чиншу по 25 зл., колодки по 15 гр., що складає 4 зл. Козаків у цьому селі 14.

Село Глинча

У цьому селі послушних підданих 8. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 10 зл. // (с. 114) Козаків у цьому селі є 10.

Село Чарнише

У цьому селі послушних підданих 3. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає – 4 зл. Козаків у цьому селі є 18.

Село Дударі

У цьому селі послушних підданих 2. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає – 2 зл. 20. Козаків у цьому селі 2.

Село Грушова і Медведівка

У цьому селі було послушних підданих 21 згідно з люстрацією 1622 р. На цей час під жовнірське спустошення під табірщину тільки двоє дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 2 зл. 20. Козаків у цьому селі є 12.

Село Пице

У цьому селі послушних підданих 10. // (с. 115). Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 13 зл. 10.

Село Македониці і Процьки

У цьому селі послушних підданих було 10. На цей час внаслідок жовнірського спустошення під козацьку табірщину і татарське спустошення їх немає більше 8. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 10 зл. 20. Козаків у цьому селі є 8.

Село Чапле

У цьому селі було 8 послушних підданих. Тепер внаслідок жовнірського спустошення під козацьку табірщину, а потім татарське спустошення їх є тільки 5. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 6 зл. 20. Козаків у цьому селі 8. // (с. 116).

Село Курильчиці і Литвиниці

У цих селах послушних підданих 5. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає – 6 зл. 20. У цьому селі козаків 31.

Село Бабичі і Ржавець

У цьому селі послушних підданих 5. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 6 зл. 20. Козаків у цьому селі 32.

Село Хмільна

У цьому селі є 5 послушних підданих. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає разом 5 зл. 10.

Села за Дніпром

Кереберда (Kiereberdyc), Леплява, Прохорово

У них є послушних підданих // (с. 117) 12. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 16 зл. Козаків у цих селах є 130.

Село Клепаче

У цьому селі є 2 послушних підданих. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 2 зл. 20 Козаків у цьому селі 2.

Села, які козаки тримають за Дніпром

Пекарське, Степанчиці, Решотки, Біркозово, Вергуни і Чабанівка, Костенець, Тростенців два, Гришин, Райтків, Селище. У цих селах є 12 послушних підданих. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 16 зл. Козаків є 64.

Села Колесища, Романки, Букрин слобода

Ці села по смерті князя Януша Острозького, краківського каштеляна, // (с. 118) ченці забрали до Трахтемирова. Доручаємо це пану старості, щоб ці села негайно повернув. Люстрація 1622 р. згадує стацію, котру піддані складають восени на підстаросту, залишаючи підстарості на провіант, котрому вже юргельт 300 зл. призначив. Однак цю стацію в прибуток Речі Посполитої віддаємо, що складе на рік 60 зл.

Бояри

Є 4 боярина. Ці жодної повинності не дають, тільки військову службу повинні відбувати при боці його мості пана старости; з листами, якщо прийдеться, недалеко, за кілька миль, їхати. Під час наступу ворога Корони вони повинні об'їжджати шляхи і разом із міщанами нести сторожу.

Млини

Є у цьому старостві 9 млинів, тобто на ріці Росаві 3, з котрих 6 кіл, а четвертий млин забрали до мурованого Канівського монастиря. На ріці Росі млин недавно при нас був спалений. У місті на потічку 4 млинки по одному невеликому колу.

Оренда

Оренда горілчана, пивна, медова з прибутками мита, млинів на ріці Росі і Росаві, чинить 1500 зл. // (с. 119)

Поташні буди

Люстрація 1622 р. поклала в прибуток Речі Посполитої поташні буди, котрі разом з іншими прибутками цього староства і винами тримали євреї через оренду, як ця ж люстрація описує. Ці прибутки складали тоді 4000 зл. Після нашого приїзду ми виявили, що ці поташні буди одна під Таганчою від півтора року, а друга, названа Хмельницька, від трьох років припинили діяльність, і попелів у них більше не палять. Ми вчинили щодо цього ретельне розслідування і на це перед нами міщани канівські, тобто Микита, вїйт, і при ньому Гурин і другий Ярош, сусідні люди, всі похилого віку, років біля 70, присягою ствердили і для цього поташні буди, також і вино, котрі в цій єврейській оренді на цей час йшли в прибуток Речі Посполитої на цей час не рахуємо. А оскільки у минулих роках пан староста ad rationem спираючись на люстрацію 1622 р., яка складала 740 зл., тільки 200 зл. платив, а тим не менш в цих минулих роках був палений попіл, але скільки його було спалено, цього ми не могли довідатися, то відсилаємо п. старості до скарбу його к. мості на підрахунок.

Кордони

Скаржилися перед нами міщани і піддані цього староства, що їм від прилеглих сусідів // (с. 120) ґрунти, котрі здавна до цього староства заживали, відняті, особливо від Мошен, дідичних добр князя Вишневецького, від Піщани і Золотоноші, до котрих добр дідичне право собі претендують. Нинішні посесори від добр його м. п. Проскури, київського земського писаря, села Горобіївки і від трахтемирівського ігумена, котрий через цього, що то села від староства цього як вище згадувалося, до монастиря забрав і прилучив і багато інших ґрунтів віднімає до Ржищева, дідичних добр пана Халецького, также багато ґрунтів к. його мості від цього староства віднімають. Це все вже з великою шкодою ґрунтів к. його мості і Речі Посполитої чиниться, тому покладаємо це на його мосьть пана старосту, щоб ці ґрунти відняті, повернув правом без зволікання.

При цьому казали теж іменем його мості пана Проскури, київського земського писаря, проти пана канівського старости, що ніби багато його ґрунтів від добр Воробіївки, дідичних, а особливо Городище Пулштвина і Кузякова, що лежать над рікою Росавою, до Канівського староства відняв і привласнив. Щодо цього, то як пану старості, так і

пану писареві, обом сторонам, залишається вільне право позову до суду. // (с. 121).

Загальна сума прибутків цього староства складає 1686 зл. Звідси вираховуємо на підстаросту 300 зл., на військовій потреби для замку, бо на цьому прикордонному замку ми не застали ані одної рушниці, ані фунту пороху і жодної кулі, то залишаємо щорічно 200 зл.

Залишається сума 1186 зл., з чого приходиться кварти 237 зл. // (с. 123).

Черкаське староство

Посесором цього староства за пожиттєвим правом від його к. мості є князь його мость Костянтин Вишневецький, черкаський староста, etc.

Замок

Його розташування є на високій горі над Дніпром, бо сам Дніпро тече оподалік як від замку, так і від міста. До замку немає зручного доступу, тільки з боку самого міста і тільки з одного боку. Але з цього боку замкове передмістя є відділене від міста глибоким ровом, а через цей рів є міст до передмістя. Все передмістя з дитинцем є оточене довкола дубовими палями. При вході до передмістя стоїть недобудована і непокрита брама. Праворуч на розі передмістя до міста є висока шестикутна башта, зроблена з подвійного дерева, але немає жодного прикриття, і вона дуже похилилася. Така ж башта у другому розі передмістя // (с. 124). Ліворуч до міста також висока шестиконечна башта з подвійного дерева, але вже погнила і дуже похилилася. Від бра ми, котрою ходять до передмістя, є міст аж до самого дитинця, який поставлений у формі трикутника. При вході до нього ліворуч є висока башта, але недобре покрита задля котрої є з боку Дніпра ганок і хатка драницями оббита; праворуч бійниця, у котрій тримають гармати. Біля цієї вежі, у дитинець йдучи далі, є дві комори, які впираються у замок. Біля цих комор будівля, в котрій є одна біла кімната, сині та чорна кімната. На другому боці є велика будівля, у котрій на долі є кілька добре укріплених комор. На горі, де після підйому ходять, є ганок перед валом, з цього ганку двері до сіней, а з сіней праворуч хатинка, у якій є дві кімнати. З цих же сіней є бічна кімнатка. В цих хатинках є добрі скляні вікна, столи і лави. З цих сіней ліворуч є велика столова хата, але через недогляд вона опустіла. Біля цієї великої будівлі є одна повітка, біля якої по третій стороні – шопи, де стоїть артилерія аж до самої бійниці. Будівля замку є старою, вона вимагає великого ремонту, як і сам замок. // (с. 125).

Артилерія

Люстрація 1615 р. про замкову артилерію ніяк не згадує. Люстрація ж 1622 р. описала цю артилерію, тобто 4 бронзових гармати, в т. ч. дві 1570 р., а третя і четверта – 1532 р. з гербами “Орел” і “Погоня”; два залізних серпантини, в котрих один залізний ладунок кладуть до цих штук, колеса погані. Бронзова мортира до товчення пороху одна. 14 гаківниць, 14 органків або гаківничних зривків. Гаківничних труб 3, залізних гарматних ядер 9, гаківнична форма 1, кам’яних ядер 33, селітри, яку прислав князь його мость, 3 бочки. Вся ця артилерія нами знайдена у такому стані, у якому була описана, крім однієї бронзової гармати, котра за словами пана підстарости була вкрадена під час останньої табірщини. Ми покладаємо на його мость пана ста росту, щоб він ретельно розпитав про цю гармату і знайшов її. Ці три бронзові гармати, котрі знаходяться на замку, мають погані запали. Треба його мості пану старості звернути на це увагу, щоб і ці гармати і інші були добре споряджені. Ревізія 1571 р. виразно описує, що на черкаському замку відлитих з бронзи гармат було 6, серпантинів 4, гаківниць з порохівницями // (с. 126) справних 64, а несправних 10. Київ 5, пороху одинадцять бочок, а дванадцята бочка наповнена до половини. Сірки дві бочки, бочка селітри, ядер гаківничних 8 куп, форм гаківничних 18, а гарматних 3. Мортир для дроблення пороху 2, гарматних ядер три з половиною кіп, кам’яних ядер 26, свинцевих ядер 2, 5 (?) купи і чотири, рушниць 42. Залізних гаків 2, окованих відер до криниць 2, залізників 2, серпантин, один якір для нахилення гармат, два залізних обруча. Свинцю 8 штук, дротиків 8. Ця артилерія не була дана нинішньому посесорові, коли він входив у посідання староства, згідно з описом по ревізії 1571 р., але вона не може пропасти як майно Речі Посполитої. Тому доручаємо це його мості пану старості, щоб він порозумівся про повернення цієї артилерії нащадками свого попередника з паном коронним інстигатором.

Донесення

Люстрація 1615 р. залишила з прибутків цього староства на утримання артилерії і провізію підстарости щорічно 597 зл. 15 гр. Якщо з цієї суми вирахувати щорічно на провізію підстарости по 200 зл., то залишається на дроблення пороху та воєнні потреби 397 зл. 15 гр. // (с. 127).

Це за п’ять років складе 1987 зл. 15. За цей час ми не зауважили жодного піклування про артилерію та інші воєнні потреби. Тоді це доповідаємо до відомості скарбу його к. мості, щоб пан коронний

інстигатор цю суму стягнув через суд від нащадків славної пам'яті небіжчика пана краківського, колишнього пана черкаського старости.

Місто Черкаси

Це місто розташоване на високій горі над Дніприщем, неподалік від міста тече Дніпро. Це місто не має довкола себе ані паркану, ані частоколу, ані валу, за винятком в'їзду з боку Корсуня; на цьому боці є частокіл і рів біля нього, а посередині в'їзна брама до міста, але вона недобра.

У цьому місті є всього 1150 будинків, тобто самих міщан, які належать до замкової юрисдикції – 120, ремісників – 60, а решта – козацтво. Міщани платять чинш, котрий звуть колодками по 8 литовських грошів, що складає разом 40 зл. Крім того, дають по возу сіна або по 4 литовських грошів, що складає разом 70 зл. До ремонту мостів і замкових парканів вони повинні залучатися, однак через малочисельність підданих здійснити це не можуть. // (с. 128).

Уходи або озера під містом, також і єзи на Дніпрі, належать замку, і винайм їх нині через багато перешкод у останні два роки ослабів, бо один тільки уход найняли за 125 зл. Інших повинностей до замку міщани не чинять.

Повинність ремісників є така: під час тривоги в замку ставати зі зброєю при паркані. Міщани посилалися на своє віковичне право щодо селища Яськове, яке лежить над рікою Тясмином, котре купили від Федори Захаровної, дідички цього ґрунту і показали на це купчу: апробація к. його мості у Варшаві від 10 березня 1597 року. Кордони цього селища описані у привілеї його к. мості. А цей ґрунт у них віднято небіжчиком, колишнім паном старостою.

Мито

Це мито беруть від купецьких людей, які проїжджають (через місто), на рік це складе в сумі 100 зл.

Млини

Млинів при самому місті немає, але аж за півтори милі на річці Тясмин при хуторі Білозор // (с. 129) названий, з котрих млинів і з орендою у цьому ж хуторі Білозор і в другому хуторі Липки дають оренди 250 зл.

Оренда

Дали цю справу, що тут у Черкасах немає жодної оренди, а тільки фактор, котрий скуповує горілку і продає її, а прибуток з неї віддає на замок; цієї горілки на рік шинкують кварт 22000, рахуючи від кожної кварти прибутку по 3 гр., то в сумі це складе 2200 зл.

Хутори, які належать до міста Черкаси

Дунинів, Нечаїв, Сульського, Леськи, Харковиця, Хацько, Каратуль, Білоозеро, Дубіїв, Наруски, Поляна Більша на Полянї Меншій. Інші ж хутори лежать за Дніпром: хутори Липовські, Зелісково, Попове, Таранове, Мутишине, Пищикове. Більшу частину цих хуторів тримають козаки, а тяглих людей дуже мало, від яких колодок приходить із сіном 56 зл. // (с. 130).

Містечко Іркліїв

Воно лежить над річкою Ірклієм за рікою Дніпром у трьох милях, довкола дубовими палями опаркановане і окопане ровом. При містечку є замочок, оточений дубовими палями, у ньому є будівля для підстарости: сіни та біла кімната, пекарня і стайня. Є у цьому містечку 400 будинків, в т. ч. до замкової юрисдикції належать 70, а решта – козацтво. З міських домів дають чинш, який звуть колодками, по 8 литовських грошів. В сумі – 23 зл. 10. Крім того, дають по возу сіна або по 4 литовських гроша. Разом – 11 зл. 20. Млинків на цій же річці Іркліїв 2, у них три мучних кола. Крім того, на ріці Кропивній є один млинок з одним мучним колом, а другим – ступним. Четвертий млинок на ріці Шумовиці з одним мучним колом, а друге – ступне. Всі ці млини разом з горілчаною орендою щорічно дають 400 зл. Як міщани, так і піддані з хуторів повинні залучатися до ремонту греблі і міських та замкових парканів. // (с. 131).

Хутори, що належать до Ірклієва

Карпоухів, Макаленкі, Буський, Кроцьки, Митки. У цих хуторах тяглих людей мало, від них як колодки та сіно дається на 30 зл.

Містечко Кропивна

Це містечко лежить над рікою Кропивною, воно оточене довкола частоколом. Замочок є нагородищу, він довкола опарканений палями. Будівель у ньому небагато, світлиця й пекарня. Всього у цьому містечку є 150 домів, в т. ч. 40 міщанських, а решта – козацтво. З міських домів дають чинш, котрий звуть колодками, по 8 литовських грошів, (разом) – 13 зл. 10. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів, (разом) – 6 зл. 20. На цій же ріці Кропивній стоїть два млини, у кожному по одному мучному колу, а друге – ступне. Ці млини разом з горілчаною орендою дають 250 зл. Всі повинні залучатися до ремонту парканів і гребель // (с. 132).

Містечко Боровиця

Це містечко лежить у 5 милях від Черкас між рікою Дніпром та Боровицею, воно оточене довкола частоколом. Є при цьому містечку і

замочок, оточений палями. У цьому містечку є 150 домів, в т. ч. 40 міщанських, решта – козацтво. З міщанських домів дають чинш, який звуть колодками, по 8 литовських грошів (разом) – 13 зл. 10. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів (разом) – 6 зл. 20. Горілчану оренду є у цьому містечку тримають самі міщани, платять річно 250 зл.

Богушова слобідка

Вона лежить над рікою Золотоношею за Дніпром у двох милях від Черкас. При цьому поселенні є 50 домів, між якими тяглих 15, а решта – козацтво. Ця слобідка має вольності від всіляких податків до 4-х років. При цій слобідці є млинок, прибуток якого оцінюється у 20 зл.

Горілчана оренда в цій слобідці складає на рік 60 зл. // (с. 133). Міщани мають ремонтувати греблю.

Містечко Говтва

Це лежить у 20 милях від Черкас над рікою Пслон, воно довкола оточене палями і оточене ровом. У ньому є невелика будівля для підстарости, погреб, на ньому комора, а до того ж і стайня. У цьому містечку нараховується всього 150 будинків, в т. ч. 45 міщанських, а решта – козацтво. З міських будинків дають чинш, котрий називають колодкою, по 8 литовських грошів, разом – 15 зл. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів, разом – 7 зл. 15 На ріці Хорол стоїть млинок у півтора милях від Говтви, з одним мучним колом, а другим – ступним, що складає прибутку 25 зл.

Хутори до цього містечка

Остриянівка, Богове над рікою Хоролом, Попове, Максимівка, Турбаївка, Броварки, що лежать над річкою Пслон; з них колодка із сіном складає на рік 36 зл.

Містечко Манжелія

Воно лежить у 18 милях від Черкас над рікою Пслон // (с. 134) і криницею Манжелійкою, оточене частоколом і окопане ровом. У цьому містечку є всіх будинків 35, в т. ч. міщанських 10, а решта – козацтво. Піддані цього містечка ані чиншу, ані жодних повинностей ще не дають, мають вольності згідно із загальним правом до чотирьох років.

Медова данина

З сіворів (?) (siwiorow), котрі є біля рік Груні, Псла і Ворскли, також інших річок, всього 9, віддавали до черкаського замку сіворної 23 кадї меду, тобто з сіворів при ріці Груні 3 кадї, а з тих, що біля Ворскли і Псла, 20 кадів. На цей час не дістається до замку, як

виявилось при розслідуванні, тільки три з половиною каді меду. Це пояснювали тим, що після осадження слободи, яку назвали Полтава, їхні борті та сівери були ліквідовані. Тут же при цьому слуги князя його мості черкаського старости Вишневецького пан Ян Борковський і пан Адам Маркевич Ласковський, черкаський підстароста, протестували від імені князя його мості, свого пана, перед нами проти його мості пана Бартоломея Обалковського, адміністратора селітри його к. мості, за те, що він, порушуючи право і на шкоду і з втратою прибутків князя його мості на ґрунтах // (с. 135) Черкаського староства на сіворах, з яких надходила медова данина, також риба, звір та інші пожитки до черкаського замку, заснував чотири слободи (*). Перша – Полтава над рікою Полтавою неподалік ріки Ворскли. Друга – Зигмунтів на ріці Пслі, на усті річки Устьивиці. Третя – над річкою Багачкою, четверта над рікою Пслем Сарське Городище.

Тому вони просили, щоб ця протестація і їхнє оповідання було прийняте до люстраторських книг. На що шляхетний Стефан Лонцький від імені його мості пана Обалковського репротестувався, даючи справу, що князь його мость через його пана не зазнає жодної перешкоди чи втрати в прибутках Черкаського староства, як у медовій данині, звірю та рибах.

Що стосується Полтави, то пан Обалковський жодного права на неї не має і показав отвористий лист з підписом та печаткою його к. мості, яким йому його к. мость доручає, щоб тільки доглядав за порядним заселенням Полтави. Про що зараз і другий лист з підписом та печаткою його к. мості до черкаських бояр показував, у котрому його к. мость наказує черкаським боярам, щоб вони допомогли йому у заснуванні Полтави. Що стосується Зигмунтова, Сарського Городища та інших, на це його мості пана Обалковського // (с. 136) сказано, що ці ґрунти князь його мость Вишневецький дав згідно з декретом панів комісарів, на це від його к. мості посланих, пану Обалковському, вказуючи, що через це князеві його мості від його мості пана Обалковського жодної шкоди немає. Лонцький просив, щоб цю репротестацію було вписано до люстраторських книг, що ми й дозволили обом сторонам. Якщо порухувати тоді у прибуток Речі Посполитої ці три з половиною каді меду кожна по 25 зл., то це складе 87 зл. 15.

Загальна сума прибутків Черкаського староства складає 4047 зл.

Якщо з цього вирухувати на підстаросту 250 зл. і на доглядання артилерії та оборону замку 300 зл., то залишається сума у 3497 зл., з чого приходять кварта 699 зл. 12.

Про бояр

Ревізія 1570 р. згадує, що у Черкаському старостві було чимало путних бояр, котрі тримали певні ґрунти і з них несли певні повинності та службу військову до замку. Тоді ми докладно питалися про них, однак жодної відомості ми не могли дістати, бо // (с. 137) всі котрі тільки тримають довколишні ґрунти, захищалися шляхетськими вольностями на свої добра, називаючи їх земськими, як от між ґрунтами к. його мості переяславськими, канівськими, черкаськими і корсунськими тримають добра, які нижче описані. Пан Булакер – містечко Бубнів з хуторами, княгиня Домонтова – Домонтів, Піщану і Золотоношу. Пан Драбович осадив містечко Оздзилів і хутори, пан Чехович, Янковський, Пашкевич, Дахнович, Луцкевич тримають певні добра над рікою Оріль, а інші – над Ворсклюю. Пан Пахута містечко Мілеїв з хуторами і інших багато є ґрунтів, що їх як на цій, так і на тій стороні Дніпра, тримають його мость князь Вишневецький, що ми й доповідаємо до відомості скарбової (**). Люстрація 1615 року згадує уходну землю Сівер, Ворсклу з річкою Полузором і Кустовим, що ці добра тримав тоді шляхетний Василь Меленін ленним правом від святої пам'яті короля Августа.

А люстрація 1622 року не могла сказати про якомусь власнику цих добр. Ми тоді ретельно розпитували і дійшли висновку, що частину цих добр дочка того Меленіна продала пану Драбовському, а другу частину пан Адам Маркевич, тодішній черкаський підстароста, тримає. Це як до скарбової відомості, так і до пана люстратора // (с. 138) коронного доповідаємо. // (с. 139).

Корсунське староство [...]"

*) На марґінесі дописано: “НБ. До Черкас кн. Вишневецький осадив 1. Полтаву; 2. Зигмунтів; 3. Арське; 4. Городище”.

**) На марґінесі дописано: “НБ. Це гідні уваги читати все”.

Коментар:**с. 110**

“короля”. Мається на увазі Сигізмунд III, король Речі Посполитої у 1587–1632 рр.

“пана белзького, свого батька”. Йдеться про Мацея Лешньовського (Лешньевського) гербу.

“Гжимала” (помер у 1638 р.), старосту білокам'янського (1611), канівського та браїлівського (1622), белзького підкоморія (1616–1624), белзького каштеляна (1626–1638).

с. 112

“небіжчика славної пам'яті князя Острозького, краківського каштеляна, тому з його нащадками”. Йдеться про Януша Острозького (1554–1620), який обіймав ряд важливих посад, в т. ч. був краківським каштеляном (1593–1620) і білоцерківським, канівським, переяславським, черкаським старостою (1594–1620). На час люстрації всі четверо дітей князя Януша вже не жили, отже шкоду відшукати пропонувалось на дітях його племінників – Анні Алоїзі (1600–1654) та Катерині (померла у 1642).

с. 113

“село Бобріца”. с. Бобріца суч. Канівського р-ну Черкаської області, яке знаходиться на північ від Канева.

“Село Глинча”. Це село прилягало до с. Трощин, а останнє, у свою чергу, знаходилося поблизу с. Пшеничники суч. Канівського р-ну.

с. 114

“село Чарнише”. с. Черниші суч. Канівського р-ну, яке знаходиться на північний захід від Канева.

“Дударі”. Це село знаходилося біля суч. с. Потапці Канівського р-ну, що знаходиться на межі з Миронівським р-ном Київської області.

“Село Грушова”. с. Грушів, що на півночі суч. Миронівського р-ну, знаходиться на правому боці Дніпра за 6 км. від пристані Ходорів.

“Медведівка”. с. Ведмедівка суч. Миронівського р-ну, знаходиться на правому боці Дніпра за 10 км. від пристані Ходорів.

“Село Пице”. Очевидно, мається на увазі с. Півці, що на півночі суч. Кагарлицького р-ну Київської обл. або с. Пії Миронівського р-ну, що знаходиться ближче до Канева.

с. 115

“Село Македоніці”. Очевидно, мається на увазі с. Македони, що на півночі суч. Миронівського р-ну.

“Процьки”. Видно, мається на увазі село Малі Прицьки суч. Миронівського р-ну, що знаходиться близько с. Македони.

с. 116

“Село Курильчиці і Литвиниці”. Села суч. Канівського р-ну Курилівка і Литвинець, що знаходяться західніше Канева.

“Бабичі”. Це село склало передмістя Межириччя – села суч. Канівського р-ну.

“Ржавець”. Село Ржавець склало частину с. Полствин, про яке мова піде нижче.

“Хмільна”. Село Хмільна Канівського р-ну, що знаходиться на південний схід від Канева.

“Кереберда”. с. Келеберда, що знаходиться на лівому боці Дніпра навпроти Канева.

“Леплява”. с. Ліпляве, що знаходиться на лівому боці Дніпра північніше Келеберди.

“Прохорово”. Прохорівка на лівому боці Дніпра нижче Келеберди.

с. 117

“Села, які козаки тримають за Дніпром”. У цьому переліку люстратори очевидно припустилися помилки, оскільки села три з перших названих ними нижче чотирьох сіл знаходяться на правому боці Дніпра. Це села суч. Канівського р-ну Пекарі, Степанці, Беркозівка. Це ж стосується сл. Букрин (суч. Великий Букрин на півночі Миронівського р-ну).

“Вергуни”. Можливо, мова йде про с. Вергуни, що знаходяться південніше Черкас.

“Костенець”. Невелике село Костянець знаходилося у 5 верстах від Канева на шляху до Богуслава.

“Тростенців два”. Одне з цих сіл – це Тростянець, яке знаходилося у 4-х верстах на захід від Бобрині і у 8 верстах від Канева. Другий Тростянець важко локалізувати.

“Гришин”. Видно тут слід мати на увазі с. Гришинці, що стояло у 10 верстах від Канева, між селами Бобриня і Тростянець.

“Колесища”. Це село потім склало південну частину с. Малий Букрин суч. Миронівського р-ну, що у 8 км. від пристані Ходорів.

“Романки”. Тут видно слід мати на увазі с. Ромашки, що знаходяться поблизу вищезгаданого с. Малий Букрин.

с. 120

“Піщани”. с. Піщане суч. Золотоніського р-ну Черкаської області на північ від Золотоноші.

“Ржищева, дідичних добр пана Халецького”. Це відповідає історичній дійсності. Андрій Йосипович Халецький (помер до 1595, за іншими даними – до 1598), дворянин Сигізмунда-Августа (з 1560), який обіймав ряд важливих посад у Речицькому старостві, мав розлогі маєтності на Київщині (Ржищевська волость). Його син Йосип (Юзеф Ян) (др. пол. XVI ст. – після 1640 р.) отримав 26.03.1618 р. привілей Сигізмунда III на с. Ржищев у Київському воеводстві “обывателеви земли Киевское” “Юзефови Янови Халецкому”.

“Воробіївки”. Село Горобіївка суч. Канівського р-ну, що знаходиться на південь від Канева.

“Городище Пулштвина і Кузякова”. Поза сумнівом йдеться про с. Полствин суч. Канівського р-ну. Під Кузяковим, можливо, слід розуміти с. Козарівку того ж району.

с. 123

“Костянтин Вишневецький, черкаський староста”. Йдеться про князя Костянтина Костянтиновича Вишневецького (1564–1641), який, зокрема, був черкаським старостою у 1620–1638 рр.

с. 128

“єзи на Дніпрі”. Під “єзами” слід мати на увазі ставки або спеціально облаштовані місця на річках, де розводилася та відгодовувалася риба.

“хуторі Білозор”. Йдеться про с. Білозір'я суч. Смілянського р-ну Черкаської області. Нижче люстрація називає цей населений пункт “Білоозеро”.

с. 129

“Нечаїв”. Село Нечаївка, що знаходиться на південний схід від Черкас.

“Леськи”. Село Леськи на південний схід від Черкас, знаходиться на березі Дніпра.

“Харковиця”. Можливо, тут йдеться про Харківці, що під Переяславом-Хмельницьким.

“Хацько”. Село Хацьки, що знаходиться на південь від Черкас.

“Каратуль”. Можливо, йдеться про с. Мала Каратуль суч. Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області, що знаходиться на схід від Переяслава-Хмельницького.

“Дубіїв”. Село Дубіївка, що знаходиться на південний захід від Черкас.

“Поляна Більша на Полянні Меншій”. Тут йдеться видно про Руську Полян, що знаходиться під Черкасами, дещо західніше міста.

с. 130

“Іркліїв”. Іркліїв Черкаської області знаходиться на лівому боці Дніпра майже навпроти Черкас.

“Кропивна”. Нині – с. Кропивна Золотоніського р-ну Черкаської області, знаходиться на схід від Золотоноші.

с. 132

“Боровиця”. Це село (потім – містечко) складало північну частину м. Бужин, яке затоплено водами Кременчуцького моря.

с. 133

“Говтва”. Нині – населений пункт Полтавської області, що знаходиться на лівому боці Псла.

“Манжелія”. с. Манжелія Полтавської області, що знаходиться на правому боці р. Псел.

с. 135

“над річкою Багачкою”. Видно, мова йде про суч. Велику Багачку – райцентр Полтавської області.

с. 137

“Бубнів”. Село Бубнівська Слобідка суч. Золотоніського р-ну Черкаської області, знаходиться на лівому боці Дніпра.

“Домонтів, Піщану і Золотоношу”. Під Домонтовим треба розуміти суч. Домантове Золотоніського р-ну, що знаходиться на захід від Золотоноші. Про останню та Піщане уже говорилося.

“короля Августа”. Мається на увазі Сигізмунд-Август, король Польсько-Литовської держави у 1548–1572 рр.

о. Юрий Мьцик

Каневское и Черкасское староства в описи малоизвестной люстрации 1631–1633 годов

В статье предлагается публикация части неизвестной описи Каневского и Черкасского староств 1631–1633 годов. В ней содержится ряд важных данных из истории городов и сел. Надднепрянской Украины.

Ключевые слова: люстрация, казаки, Надднепрянская Украина, Канев, Черкасы.

Yuri Mytsyk

The starostvo of Kaniv and that of Cherkasy in the inventory of little known lustration in 1631–1633

The authors publish a fragment of previously unknown inventory of the starostvo of Kaniv and the starostvo of Cherkasy, conducted in 1631–1633. The inventory contains important data concerning history of towns and villages in central Ukraine.

Key words: lustration, central Ukraine Kaniv, Cherkasy.

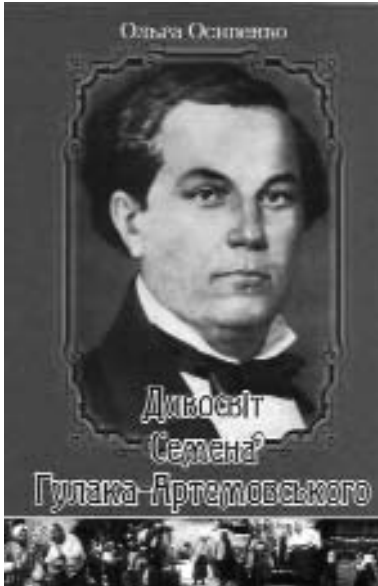
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944). Збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г., 2013. – 366 с., ілюстр.

Вміщені у збірнику наукові статті, документи, матеріали та спогади розповідають про нацистський окупаційний режим на території сучасної Черкаської області, який тривав з липня 1941 року по березень 1944 року. На конкретних прикладах в книзі показується

жорстокість нацистського окупаційного режиму, страждання і муки, які довелося пережити населенню краю. Перед читачем розкривається справжня суть “нового порядку”, який гітлерівці та їх прихвостні запроваджували в Україні, відводячи їй роль невичерпного постачальника продовольства, енергоносіїв, сировини та дешевої і безправної робочої сили.

Осипенко Ольга. Дивосвіт Семена Гулака-Артемовського. – Черкаси: «ІнтролігаТОР», 2013. – 92 с.

Постать Семена Гулака-Артемовського залишила особливий слід у розвитку культури України. Саме про цю видатну особистість, котру народила і виплекала земля Городищини, розповідає у своїй книзі науковий співробітник музею С. С. Гулака-Артемовського в Городищі Ольга Осипенко. Значну увагу у виданні приділено людям, які пов'язали своє життя з великим композитором, співаком, драматичним актором, а також – музею відомого земляка та його працівникам.

Щербина М. М. Цікава топоніміка Черкащини. – Ужгород: Карпати, 2012. – 88 с. іл.

Книжкова новинка в цікавій і дохідливій формі подає інформацію з географії, топоніміки, народної етимології та історії рідного краю.

Розділи книжки сформовані за своєрідними значеннями основ назв поселень. І саме вони розповідають нам про географію та історію Черкащини. Це

назви, в основі яких – найменування особливостей рельєфу, назви рік, рослин, тварин; це слова, які є свідками історії, суспільного життя нашого народу, розвитку виробництва, торгівлі, побуту та інше. За допомогою таких назв поселень створюється своєрідна, наче мозаїчна, картина життя наших предків, де кожен камінчик мозаїки зберігає в собі часточку минулого, далекого і близького.

Окрім назв поселень книжка дає пояснення і частини гідронімів (ставки, річки, криниці) та особливостей рельєфу (гори, урочища, яри). Всього автор – відомий на Черкащині педагог і краєзнавець Микола Щербина пояснив понад 360 топонімів Черкащини. В кінці книжки вміщено алфавітний покажчик усіх згадуваних у ній назв.

Видання розраховане на педагогів та учнів загальноосвітніх і позашкільних закладів освіти, краєзнавців, широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією та географією Черкащини.

Принадгідно зазначимо, що книга черкаського краєзнавця стала 4373 виданням заснованого у 1945 році ужгородського видавництва “Карпати”.

Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. Навчальний посібник. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 840 с

У підготовленому доктором історичних наук, професором Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, членом Національної спілки краєзнавців України А. Ю. Чабаном навчальному посібнику ґрунтовно досліджується роль і значення Середньої

Надніпрянщини – важливого історико-географічного регіону України, який включає і територію сучасної Черкаської області, в історії нашої держави. На основі опрацювання історичних джерел та наукової літератури автор характеризує етносоціальні процеси на цій території від найдавніших часів до кінця XVII століття, показує їх вплив на формування українського етносу.

Книга має важливе наукове значення, може використовуватися у навчальному процесі у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах.

Володимир Чос. Городищина козацька. Науково-краєзнавче видання. – Черкаси: видавництво ПП Чабаненко Ю. А. 2011 – 136 с, 8 с. ілюстр.

Побачила світ нова книга краєзнавця з Городища Володимира Чоса “Городищина козацька”. Книга розповідає про розвиток такого унікального явища, як українське козацтво упродовж XVI–XVIII століть на території сучасної Городищини, а також про збереження козацьких традицій у наші дні. Читачі дізнаються багато ціка-

вих фактів. Зокрема про те, як військо Івана Сірка штурмувало польську фортецю, що стояла на місці, де зараз приміщення районного вузла зв'язку. Або про битву козаків з 20-тисячним кримсько-татарським військом поблизу села Орловець.

Значна частина сіл сучасного району була заснована козаками, а одиницями адміністративного поділу були козацькі сотні. Козаки зробили значний внесок у розвиток місцевої культури й ремесел. Козачина залишилася у назвах місцевості,

легендах та прізвищах корінних жителів. В наведених списках Городищенської, Вільшанської та Мліївської сотень 1649 року можна знайти прізвища своїх предків-козаків. Кожна сторінка книги подарує читачам цікаві відкриття з місцевої історії.

Вона буде цікавою для усіх хто цікавиться історією рідного краю. Придбати книгу можна в Городищі у магазинах канцтоварів “Друк” (біля маслозаводу і залізничного вокзалу), в магазині “Едем”, в крамниці фотоательє “Варіант+”. Довідки: Телефон автора 097 - 1225290, електронна пошта vchos@ck.ukr-tel.net

Яхно І. В. Журба і радість у долях наших. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2012. – 648 с.

У книзі “Журба і радість у долях наших” зібрано документи, фотографії, легенди та спогади жителів села Матусів Шполянського району Черкаської області відповідності до історичних подій, які відбувалися та відбуваються у нашій країні, у селі, висвітлено талант, щедрість і багатство душі селянина, титанічну, героїчну працю, боротьбу мешканців села за Волю, Правду і кращу Долю.

Книга може слугувати довідниковим матеріалом для тих, хто не байдужий до минулого нашої країни, хто бореться за щасливе майбутнє українського народу.

ПРО НАШИХ АВТОРІВ

БОРЩ Микола Іванович – науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею, заступник голови Черкаської обласної організації НСКУ.

ВАКУЛА Ірина Яківна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондової роботи Шевченківського національного заповідника у Каневі.

ВЕДУЛА Антон Анатолійович – студент 2-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ЗАЛЕВСЬКА Любов Олексіївна – головний бібліотекар Смілянської міської центральної бібліотеки, член НСКУ.

ЗАХАРЧЕНКО Оксана Володимирівна – студентка 4-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

КЛИМЕНКО Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор державного архіву Черкаської області, член НСКУ.

КОЗОРІЗ Віктор Петрович – редактор газети “Дорожня карта” (Харків), краєзнавець, уродженець села Великий Хутір Драбівського району, член НСКУ.

КРИВОШЕЯ Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, член НСКУ.

ЛЕВЧЕНКО Надія Федорівна – екскурсовод Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”.

ЛОБАТЕНКО Ліна Олегівна – студентка 4-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович, кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова Черкаської обласної організації НСКУ.

НЕРАДЕНКО Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, методист Черкаського територіального відділення МАН України, член НСКУ.

НІКІФОРОВ Володимир Іванович – голова Смілянської міської організації НСКУ.

ПОДЗЬОЛКІНА Наталія Олександрівна – студентка 2-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ПОЛІЩУК Богдана Миколаївна – студентка 4-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ПОЛТАВЕЦЬ Наталія Веніамінівна – студентка 4-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

САВКО Юлія Юріївна – студентка 4-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ТАНАНА Раїса Василівна – завідувач відділом Шевченківського національного заповідника у Каневі, заслужений працівник культури України, член НСКУ.

ТІТАРЕНКО Лідія Іванівна – кореспондент газети „Голос України” в Черкаській області, краєзнавець.

ЩЕРБИНА Микола Миколайович – вчитель Черкаської загальноосвітньої школи № 32, член НСКУ.

ЯРЦУН Юлія Олександрівна – студентка історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЗМІСТ

ШЛЯХ ДОВЖИНОЮ В 60 РОКІВ	3
<i>В. М. Мельниченко</i> ТАК ПОЧИНАЛАСЬ ОБЛАСТЬ	3
<i>Т. А. Клименко</i> ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ	35
КРАЄЗНАВЧА ХРОНІКА	44
V (ПОЗАЧЕРГОВИЙ) З'ЇЗД НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ	44
ЗУСТРІЧ З ДИРЕКТОРОМ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ	50
ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ НСКУ В ЧЕРКАСАХ	51
ШЕВЧЕНКІАНА ЧЕРКАЩИНИ	54
<i>В. М. Мельниченко</i> ОБРАЗОТВОРЧА ШЕВЧЕНКІАНА ЧЕРКАЩАН	54
<i>І. Я. Вакула</i> ШЕВЧЕНКІВСЬКА ЛИСТІВКА ЯК СИМВОЛ УКРАЇНИ	62
<i>Р. В. Танапа</i> ГАЗЕТИ "КАНЕВСКАЯ НЕДЕЛЯ" – 100 РОКІВ	67
ОСЕРЕДКИ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ	74
<i>Т. М. Нераденко</i> МАЛА АКАДЕМІЯ ВИХОВУЄ ПАТРІОТІВ РІДНОГО КРАЮ	74
ПОДВИЖНИКИ КРАЄЗНАВСТВА	86
<i>М. І. Борщ</i> ЩОБ ТА СЛАВА НЕ ПРОПАЛА	86
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ КРАЮ	89
<i>В. П. Козоріз</i> ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕННЯ НА ЗЕМЛЯХ СЕЛА ВЕЛИКИЙ ХУТРІ	89
<i>М. М. Щербина</i> З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ГОРОДИЩИНИ	102
ІСТОРІЯ КРАЮ В ОСОБАХ	110
<i>Г. М. Голиш</i> СВЯТИТЕЛЬ ЛУКА (В.Ф. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦЬКИЙ) – ЗЦІЛЮВАЧ ДУШІ І ТІЛА	110

<i>І. І. Кривошея, Ю. Ярцун</i> УМАНСЬКІ ПЕНАТИ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ – ОСЕРЕДОК УКРАЇНСТВА	124
<i>Н.Ф. Левченко</i> ЯКІВ БРЮХОВЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДИВО-КЕРАМІКА	130
<i>Л. І. Титаренко</i> ЯБЛУКА ШЕСТОПАЛОВОГО САДУ	140
ПОЕТИЧНИМ РЯДКОМ	144
<i>М. І. Борщ</i> КОЗАЦЬКА ДОЛЯ (Уривки з поеми, присвяченої Івану Богуну)	144
КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ	153
<i>Б. М. Поліщук</i> ЧЕРКАСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА ЧОЛОВІЧА СЕМІНАРІЯ В РОКИ ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ (1914 – 1920 рр.)	153
<i>Ю. Ю. Савко</i> З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКОГО РУХУ У ПІВДЕННИХ ПОВІТАХ КИЇВЩИНИ В 1917-му РОЦІ	163
<i>О. В. Захарченко</i> СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЕЛІВ МІСТА ЧЕРКАСИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.	167
<i>Н. В. Полтавець</i> ДРАБІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК ІМЕНІ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА (1920-ті рр.)	172
<i>Л. О. Лобатенко</i> СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРКАСЬКОЇ ОКРУГИ В СЕРЕДИНІ 1920-х рр.	178
<i>В. І. Нікіфоров</i> ВТЕКЛА З БУДЖАКУ АБАКЛІЯ	195
<i>Т. М. Нераденко, А. А. Ведула, Н. О. Подзьолкіна</i> АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ ЧЕРКАЩИНИ: ПЕРІОДИ РАННІХ СЛОВ'ЯН І КИЇВСЬКОЇ РУСИ	198
<i>Л. О. Залевська</i> СМІЛА В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА У ПОВОЄННИЙ ЧАС	214
НАШ ДАЙЖЕСТ	221
<i>Ю. Мицик</i> КАНІВСЬКЕ ТА ЧЕРКАСЬКЕ СТАРОСТВА В ОПИСІ МАЛОЗНАНОЇ ЛЮСТРАЦІЇ 1631–1633 РОКІВ	221
ІСТОРІЯ КРАЮ В СВІТЛИНАХ	238
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	239
ПРО НАШИХ АВТОРІВ	244

Науково-популярне видання

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

КРАЄЗНАВСТВО ЧЕРКАЩИНИ
№ 10/2013

*Технічний редактор,
дизайнер
Комп'ютерний набір,
редагування
Оригінал-макет*

С. А. Кандич

В. М. Мельниченко

С. Г. Кандич

Здано до набору 20. 09. 2013. Підписано до друку 15. 11. 2013.

Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.

Гарнітура Petersburg C.

Обл. вид. арк. 15,00. Умов. друк. арк.14,65. Вид. №240

Зам. № 59. Наклад 500 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ПП Кандич С. Г.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6
тел. (0472) 50-07-63